ALLARD PIERSON

VERSPREIDE GESCHRIFTEN

1865-1873

UIT DE VERSPREIDE GESCHRIFTEN

VAN

ALLARD PIERSON

Present exemplaar

UIT DE

VERSPREIDE GESCHRIFTEN

VAN

ALLARD PIERSON

VERSCHENEN IN

1865—1873

TWEEDE REEKS

I

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1904

TYP. ZUID-HOLL. BOEK- EN HANDELSDRUKKERIJ.

INHOUD

1865—1873.

Blz.

Dr. A. Pierson aan zijne laatste gemeente Rotterdam. 1865 1

De liberale partij op staatkundig gebied. 1868—69

I. Beginsel. — Bondgenooten. — Hooger en Lager Onderwijs. 35

II. De Verlichtingspolitiek, eene historische herinnering 58

III. Godsdienstvrijheid 82

Een keerpunt in de wijsgeerige ontwikkeling. Gids 1871 117

Over Alexandre Vinet. 1871. 160

Intimis II. 1873 192

Wetenschappelijk Nederlandsch. Gids 1873. 321

Omtrekken. Gids 1873 363

Dr. A. PIERSON
AAN ZIJNE LAATSTE GEMEENTE.

« For my name and memory, I leave it to men's charitable speeches . . . .»

BACO.

Nu ik, gedrongen door geheel uitwendige belangen, gereed sta het vaderland te verlaten, gevoel ik eerst dat ik u verlaat, geliefde Walsche gemeente van Rotterdam! Zoolang ik met u woonde in dezelfde stad, was het mij vaak alsof de oude betrekking tusschen u en mij nog bestond. Die aangename begoocheling zal thans niet meer mogelijk zijn. Dat gij *aan* mij zult blijven denken met veel van diezelfde liefde die gij mij zoo vaak en zoo duidelijk hebt betoond, vertrouw ik in de stoutheid van mijn geloof aan de trouwe uwer vriendschap. Maar hoe gij *over* mij denkt, is mij natuurlijk niet onverschillig. De herder, om bij het oude spraakgebruik te blijven, heeft zijn kudde verlaten, een kudde, die hem waarlijk geen kwaad had gedaan. Zal dat niet voortdurend het verwijt blijven, dat gij mij voorhoudt? In uw oog moet het te zwaarder wegen, nu gij voor dat verlaten geen enkele afdoende reden vindt. Het vermoeden onderdrukt gij nauwelijks, dat ik met willekeur, onder

den invloed van een toevallige stemming te werk ben gegaan. Dat vermoeden zou, vond het geen tegenwicht, zeker in staat zijn om mij een deel, indien niet van uwe liefde, toch van uwe achting te doen verbeuren.

Dat ik een poging waag om mij van elke smet te zuiveren; u zóo, dat elk het lezen kan (en dus in de landstaal) enkele van de meest algemeen bevattelijke redenen meêdeel die mij tot het aanvragen van mijn ontslag als uw leeraar hebben geleid, geschiedt omdat de vaderlandsche pers, in zoover zij met het nederleggen van mijn betrekking zich heeft bezig gehouden, naar mijn bescheiden oordeel, niet het hare heeft bijgedragen om mijn daad in het ware licht te plaatsen. Ik heb mijn betrekking nedergelegd zonder vermelding van de e r n s t i g s t e redenen die mij drongen tot dien stap. Mijn stilzwijgen, mijn vermelden alleen van het ondergeschikte, niet door lafhartigheid maar door een wellicht eenigzins edelmoediger gevoel ingegeven, werd niet geëerbiedigd. Wat ik zelf in gebreke was gebleven te doen, anderen hebben zich tot taak gesteld het te doen voor mij. En nu vrees ik dat het nemen van mijn ontslag als dienstdoend predikant in de openbare meening het karakter heeft aangenomen van een daad van moedeloosheid, waar zij het zachtst, van ontrouw aan eigen beginselen, waar zij het strengst beoordeeld werd.

Zulk een voorstelling zou u op een dwaalspoor kunnen brengen ten aanzien van den persoon aan wien gij eens een deel van uw vertrouwen hebt geschonken. Maar zulk een voorstelling zou ook van ter zijde een blaam kunnen werpen op u, Walsche gemeente van Rotterdam! Mijn onderstelde moedeloosheid zouden anderen, die u niet kennen, op rekening kunnen schuiven van ervaringen in uw midden opgedaan. Mijn ondersteld plegen van ontrouw aan eigen beginselen zou geweten kunnen worden aan teleurstellingen, die gij mij bereid hadt bij

mijn pogen om die beginselen onder u te verwezenlijken.

Aan zulk een dwaling mag ik geen voet geven. Ik zou het doen door langer te verzwijgen wat mij, sedert ik mijn ontslag verzocht, op het hart ligt.

Vreemd klinkt mij de beschuldiging van moedeloosheid in de ooren. Ik meende altijd dat er eenige moed toe gevorderd werd om te doen wat ik deed. Doch laat mij hierbij niet stilstaan en eerder vragen, hoe ik moedeloos zou zijn geworden in uw midden? Gij hebt niet afgelaten mij aan te moedigen. Gij hebt mij niet alleen geen stroohalm ooit in den weg gelegd, gij hebt mij het pad zoo effen mogelijk gemaakt. Het achttal jaren, met u gesleten, behooren tot de gelukkigste jaren mijns levens. Ik kan mij niet goed voorstellen dat ik in een anderen kring mij ooit gelukkiger zal gevoelen dan ik het deed toen ik dagelijks met en onder u werkte. Gij hebt mij gesteund door uw welwillendheid, aangehoord met belangstelling, en mij dikwijls uwe belangen opgedragen. Ik was uw leeraar, uw herder niet; ik was in de eerste plaats uw vriend. Welkom was ik bij uwe kranken; ook bij de graven uwer dierbaren moest ik u volgen. Mij heugt van menig ziekevertrek waar wij te zamen baden en weenden; van menigen gang naar Gods akker, waar wij te zamen zwegen en hoopten, onvergetelijke uren! Uwe smarten waren mijne smarten en uwe dooden waren mijne dooden. Toen ik voor het laatst u toesprak van den kansel, in wat dichte scharen waart gij opgekomen om mijn afscheid te ontvangen! En dat mijn afscheid u pijn deed, een kostbare traan in veler oog heeft het mij op de aandoenlijkste wijze verzekerd.

Ben ik bezig met uit de bloemen uwer liefde een krans te vlechten voor eigen ijdelheid; met hare geurige bladen de leemten te bedekken die mijn werk onder u hebben ontsierd? Maar sinds wanneer heeft het ontvangen van

groote liefde op hem die nadenkt een andere dan een zeer beschamende uitwerking? Gij die mij van nabij hebt gadegeslagen, kent mijne gebreken. Ik geloof dat ik ze ook ken. Bovendien, aan mijne handelingen, aan mijne denkbeelden hebt gij niet altijd onvoorwaardelijk uw bijval geschonken. Vaak moest ik, om aan eigen overtuiging getrouw te blijven, uw ontevredenheid gaande maken, u bedroeven, meer nog soms, u kwetsen. Ook in dit laatste, zeker het ongunstigst geval, hebt gij mij echter altijd uw gevoelen op de meest kiesche wijze kenbaar gemaakt. Nooit heb ik een hard woord van iemand uwer te verduren gehad. Onaangename brieven die mij soms werden toegezonden, vertoonden nooit, als teeken hunner afkomst, het postmerk Rotterdam. Wat gij, gebruik makend van uw goed recht, achter mijn rug, tegen mij moogt gezegd hebben, ik heb het heusch nooit verstaan.

Ook was de verwezenlijking mijner beginselen in uw midden wellicht meer dan ergens elders mogelijk. De bedrijvigheid van uw dagelijksch leven laat u niet toe om u in godgeleerde of wijsgeerige twisten te verdiepen. Dat ik velen uwer tot «moderne theologen» zou hebben gemaakt, gesteld het ware ooit mijn toeleg geweest, ik geloof het niet. Vaak heb ik veel meer dan u lief kon zijn met de kerkelijke overlevering gebroken. Doch de beginselen van menschelijkheid, van goeden smaak, van zin voor het geestelijke, hebben ingang bij u gevonden. Of liever, deze beginselen waren de uwe. Dies ondersteundet gij krachtig iedere poging in het werk gesteld om ze toe te lichten, te zuiveren, te verbreiden. Is er een goed, een filanthropisch, denkbeeld waarvoor ik geene sympathie heb kunnen vinden binnen uwe muren, en in het bijzonder in uw midden, Walsche gemeente! waarin liberale traditiën sedert lang inheemsch zijn, kostelijke vruchten van den arbeid mijner voorgangers!

Moedeloosheid, vertwijfeling ten aanzien van eigen beginselen, zou ik dan onder u hebben opgedaan? Ongerijmdheid! De longen lijden niet onder een bedompte lucht aan het open strand der vrije zee, Rotterdam, dat tevens in menig opzicht het u geliefd Scheveningen zijt voor de ademhaling van den geest.

Schuilt er, nu ik uwe deugden opsommend eenvoudig aan de waarheid hulde doe, ondankbaarheid in mijn gedrag? Ik zeg u, dat ik wenschte mij van iedere ondeugd zoo vrij te weten als van die der ondankbaarheid. Den mensch komt weinig toe. Veel nochtans te ontvangen, treft mij altijd diep. Ik begrijp volkomen dat Jezus iederen beker koud waters, hem toegereikt, hoog waardeerde. In de dorheid van het dagelijksch leven is ieder liefdebetoon een verkwikking. Gelooft dat mijn hart u in stilte reeds vaak gedankt heeft en vaak nog danken zal voor het manna uwer trouw, uwer vriendschap.

Maar ik heb u toch verlaten! Stond mij de betrekking niet meer aan? Men zou geen lust hebben in een betrekking die u aller deuren en harten ontsluit, die tot weldoen uitlokt en de ruimste gelegenheid geeft, die zoo heilige banden legt en tot zoo heilige plichten roept!

Neen mijne vrienden, mijne oude gemeenteleden, niet in u, niet in mij ligt de reden van mijn heengaan, maar uitsluitend in het karakter der vaderlandsche hervormde kerk in verband beschouwd met den aard van mijne beginselen. De overtuiging heeft zich van mij meester gemaakt, dat al hetgeen ik zou willen doen ter bevordering van hetgeen *ik* het éene noodige acht, ik zeg volstrekt niet belemmerd of onmogelijk gemaakt, maar eenvoudig geneutraliseerd werd, zoolang ik mijn doel trachtte te bevorderen in de hoedanigheid van predikant bij een gevestigde kerk. Wie gevoelt roeping tot het neutraliseeren van eigen ijverig pogen?

Eer ik deze overtuiging breeder voor u ontvouw, thans niet om u haar te prediken (hiertoe hoop ik later gelegenheid te vinden), maar enkel om mijn gedragslijn u te verklaren, moet ik twee dingen op den voorgrond stellen. Vooreerst, valt er mij niet al te hard over, dat ik gaandeweg ten aanzien van een gewichtig punt tot een overtuiging ben gekomen, verschillend van die, waarmede ik onder u acht jaren lang gearbeid heb. Toen gij uwe beroeping op mij uitbracht, telde ik slechts even vijf en twintig jaren. Het tijdvak, met u gesleten, is dus juist het tijdvak van 's menschen leven, waarin onze denkbeelden het meest vatbaar zijn voor wijziging en ontwikkeling, waarin hij die nadenkt het meest aanleiding heeft om zich rekenschap te geven van de beteekenis zijner eigen beginselen. Doch, daar ik zoo weinig mogelijk over mijn persoon wensch te spreken, laat ik ook dit rusten. Ik heb iets belangrijkers op het hart. Wilt vooral dit wèl overwegen. Hetgeen *mij* onmogelijk is geworden, wordt daarom geenszins door mij geacht anderen, behoudens de eerlijkheid, nu reeds onmogelijk te zijn. Het is u bekend dat ik gerangschikt word tot de moderne theologen. Wat ik in kerkelijke zaken beweer, zou dus licht door u kunnen aangemerkt worden als bestemd om te gelden voor al mijne geestverwanten. Vriendelijk maar dringend moet ik u verzoeken deze onbillijke gevolgtrekking niet te willen maken, aangezien de kwestie omtrent de bruikbaarheid der nederlandsche hervormde kerk ter bereiking van ons gemeenschappelijk oogmerk juist het punt is, waarop ik mij in den laatsten tijd van velen mijner vrienden en geestverwanten onderscheid. Met de moderne theologen ben ik het in beginsel volkomen eens. Dat beginsel is humaniteit in den schoonsten, den besten zin des woords; met hen jaag ik volkomen hetzelfde doel na: onze samenleving te brengen onder den invloed van het edelst humanisme. Doch met een goede trouw

door niemand dieper dan door mij geëerbiedigd, verkeeren zij in de meening, dat dit doel bevorderd wordt door er voor te arbeiden *als predikanten eener gevestigde kerk.*

Zelf heb ik te lang in die meening verkeerd om haar niet te begrijpen en te achten. Wel ben ik zeker — ik weet dat ik een stout woord ga uitspreken — wel ben ik zeker dat de moderne theologen, hoe meer zij tot een helder inzicht zullen komen zoowel van de beteekenis hunner eigen beginselen als van het karakter van den invloed dien de kerk uitoefent, ook des te levendiger zullen gevoelen, dat zij met hunne kerkelijke positie zichzelven in den weg staan. Maar zoolang dit niet het geval is, mag niemand zelfs in de verte hen van oneerlijkheid beschuldigen. Het is mij tegen de borst dat ik dit neder moet schrijven. Dan ik word er toe genoodzaakt door de dwaling waarin vele rechtzinnige landgenooten verkeeren, die iederen afgetreden modernen predikant met nadruk een eerlijk man noemen. Oneerlijkheid vangt eerst aan, waar men aanvangt te handelen niet tegen het beter weten van anderen, (anderen weten het altijd beter dan wijzelven) maar tegen eigen beter weten aan. De roeping van een predikant is vooral een zedelijke roeping, waarover in de eerste plaats zijn eigen geweten beslist; en zeer valt het te betreuren dat anders gemoedelijke Christenen zoo ver den eerbied kunnen vergeten dien zij aan ieders geweten, aan ieders gemoedelijke overtuiging verschuldigd zijn, dat zij hun naaste durven oordeelen in de teederste aangelegenheid. Gelukkig ontbreekt het niet aan rechtzinnige voorgangers die hunne volgelingen tegen deze onvoorzichtigheid, ik zeide bijna tegen deze roekeloosheid waarschuwen.

Laat het dus tusschen u en mij vaststaan dat ik in hetgeen nu volgen zal een overtuiging uitspreek die ik met nadruk een persoonlijke overtuiging noem, terwijl ik

u allen, ook wanneer ik u van de gegrondheid mijner eigen bezwaren overtuigen mocht, in naam der kieschheid uitnoodig om niets dan eerbied te koesteren voor het werk van de geestverwanten onder mijne vorige ambtgenooten, een werk dat slechts eerbiedwaardiger kan worden door den zielestrijd waarmede het ongetwijfeld menigwerven gepaard gaat.

Ziet hier nu de overtuiging die langzamerhand zich bij mij gevormd heeft en die mij heeft doen besluiten mijn betrekking in uw midden neder te leggen. Zij is deze: die betrekking, niet in enkele opzichten, maar in haar geheel beschouwd, kan ik niet langer vervullen zonder te gelijk het doel, dat mij boven alles dierbaar is, voor een goed deel eigenhandig tegen te werken.

Dat doel, ik omschreef het reeds, is geen ander dan onze samenleving onder den invloed te brengen van het edelst humanisme.

Ik wil beginnen met u te zeggen wat ik onder deze uitdrukking versta. Doch behoef ik het u nog te zeggen? Zou ik acht jaren onder u gewerkt hebben zonder dat gij wist wat ik beoogd had? Ik mag vertrouwen dat de veelvuldige gebreken, die mijn arbeid hebben aangekleefd, in uw oogen het ideaal niet verduisterd, niet omfloerst hebben, dat voortdurend al mijn geestdrift deed ontgloeien. Dat ideaal was immers geen ander dan algemeene en in kiesch en overvloedig hulpbetoon zich op allerlei wijze openbarende menschenliefde, natuurlijkheid in den uitgestrektsten zin des woords, adel en verheffing in beweegredenen, in gedachten en gewaarwordingen, onkreukbare liefde tot waarheid en schoonheid op ieder gebied.

Dat ideaal heb ik getracht een enkele schrede naderbij te komen, allereerst door middel mijner zoogenaamde pastorale werkzaamheid in uw midden. En zeker, ware

mijne betrekking in die werkzaamheid opgegaan, ik zou haar nooit hebben nedergelegd. Het troosten en opbeuren van lijdenden, het steunen van zwakken, het raden van ongeoefenden, het was en is steeds mijn hoogste liefde en eerzucht. En zoo ik ooit lauweren te winnen had op het gebied van wetenschap of kunst, willig zou ik die lauweren prijs geven, indien ik daarmede de gelegenheid kon koopen om één daad van ware liefde te plegen, één waarachtige dienstbetooning te verleenen.

Doch aan het herderlijk is ook het leeraarsambt verbonden. Bij het herderlijk werk kan men gemakkelijk vergeten dat men een kerkelijk persoon is. Men gevoelt zich eenvoudig een mensch onder de menschen. Ware humaniteit is hier volkomen toereikend. Een warm medegevoelend hart en takt zijn hier de eenige, maar ook de geheel voldoende hulpmiddelen. Niet alzoo bij de uitoefening van het leeraarsambt.

Welke bezwaren het voor mij opleverde, moge u duidelijk worden, zoodra ik u de volgende tegenstelling voor den geest roep.

Er zijn, tot nog toe, in de protestantsche kerk twee hoofdrichtingen. De eene gelooft aan een goddelijke waarheid op bovennatuurlijke wijze medegedeeld, de andere gelooft aan een goddelijke waarheid die in menig opzicht op geheel natuurlijke wijze nog gezocht moet worden. Predikanten die de eerstgenoemde richting zijn toegedaan beschouwen zich zelven, en op hun standpunt met het volste recht, als gezanten die van Gods wege een lastbrief aan de menschheid hebben over te brengen. Zij zijn dragers en bewaarders van een pand hun door God toebetrouwd. In het door hen erkend bestaan eener bovennatuurlijke en gewisse openbaring vinden zij het bestaansrecht van hun eigen betrekking. Zij prediken niet hun, maar Gods wijsheid; geven niet hun, maar Gods troost. Bij deze beschouwing,

kan de vervulling van het leeraarsambt geene principiëele moeilijkheden opleveren.

De hier beschreven richting, gij weet het sedert lang, is niet de mijne. Ernstig onderzoek heeft *mij* geleerd, dat het denkbeeld van eene bovennatuurlijke openbaring, in den eerlijken zin des woords, een hersenschim is. Na veel strijd en inspanning van, zooveel ik weet, mijne beste krachten, ben ik tot de overtuiging gekomen, dat de mensch op godsdienstig, zoo goed als op ieder ander gebied, met zuiver menschelijke hulpmiddelen de waarheid langzaam en al dolend zoeken moet. Al wat ooit en door wien dan ook op deze aarde over God en de onzienlijke dingen is gezegd, is slechts een gevolg van dat zoeken en tasten naar het oneindige, waaraan de menschheid zich sedert eeuwen overgeeft, mist dus alle *absolute* waarde en kan evenmin ooit, van te voren, op volstrekte onfeilbaarheid aanspraak maken. Op dit standpunt, het standpunt, meen ik, der moderne theologische wetenschap, is de Bijbel niet, zoo als voor de rechtzinnigen, een mededeeling van Gods eigen woord, maar even als de heilige boeken van Heidenen of Mohammedanen een, ofschoon in zijn soort onvergelijkbaar, gedenkstuk van het godsdienstig leven en het godsdienstig nadenken van een bepaald tijdvak in de geschiedenis van een bepaald volk. Op dit standpunt, is God het geheimzinnig hoogste Wezen, welks bestaan onze rede vermoedt en naar hetwelk zeer wezenlijke behoeften van ons hart zich gedurig uitstrekken; Jezus, ondanks het onbegrijpelijk vele dat wij hem verschuldigd zijn, slechts een der uitnemendsten, een der gezegendsten onder de kinderen der menschen; en het geheele gebied van het godsdienstig geloof het gebied, niet der zekerheid, maar hoogstens der waarschijnlijkheid, zoodat ook vragen als die omtrent onze persoonlijke bestemming, hetzij hier, hetzij in een volgend leven, eerlijk en ernstig tot het rijk

van het problematische worden getrokken. De godsdienst eindelijk, op dit standpunt, is een onwillekeurig nederknielen bij den machtigen indruk van Gods oneindige grootheid en majesteit, een streven om zich te ontworstelen aan al wat laag is en gemeen; niet godsdienst in den vollen, ouden zin des woords, maar de dienst der hoogste liefde. Dat standpunt, gij weet het evenzeer, is niet in tegenstelling met andere zienswijzen, maar geheel op zich zelf beschouwd, buitengewoon ernstig. Het laat zich met geen schijnbewijzen in; het vraagt altoos naar stevige gronden; het wapent zich tegen iedere begoocheling, tegen ieder zelfbedrog; het is voortdurend op zijn hoede tegen de zoete verleiding der mystiek; het zet en houdt de deur open voor iedere historische of wijsgeerige bedenking; het erkent eerlijk het onwraakbaar recht van den twijfel. Maar het is ook ernstig in nog een anderen zin. Op dit standpunt verheelt men zich niet dat de kennis, die men bezitten kan van God, van Jezus, van der menschen bestemming aan gene zijde des grafs, gering en gebrekkig is, en dat men dus de Christenheid in onzekerheid laat omtrent vele zaken, waarin zij juist het liefst zekerheid zou bezitten en waarin zij tot hiertoe altoos geloofd heeft dat zij haar bezat. Wie zou het eerwaardig gebouw der Christelijke zekerheid aan het wankelen brengen, zonder zijn gemoed machtig te voelen aangegrepen door het besef van het hoog ernstig karakter der daad, die hij verricht?

Indien louter ernst voldoende ware om een geschikten godsdienstleeraar te vormen, het zou genoeg zijn op dit ernstig standpunt zich te stellen om zich als predikant geheel op zijne plaats te gevoelen. Doch dit is niet voldoende. De kerk is er niet op ingericht om hem die dit kritisch standpunt tot het zijne maakt, ongehinderd en met lust werkzaam te doen zijn. Men kan op dit kritisch standpunt zeer wel de godsdienstige belangen der menschheid ter

harte nemen. Dit standpunt toch vergunt en noopt ons zelfs om al de vermogens van de menschelijke natuur, al hare instinkten en aspiratiën in rekening te brengen; om ieder fluisteren op te vangen, dat in het heiligdom des gemoeds van een hoogere wereld spreekt; om elke vingerwijzing der wetenschap aandachtig gade te slaan, die ons op het spoor brengt van het wezen en het werken der Godheid. Maar het is thans de vraag of men, met de onvoorwaardelijke omhelzing van dit kritisch standpunt, in het kerkelijk kader werkzaam kan zijn, zonder te kort te doen aan veel van hetgeen de hoogste humaniteit ons predikt, namelijk mannelijkheid, natuurlijkheid, eerlijkheid zonder eenig voorbehoud.

Ik eerbiedig gaarne het gevoelen van elk die deze vraag toestemmend beantwoordt. Ik voor mij kan er, sinds eenigen tijd, slechts een ontkennend antwoord op geven.

De moderne richting (richting, zeg ik en niet theologie) die ik van ganscher harte ben toegedaan, wil natuurlijkheid, verklaart den oorlog aan iedere officieele leugen, breekt met al wat gedwongen is en opgeschroefd. Maar wordt dit streven der moderne richting niet *geneutraliseerd*, als hare voorstanders zich rekenen te behooren tot een dusgenaamden geestelijken stand? De tolk eener bovennatuurlijke openbaring, de godsgezant, en dat is iedere orthodoxe predikant met het volste recht in eigen oog, is een buitengewoon persoon. Hij moge zich geen priester schatten, hij bekleedt toch een plaats tusschen God en de menschheid. Hij predikt een onfeilbare leer. Hij verleent zijne voorbede. Hij zegent. Dit is geheel in de orde. Maar een mensch die met zijne broederen zoekt en den strijd des levens strijdt, die aangaande het bovenzinnelijke niets meer weet dan wie ook, die hoogstens verder dan de groote menigte gevorderd is in de kennis van hetgeen de godsdienst niet is, niet kan zijn, hij is

slechts een gewoon mensch. Hij huivert bij het denkbeeld dat hij overluid, week aan week, ten aanhoore van honderden moet staan te bidden; hij vindt geen redelijken grond voor de omstandigheid dat hij, bij uitsluiting van anderen, voorganger is bij de openbare godsdienstoefening; de plooien van zijn kerkelijk gewaad maken hem plotseling, tegen zijn zin, op een gegeven uur tot een wezen vrij ongelijk aan het wezen dat hij in het dagelijksch leven wenscht te vertegenwoordigen. Vreemd, zonderling komt het hem voor dat niet de ernstige huisvader zelf, maar hij, en hij uitsluitend, den jonggeborene Gode toewijdt. Dit een en ander en zooveel meer schijnt hem met de natuur der dingen, en dus ook met zijn zucht tot natuurlijkheid in strijd. Hij meent overal den ouden zuurdeesem van het klerikalisme te bespeuren, dat de geheele mate meels weldra bederven moet.

Er is nog meer. Begeerig om te bevorderen al wat schoon is en welluidt, is hij geroepen voorganger te zijn bij een eeredienst en in kerkgebouwen waar het schoonheidsgevoel niet altijd bevredigd wordt. Diep doordrongen van de noodzakelijkheid dat mannelijke fierheid en rondborstigheid allerwege zegeprale over flauwheid, halfheid, transactiegeest, is hij verplicht een gehoor te stichten, ik zeg niet door, maar met behulp van velerlei reticentiën en holle klanken, of ook door kerkelijke handelingen waaraan hij voortdurend een duiding moet geven die deze handelingen zelve overtollig maakt. Hij bedient den doop, maar hij vermag geen redelijken zin te hechten aan de doopformule. Hij bedient het Avondmaal, maar weet vooreerst dat er van zondenvergeving in den eigenlijken zin des woords op deterministisch standpunt geen sprake kan zijn, en dat het bloed van den verheven profeet van Nazareth, hoe kostbaar ook in zijne oogen, geenszins een specifiek andere waarde heeft dan dat van elken eerlijken martelaar

voor de zaak van waarheid en vrijheid. Hij moet een geloofsbelijdenis aannemen van menschen, van wie hij weet dat zij, hun leeftijd in aanmerking genomen, niet kunnen zeggen wat zij binnen twee of drie jaren omtrent de bovenzinnelijke dingen gelooven zullen. Hij moet diakenen en ouderlingen hun goddelijke roeping voorhouden, ofschoon het hem beter dan iemand bekend is ten gevolge van welke niet altijd zeer goddelijke overleggingen de beroeping op hen werd uitgebracht. Dit alles werkt in zijn oog onnatuurlijkheid, formalisme in de hand. Zoo het aan de eene zijde ontwijfelbaar vast staat dat de kerkelijke rede hem de schoonste gelegenheid opent om veel nut te stichten, toch vraagt men onwillekeurig of de maatschappij ten slotte niet een demoraliseerenden invloed moet ondervinden wanneer een man, die zich een prediker der waarheid noemt, het uitbarsten van de ergernis der gemeente in den regel alleen voorkomen kan, door het gebruiken van voor hem zinledige uitdrukkingen of door het deelnemen aan voor hem overtollige handelingen.

Er zijn er die zich in deze wereld van onnatuurlijkheden gemakkelijk kunnen schikken; die zich met een verwonderlijke, misschien benijdenswaardige, naïveteit blijven bedienen van allerlei woorden en voorstellingen, die nochtans door hun eigen wetenschappelijk standpunt gevonnist zijn. Er zijn er anderen die zich beijveren om tot de gemeente niets meer te zeggen dan hetgeen zij strikt waar kunnen maken, en gelukkig doof zijn, waar allen om hen bescheidenlijk hunne prediking dor en schraal noemen, hetgeen zij, bij de volheid van het ongerept godsdienstig leven vergeleken, dan ook wel zijn moet.

Ik voor mij, na mijzelven lang opgehouden te hebben door een zeker idealiseeren van het kerkelijk ambt, na lang bij voorkeur het oog uitsluitend te hebben geopend voor het nut dat ik in mijn betrekking stichten kon, heb mij

ten slotte afgevraagd: breek ik niet met de eene hand af hetgeen ik met de andere tracht op te bouwen? Is die kerk waaraan gij een deel van uwe beste krachten wijdt, niet juist een kweekplaats van hetgeen gij inderdaad vurig wenscht te bestrijden?

Die vraag heb ik mij met dubbelen nadruk gesteld, toen ik nog daarenboven de volgende twee punten in overweging nam. De humaniteit die ik met woord en daad gepoogd heb u te verkondigen, heeft tot onmisbare voorwaarde zoowel het wegnemen van de onderscheiding tusschen het zoogenaamd profane en het gewijde, als het doen verdwijnen van het, in mijn oog, ongerijmd bestaan van verschillende kerkgenootschappen.

De kerk is een plaats waar men bidt, waar men psalmen zingt, waar men gezegend wordt in naam der Godheid. Daardoor verkrijgt deze plaats, bij uitzondering van elke andere, een karakter van heiligheid. Door er heen te gaan, vervult men een godsdienstigen plicht. Men is in de schatting der groote meerderheid een beter mensch, wanneer men er heengaat dan in het tegenovergesteld geval. Jonge kinderen en dienstboden worden er gezonden, niet omdat men redelijkerwijze verwachten kan dat zij er iets leeren zullen, maar opdat zij zich gewennen «hun godsdienst waar te nemen». Dit alles lag niet in de oorspronkelijke bedoeling der kerk, maar het zijn niettemin misbruiken, die door de kerk in het leven geroepen en onderhouden worden. Het gevolg daarvan is, dat er in het volksbewustzijn een scherpe lijn getrokken wordt tusschen het godsdienstig en het maatschappelijk leven. In de kerk is men stemmig, ook als men er zich blijkbaar verveelt; in de concertzaal is men wereldsch ook als een oratorium of een symfonie, aandachtig en met de noodige voorbereiding aangehoord, den stichtelijksten, dat is den verheffendsten indruk zou kunnen te weeg brengen. Een

preek zonder bijzondere oplettendheid te volgen is een godsdienstige daad; een kunstvoortbrengsel aan te hooren of te beschouwen is een wereldsche uitspanning. Wat ongerijmdheid is dit? Is godsdienst zielenadel, wijst mij dan de plaats waar gij dien zielenadel niet aan den dag behoort te leggen!

In onze vaderlandsche letterkunde heeft, gedurende de laatste vijf en twintig jaren, de klove tusschen het profane en het gewijde door de kerk feitelijk gedolven, noodlottig gewerkt. Het is ontegenzeggelijk waar dat onze beste litterarische talenten schuilen onder de predikanten der onderscheiden protestantsche kerkgenootschappen. Zijn onze kerkelijke letterkundigen volksschrijvers geworden? Eén voorbeeld uit velen. Het hollandsch tooneel wordt om het zeerst door iedereen beschuldigd van in een staat van diep verval te verkeeren. Geen wonder, een godsdienstleeraar kan er zich niet meê inlaten. Die allerbelangrijkste bron van volksbeschaving, het tooneel, het moet, naar het eenparig gevoelen van alle weldenkende Christenen, ook voor onze dichterlijke predikanten een *terra incognita* zijn, waarvan het natuurlijk gevolg is dat het tooneel aan hun invloed onttrokken blijft.

De humaniteit die mijn ideaal is bezit soortgelijke traditioneele grenslijnen niet. De kerk daarentegen houdt ze in stand, leeft er van.

Maar inhumaan is voorts in hooge mate het bestaan van verschillende kerkgenootschappen. Wat een mensch is, weet ik; maar wat is een Protestantsch, een Roomsch, een Israëlietisch mensch? Allen die des zins en willens zijn om te bevorderen al wat goed is en welluidt zijn mijne broeders, zijn mijne geloofsgenooten in den besten zin des woords. Niet wat deze of gene omtrent de bovenzinnelijke wereld al of niet gelooft, boezemt mij belangstelling in, maar wat hij is, en bovenal of hij een mensch is,

althans bij benadering, in den waren zin des woords. Het onderscheid evenwel tusschen Protestanten, Katholieken en Israëlieten blijft nog altijd, in weerwil van hunne politieke gelijkstelling, den sterksten invloed uitoefenen op onze samenleving. De Katholieken vormen een eigen *club*. Vele Protestanten weigeren volstandig Katholieke dienstboden aan zich te verbinden. Hoogst zeldzaam grijpt er een huwelijksvereeniging tusschen Christenen en Israëlieten plaats. In de hoofdstad zijn societeiten waarvan de statuten uitdrukkelijk de toelating van Israëlieten verbieden. Dit zijn, voor een deel althans, middeleeuwsche toestanden, toestanden afkomstig uit den tijd, toen het begrip: Christenheid de plaats innam die thans toekomt aan het begrip: Menschheid. Maar deze toestanden, de Protestantsche kerk roept ze voor haar deel in het leven en bevestigt ze nog dagelijks. Wie in die kerk een betrekking vervult moet voor het bestendigen van die toestanden solidair aansprakelijk worden gesteld. Deze verantwoordelijkheid kan de rechtzinnige of supranaturalistische predikant weder gerust aanvaarden. Hij verafschuwt ons humanisme. Wat zal hij zich bijzonder verbroederen met den Katholiek die, door deel te nemen aan de mis, in zijn oog een «vervloekte afgoderij» pleegt, of met den Israëliet, gevloekt wegens den moord door zijn volk gepleegd op den zoon van God? Op het modern standpunt (het is evenwel ouder dan men vaak denkt) zijn deze toestanden even zoovele doornen in ons oog; zijn deze toestanden onduldbare grieven die men niet weg kan nemen door er in te blijven, zij het ook onder gedurig protest; die men alleen trachten kan, op te heffen door alle solidariteit daarmede zooveel mogelijk op te zeggen.

Het kerkelijk kader niet in allen deele meer bruikbaar ter bevordering van louter humaniteit. Meent niet, dat ik deze uitspraak koelbloedig nederschrijf. Weemoedig is

het afscheid nemen van een instelling die in het verleden onbegrijpelijk veel goeds heeft gesticht en waarvan men ook voor het heden zoowel als voor de toekomst, een geruimen tijd lang, veel heeft verwacht. Ik zal de weldaden die de kerk heeft verspreid nooit vergeten. Waren wij uitgetogen om haar te vloeken, het zou ons vergaan als Bileam den zoon van Peor tegenover Israël: een geheimzinnige macht in ons gemoed zou ons nochtans dringen om haar te zegenen.

De kerk heeft (niet voor de rechtzinnige Christenen maar voor allen die louter humanisme willen) het beste gedeelte van haar schoone taak volbracht. Dit is thans ten slotte mijn overtuiging geworden en veel heb ik in dezen van mijne tegenstanders geleerd. Al de liefde die wij der oude Moeder toedragen, en al de weemoedige herinneringen die haar kwijning bij ons opwekt, (ja, haar kwijning, want wat leven gaat er thans nog van haar uit?) mogen mij niet weerhouden, deze stelling, die velen bedroeven en ergeren moet, nochtans openhartig uit te spreken.

En hier is het de plaats, (want gij hebt bespeurd dat ik gaandeweg van het mindere tot het meerdere opklim) hier is het de plaats om de meest principiëele grieve te noemen, die, naar mijn oordeel, het humanisme tegen de kerk in te brengen heeft.

Een der onmisbare voorwaarden der ware humaniteit is een sterk ontwikkeld gemeenschapsgevoel. Het is duidelijk, dat zoolang ik mij uitsluitend individu gevoel, ik aan de ware humaniteit vreemd zal blijven. Er moet dus, zal ik waarlijk mensch zijn, in mij leven een gemeenschapsgevoel, dat is, een besef van eenheid met mijne medemenschen. Doch die eenheid moet een bodem hebben waarin zij wortelt. Waar moet die bodem worden gezocht; met andere woorden: waarin zal de eenheid bestaan, die, door den individueelen mensch beseft, in hem een bron van zuivere zedelijkheid worden kan?

Op deze vragen zijn in den loop der geschiedenis verschillende antwoorden gegeven. Maar die zelfde geschiedenis leert ons dat de vooruitgang van ons geslacht in geen geringe mate bestaan heeft in een bezield omvatten van steeds algemeener denkbeelden omtrent de eenheid die menschen onderling verbindt.

Aan wilden blijft het denkbeeld van eenheid vreemd. Bij voortgaande ontwikkeling, ontstaat het besef van familie-eenheid. Al de leden van één en hetzelfde gezin gevoelen zich onderling verbonden en tot wederkeerig hulpbetoon verplicht, omdat zij leden van hetzelfde gezin zijn. De ontwikkeling neemt nogmaals toe en daar ontstaat het besef van stam-eenheid, nog later dat van volkseenheid. Zoo ver was men gevorderd toen Jezus zijn werk begon. Maar toen was ook de grondslag voor een hoogere ontwikkeling gelegd. De Romeinsche wereldheerschappij had de wijdst uitéengelegen volkeren met elkander verbonden door de rijkseenheid. Men wist dat men behoorde tot één groot wereldrijk, waarbij de nietige grenzen verdwenen die tot hiertoe de volkeren van elkander hadden gescheiden. Men was niet langer enkel Jood of Heiden, Griek of barbaar, men was ook Romeinsch burger. Was dit het hoogste? Geenszins, en wel omdat dit denkbeeld van eenheid nog niet algemeen genoeg was. Bovendien, deze eenheid vertoonde een bijna geheel uitwendig en dus toevallig karakter. Het Christendom ging al weder een schrede en een hoogst belangrijke schrede verder. Het predikte, het vestigde door middel van de kerk de geloofseenheid. Grieken en Barbaren, vrijen en slaven waren nu één zoodra zij gezamenlijk in Christus geloofden; en het Katholicisme vertegenwoordigde alzoo het algemeenste denkbeeld van eenheid onder de menschen dat nog ooit aanschouwd was. Het Protestantisme heeft dit op zijn wijze nagedaan, ofschoon het juist door zijn

optreden den doodsteek gaf aan de geloofseenheid, dat is aan zulk een eenheid van het menschelijk geslacht die op het kerkelijk geloof gegrond is. Maar *sedert de achttiende eeuw*, maar ten gevolge mede van de, trots al hare ellenden en gebreken, gezegende fransche omwenteling is er een nog algemeener denkbeeld van eenheid ontdekt en door velen met liefde omhelsd, het is de zuiver menschelijke eenheid, d. i. die eenheid die eenvoudig haar grond vindt in de overtuiging, dat het waarachtig menschelijke in alle menschen in meerdere of mindere mate teruggevonden wordt, in allen het hoogste en van elks kerkgeloof onafhankelijk is; dat wij allen, tot welk volk, tot welken stand, tot welk kerkgenootschap wij ook behooren, leden zijn van één en dezelfde geestelijke familie; dat het ons bij eenige oplettendheid geen moeite kosten zal om in allen zonder onderscheid de trekken van die geestelijke familie-gelijkenis terug te vinden; in één woord, dat het algemeen-menschelijke in ons, afgescheiden van onze nationaliteit en ons kerkgeloof, de grondslag is van den broederband dien wij op alle menschen behooren te gevoelen, en het besef hiervan mitsdien den algemeensten, den ruimsten inhoud geeft aan dat gemeenschapsgevoel, dat op zijn beurt de bron is der ware humaniteit.

Ofschoon wij de ontdekking van deze verheven waarheid voor een goed deel te danken hebben aan het licht door Jezus van Nazareth ontstoken, en gaarne toegeven, dat zelfs de geloofseenheid van de kerk, die den naam van Jezus draagt, aan de verbreiding dier waarheid het hare heeft toegebracht, zoo is het daarom toch niet minder waar dat, zal deze waarheid in haar volle licht worden gezien en erkend, het voortdurend bestaan van eigenlijk gezegde kerkgenootschappen, in den zin waarin tot hiertoe dat woord altijd verstaan is geworden, niet wenschelijk kan zijn. Ik heb te veel achting voor de kerk om haar

een weinig beteekenende rol op te dragen. De kerk moet òf niet bestaan òf de uitdrukking zijn van het hoogste leven, d. i., daar leven liefde is, van de hoogste eenheid; en de vraag naar het bestaansrecht der kerk is dus eenzelvig met de vraag: Is de kerkelijke of, wil men, de geloofseenheid de hoogste vorm der menschelijke eenheid?

Waar men gedachteloos ter kerke gaat zonder zich zelven rekenschap te vragen van hetgeen men doet, waar men werktuigelijk lidmaat wordt van een kerkgenootschap, is deze vraag ter nauwernood te verstaan. Doch waar men uit beginsel en met geweten handelt, moet deze vraag zoowel als haar gewicht ten slotte zeker volkomen duidelijk worden. Er is een wijze van de kerk te eeren en in stand te houden, die ik oneerbiedig noem. Zij wordt gevolgd, waar men zich bij de kerk voegt uit sleur, uit zwakheid, uit vrees voor de openbare meening, uit vrees voor benadeeling van eigen stoffelijk belang of ook waar men de kerk eenvoudig beschouwt, iets waaraan ik mijzelven vroeger heb schuldig gemaakt, als een bloot administratief lichaam. Nog eens, ik heb te veel eerbied voor de kerk om haar op deze wijze schijnbaar te eeren. Daarvoor is zij te goed, daarvoor door te veel heilige herinneringen, door te veel martelaarsbloed gewijd, die oude kerk onzer vaderen, om nu slechts door laffe geesten als een nuttigheids-, als een politie-maatregel te worden aanbevolen.

Billijk is het dus van mijne zijde en in den besten zin des woords volstrekt niet oneerbiedig tegenover het schitterend verleden der kerk, haar alle bestaansrecht te ontzeggen, tenzij men geneigd zij de kerkelijke, of de geloofseenheid als de hoogste menschelijke eenheid te begroeten.

Wat is hier tegen?

Het gemeenschapsgevoel, de eenheid die de ziel is der humaniteit, moet natuurlijk een zedelijke eenheid zijn.

De broederband dien wij op allen gevoelen kan niet gelegd worden, om iets te noemen, door ons besef dat wij allen in het uitwendige op elkander gelijken. Het is onze overeenkomst in het beste, in het hoogste, die onze ware, die de alleen vruchtbare eenheid daarstelt. Iedere bepaling van de ware eenheid heeft daarom uit den aard der zaak iets exclusiefs, dit bijvoorbeeld, dat voor zoo ver als wij zelven of voor zoo ver als anderen onzedelijk zijn, wij noch zij in die eenheid kunnen begrepen worden. Voor den onzedelijke kunnen wij liefde en mededoogen, wij kunnen onmogelijk in zijn hoedanigheid van onzedelijk persoon eenheid met hem gevoelen. Dit staat dan vast: het behoort tot het wezen van iedere gemeenschap of eenheid buiten te sluiten al diegenen wier toelating de voorwaarden vernietigen zou, waarop die gemeenschap of eenheid zelve bestaat.

Dat iedere kerk, hoe mild ook hare theologische geloofsbelijdenis gesteld zij, altijd iets exclusiefs heeft, is derhalve volkomen natuurlijk en valt geenszins te misprijzen. De kerk kan onmogelijk in haren schoot opnemen hen die, eens daarin opgenomen, de eenheid die de kerk bedoelt verwoesten zouden. Voor ons kan dientengevolge alleen dit de vraag wezen: zijn zij die de kerk krachtens haar onvervreemdbaar karakter van *hare* eenheid moet uitsluiten, dezelfden die ook moeten beschouwd worden als te staan buiten de hoogste *menschelijke* eenheid? Of korter: houdt men, door principiëel buiten de kerk te staan, óok op een mensch te zijn in de ware beteekenis van het woord? Anders nog: is welk minimum dan ook van kerkelijk geloof onmisbaar om te kunnen beantwoorden aan de eischen der waarachtige humaniteit?

Dit, Walsche gemeente van Rotterdam, is de hoofdvraag die beslist moet worden wanneer men handelt over het bestaansrecht der kerk. En zoo dit niet algemeen genoeg

beseft en toegestemd wordt, het ligt daaraan dat alle kerkelijk bewustzijn vooral bij het zoogenaamd liberale gedeelte der gemeente zoo goed als uitgedoofd is. Gij moet de instandhouding van kerk of kerkgenootschappen vooral niet verwarren met het regelmatig bijwonen van godsdienstige samenkomsten. Dat eenige menschen ergens samenkomen om zich in godsdienst te oefenen door te luisteren naar een opbouwend woord, is uitstekend en zal altijd in verband staan met de onverdelgbare behoeften van velen. Maar iets anders is het, een godsdienstige samenkomst te houden, iets anders een kerkgenootschap te stichten. Door lidmaat te worden van een kerkgenootschap verklaart gij feitelijk dat de vereeniging, waarin gij de uitdrukking vindt van uw hoogste eenheid, d. i. van uw hoogste leven, niet openstaat voor hen die de grondbeginselen van uw kerkgenootschap niet zijn toegedaan. Wanneer gij althans weet wat gij doet, zoo behooren die grondbeginselen van uw kerkgenootschap door u aangemerkt te worden als deel uitmakende van de voorwaarden waarop gij alleen de hoogste eenheid mogelijk acht. Zoo gij die beginselen daarvoor niet durft uitgeven, en toch lid wordt van een bepaald kerkgenootschap, handelt gij, zooveel ik zien kan, gewetenloos.

Zijn de grondbeginselen van de nederlandsche hervormde kerk aan te merken als de voorwaarden der hoogste menschelijke eenheid? Ziedaar, waarop alles aankomt, wanneer men op humanistisch standpunt onderzoek doet naar het bestaansrecht dezer kerk.

Ik behoef hier niet in een breede ontwikkeling te treden van de eigenaardige grondbeginselen der nederlandsche hervormde kerk. Voor mijn tegenwoordig doel is het genoeg, nu ik u herinner dat de grondbeginselen dezer kerk van tweeërlei aard zijn, theologisch en zedelijk.

Onze kerk heeft dus, tenzij men niets meer ernstig opvatte, een zekere theologische geloofsbelijdenis. Zij die u zeggen dat zij godsdienst prediken zonder eenig dogma hoegenaamd, misleiden u en zichzelven. Zij die beweren dat onze kerk een *onbeperkte* leervrijheid toelaat, hebben hare officiëele of synodale verklaringen nooit goed gelezen. Een kerk met een inderdaad onbeperkte leervrijheid zou natuurlijk ook een onding zijn. Wat in het bijzonder de hervormde kerk betreft, zij gelooft, om iets te noemen, aan een persoonlijk God, aan de onsterfelijkheid van iederen mensch, aan een openbaring van Gods volledigen raad of in Jezus Christus. Doch hoe men die geloofsbelijdenis ook omschrijve, is mij thans volmaakt onverschillig. Er is *een* geloofsbelijdenis, dat is de hoofdzaak; en de nederlandsche hervormde kerk die, zoolang zij haar bestaan handhaaft, natuurlijk ook handhaven moet hare aanspraak op de eer van te zijn de uitdrukking, de vorm der hoogste menschelijke eenheid, verklaart mitsdien dat een zekere theologische overtuiging, welke dan ook, onmisbaar is zal de hoogste eenheid verwezenlijkt, zal het edelst gemeenschapsgevoel mogelijk zijn.

En dit is nu juist mijn grief tegen het bestaan, ik herhaal het, niet van geheel vrije, godsdienstige bijeenkomsten ter bevordering van onderlinge stichting, maar tegen het bestaan van de kerk of van een kerkgenootschap als afgesloten geheel. De kerkelijke eenheid is niet de hoogste zedelijke eenheid. Dat was wel het geval zoolang het christelijk geloof als een onfeilbare, bovennatuurlijke openbaring werd opgevat. Hoe zou ik mij ten volle verbroederen met hem die Gods woord verwerpt? Wanneer men echter ieder denkbeeld van een bovennatuurlijke openbaring vaarwel zegt; wanneer men dus verplicht is te erkennen, dat alle godsdienstige leerstukken, niet een enkel uitgezonderd, slechts de uitdrukking zijn van

meeningen, menschelijke, feilbare meeningen, dan mag het aannemen of verwerpen van die leerstukken (ik herhaal het, tot welk minimum ook herleid) geen scheidsmuur oprichten tusschen ons en onze medemenschen. Ik geloof dit omtrent het bovenzinnelijke, gij iets anders. Beiden zijn wij feilbare menschen. Ons verschil mag dus niet in aanmerking komen, waar sprake is van ons hoogst, ons innigst gemeenschapsgevoel.

Ziedaar waarom ik, bij volledige erkenning van al het goede dat de kerk sticht of stichten kan, *in beginsel*, en in naam van het humanisme, geenszins met eene goede conscientie het bestaansrecht der kerk kan erkennen. Ronduit gesproken, de kerk is mij te eng geworden, terwijl ik gevoel dat hare grenspalen nog meer te willen uitzetten gelijk zou staan met haar te vragen dat zij zelve haar doodvonnis onderteekene. De kerk moet in haar bezit van zekere theologische meeningen een harer kenmerkende eigenschappen vinden. Maar daardoor is zij tevens gedwongen buiten te sluiten, die behooren kunnen tot de edelsten van ons geslacht.

Sinds het mij gebleken is dat men principiëel buiten de kerk kan staan en toch, zooveel het den zwakken sterveling gegeven is, een edel, een waarachtig mensch kan zijn, heb ik tot mij zelven gezegd: Er is een hoogere eenheid dan die de kerk uitdrukt. Boven het middeleeuwsch en toen hoogst eerbiedwaardig denkbeeld van *Christenheid* (katholiciteit van christelijk geloof) staat het denkbeeld van *menschheid* (katholiciteit van menschelijk gevoel en aspiratie). Om mij zedelijk één te gevoelen met welk individu dan ook, is mij zijn kerkelijk geloof ten eenemale onverschillig. Ik wil den Israëliet niet van de hoogste menschelijke eenheid uitsluiten door het toedienen van een doop, waaraan hij zich niet onderwerpen kan. Ik wil den Katholiek niet van de hoogste eenheid uitsluiten, door van de woorden

door Jezus gesproken bij de instelling van het Avondmaal mijne uitlegging te geven, waarin ik mij even goed bedriegen kan als hij in de zijne. En zoo, gij gevoelt het, zou ik lang kunnen voortgaan. Genoeg, mijne overtuiging is u thans bekend: de kerkelijke eenheid is voor mij niet de uitdrukking der hoogste eenheid. Daar zij dat toch moet beweren te zijn, staat zij in mijn oog de bevordering der hoogste eenheid, d. i. de bevordering van de ware humaniteit, als kerk principiëel in den weg.

Boven de kerk staat voor mij de maatschappelijke samenleving, waarin de uitspraak zegepraalt, plaats en recht voor allen, en staat zij als de vorm, de voor oneindige volmaking vatbare vorm, waarin de hoogste eenheid van het menschelijk geslacht langzamerhand uitgedrukt en verwezenlijkt behoort te worden.

Ik heb met vrijmoedigheid u dit mijn beginsel durven bloot leggen, omdat ik weet dat het veel weerklank bij u vindt. Talloos velen onder u hooren zeer gaarne des zondags een goed woord van den kansel, maar gevoelen voor de kerk als kerk, als een genootschap dat op zich zelf een geheel vormt, weinig of niets. Aan de kerkelijke, symbolische handelingen, ik heb het vaak opgemerkt, neemt gij weinig deel. Paschen niet medegerekend, is uwe opkomst bij de viering van het Avondmaal uiterst beperkt. Tot den doop brengen velen uwer, de mannen vooral, hunne kinderen om allerlei bijredenen. Van katechisatiën verwachten velen uwer, niet het vormen van hunne kinderen tot leden eener kerk, maar de uitoefening van een humaniseerenden invloed. Uwe huwelijken laat gij meestal inzegenen, niet in de kerk, maar in uwe huizen, deze plechtigheid van een kerkelijke, tot eene, wat zij ook wezen moet, louter huiselijke plechtigheid daarmede terug brengend. Kerkelijk bewustzijn heb ik zeer zelden bij u gevonden. Wat ik aan vertrouwen en liefde van u genoten

heb, ik ontving er steeds den indruk van, had ik aan allerlei maar geenszins aan mijn kerkelijk karakter te danken. Velen uwer moeten zelfs den officiëelen predikant vergeten, eer zij den mensch een goed hart kunnen toedragen. Hetgeen gij over het algemeen in uwe voorgangers het meest waardeert, het is dat zij gewone menschen; hetgeen gij het meest in hen prijst, het is dat zij «geen dominees» zijn. Hoe leefde de Génestet's Dominus Humanus, Theol. Dr. op uwe lippen!

Het zal thans de vraag zijn of de beginselen van het humanisme, die in de vaderlandsche kerk zich reeds allerwege hebben verbreid, de overhand zullen verkrijgen en hunne beteekenis overal zullen doen gevoelen, dan of men met behulp van allerlei halve maatregelen en uitvluchten een toestand zal bestendigen die èn voor de kerk èn voor het humanisme ten slotte verderfelijk moet werken. Het zal de vraag zijn of allen die in den grond der zaak de beginselen huldigen die ik u thans in het kort heb voorgehouden, voort zullen gaan met zich zelven krachteloos te maken door den nieuwen wijn in de oude huiden te willen bergen. Het zal de vraag zijn of zij allen openlijk met mij en anderen willen verklaren, wij zijn geen Israëlieten, wij zijn geen Protestanten, wij zijn geen Katholieken, *waar het de bepaling van onze hoogste eenheid geldt*, wij zijn menschen die beseffen dat van ieder in zijn kring verwacht wordt dat hij zijn plicht doe, ijverig, getrouw, onverschrokken, zonder aanzien des persoons. Het zal de vraag zijn of men, met oprecht-liberale eerbiediging van het gevoelen, van het innerlijk leven der Supranaturalisten, hun het stichten en onderhouden van kerkgenootschappen vrijelijk wil overlaten, terwijl allen, die de hoogste eenheid in het algemeen-menschelijke zoeken, eerlijk belijden: het kerkgenootschap heeft voor ons geen beteekenis meer, onze kerk, het is de samenleving, waarin

wij ons vereenigen ter bereiking van allerlei, ook van godsdienstige oogmerken.

Ik ben met goeden moed voor de toekomst vervuld. Rotterdam is geenszins de laatste stad waar mijn ideaal zich verwezenlijken kan. Kon ik, nadat mijn vrij aanzienlijk predikantstraktement, waarop ik zedelijk geen aanspraak meer gevoelde te bezitten, door mij werd prijsgegeven, kon ik nochtans onder u blijven leven, ik zou niets liever wenschen dan in uwe, in *onze* stad op andere wijze dan vroeger dezelfde beginselen van vroeger te verbreiden. Uitwendige belangen, (ik herhaal het thans met oprecht leedgevoel, denkende aan de onderscheiden gelegenheden die ik hier vond om nuttig te zijn), nopen mij om u te verlaten. Voor hoe lang? Ik doopte, zij het profetie, mijn woning in den vreemde: *Intermezzo.* Doch wat spreek ik over mijn persoon, die bovendien spoedig door een ander vervangen wordt! In de samenleving, die ik u als het ideaal voorstel en als het doelwit van ons pogen, zijt gij allen tot zelfstandigheid geroepen en ben ik in geen anderen zin noodig dan diegeen onder u die zich wellicht het minst noodig acht. Het groote beginsel van zich zelven te helpen, van niet te leunen op groote, geconstitueerde lichamen, maar zelf de handen uit te steken, van geene inrichtingen in stand te houden, die innerlijk vermolmd zijn; dat beginsel, dat in handel en nijverheid nu bijna algemeen gehuldigd wordt, worde meer en meer het uwe, ook waar het andere dan stoffelijke belangen geldt. Mijn oude gemeente, gij zijt niet langer een vergadering van onmondigen. Tot vrijheid, tot zelfstandigheid zijt gij geroepen. Reeds heeft men in de stad uwer inwoning het groote ideaal der humaniteit als uit de verte aanschouwd. Uw ziekenhuis door ware menschenliefde gesticht, uw doofstommeninrichting, uwe inrichting ter wering van bedelarij, uw zeemanshuis, uwe bloeiende scholen, ziedaar

de ware tempelen der nieuwere samenleving, waar lijden verzacht, gebrek hersteld, ondeugd voorkomen, onkunde geweerd wordt. Doch zelve meent gij niet ten dezen reeds genoeg te hebben gedaan. Rotterdam telt ze bij tienduizenden die *geroepen* zijn, voorgangers te wezen waar het de bevordering geldt van al wat schoon, wat goed, wat liefelijk is en welluidt, elk in zijn kring, elk naar zijn krachten. De beginselen, die gij in toepassing hebt te brengen, gij kent ze. Uit de kerk zijn zij in de maatschappelijke samenleving overgegaan, waar zij onze wetten bezielen, onze rechtspleging regelen, ons onderling verkeer wijzigen, en allerlei nuttige instellingen in het leven roepen. Die beginselen gij hebt ze slechts toe te passen. Verbreidt ze met woord en daad. Prent ze uw kinderen in. Laat uw aller gedrag aan de nog zoo zeer verachte en verdachte humaniteit de hoogste eer aandoen. Laat uwe gerechtigheid overvloediger worden dan die der kerk. Bewondert haar om haar te overtreffen. Laat haar verleden, vol van schoone gedachten en van schoone daden, tot u allen kunnen zeggen: Gij zult grootere dingen doen dan dezen.

Dat nog eens mijn stem u bereiken mocht! Voorgangers in het rijk van waarheid, van zielenadel, van algemeene menschenliefde, dat moet gij worden, grijzaards wier hoofd zich buigt naar de aarde, wier geest steeds hooger zich verheft. En gij zult het, niet als gij al uw zaligheid verwacht van de oude sleur; niet als gij, steeds ongevoeliger voor de dingen des geestes, u steeds angstiger vastklampt aan den beker der zinnelijke genietingen, die toch weldra aan uwe stramme vingeren moet ontvallen: niet als gij gemelijk wordt over de wettige veranderingen die de tijden medebrengen; maar als gij, met onverminderde liefde voor al wat goed is en edel en met steeds toenemende onbaatzuchtigheid tegenover de ijdele onderscheidingen der wereld, met dien vriendelijken glimlach die uw gerimpeld

gelaat zoo aandoenlijk versieren kan, de jongeren aanmoedigt, hun ruimte laat voor eigen ontwikkeling en u indachtig betoont aan de eenvoudige waarheid dat, terwijl gij veroudert, de menschelijke natuur zich gedurig verjongt.

Voorgangers, dat moet gij worden, huisvaders en huismoeders wier werkkring door geen anderen in schoonheid overtroffen wordt. En gij zult het, niet als gij uwe kinderen aan hun lot overlaat en alles meent gedaan te hebben wanneer zij door u ter school of ter katechisatie gezonden zijn, wegens het u onttrekken aan de zorg voor hunne hoogste belangen, u verschuilend achter een beweerd gebrek aan tijd; niet als gij geheel uw geest aan geld verdienen of aan huiselijke zorgen verspilt, het eerste vooral te dikwijls met het treurig doel om een vaak onredelijke weelde goed te maken: niet als gij met uwe dochteren handel drijft en aan uwe zonen die karaktervorming onthoudt, die alleen op kan wegen tegen de verleidingen der ontucht; maar als de algemeene belangen van stad en staat u na aan het hart liggen, als gij waarachtig leeft voor de maatschappij, haar dient met eerlijkheid en goede trouw, als gij uwe kinderen, nu niet langer het speelgoed uwer ijdelheid, door het voorbeeld uwer mannelijke kracht, uwer vrouwelijke teederheid, door de atmosfeer van reinheid, van liefde, van kieschheid waarin gij hen leert leven, zóo opvoedt, dat zij menschen leeren worden. Ten dezen opzichte kan uwe roeping u niet zwaar genoeg wegen. Wat kunnen katechisatiën voor u meer uitrichten? Uwe moderne leeraars zijn, op het tegenwoordig standpunt der historische wetenschap, nog niet in staat om van de geschiedenis, in Oud en Nieuw Testament vervat, een wel samenhangende voorstelling te geven, en kunnen in geen geval die geschiedenis anders bezien dan als een deel van de algemeene geschiedenis der menschheid. Hunne dogmatische denkbeelden zijn zwevend of ontvangen

slechts eenige bepaaldheid van de oude, overgeleverde theologie. Al wat zij voor uwe kinderen kunnen uitrichten, het is hun de beginselen in te prenten van ware humaniteit, en zoudt gij dat niet liever zelven willen doen? Dwingt uwe kinderen niet tot het bijwonen van godsdienstoefeningen die voor hen vaak louter oefeningen zijn in de kunst van ledig te zitten. Leeft met uwe kinderen. Zijt hun eerste vrienden. Snoert hun niet den mond door uw onredelijk toornen. Leert hun hunne natuurlijke oprechtheid niet af, door ze tot elken prijs te willen vervormen naar een afgesproken type door een oppervlakkige openbare meening vastgesteld. Maakt er geene «ordentelijke» huichelaars van. Boezemt uw zonen fierheid in, want de samenleving heeft mannen noodig en geen bloodaards; kloeke rechtschapenheid, want de samenleving heeft toegewijde liefde noodig en geen zelfzucht; zin voor de natuur op ieder gebied, want de samenleving vraagt naar oprechten levenslust en niet naar onvruchtbare kwezelarij. Uw huisgezin is de bron waaruit voor de maatschappij het nieuwe leven, naar 'twelk wij verlangen, vloeien moet.

Ook u wacht een schoone roeping, mijne jonge vrienden die mij een goed hart placht toe te dragen, die zoo dikwijls u om mij heen hebt geschaard, wanneer ik op het gebied van wetenschap en esthetiek, al geschiedde het ook naar een licht waarvan ik het gebrekkige thans zelf weder inzie, trachtte u voor te gaan, uw smaak te vormen, uw geest te veredelen. Gij, uit alle standen en rangen der Rotterdamsche samenleving, gij zijt het geweest die mij het best hebt begrepen. Uwe vriendschap is mijn roem, uwe goedkeuring is mijn ridderteeken. Gij weet dat ik altoos naijverig ben geweest en het nog ben op uw eigen ideaal. Het ideaal van den jongen man, het staat voor mij als het door bescheidenheid gesluierd beeld van fierheid, wilskracht, reinheid, zielenadel; gulle vroolijkheid om de

lippen, heldere diepte in het oog, het geweten door geene moederzuchten bezwaard, de geest dweepend met de toekomst en dorstend naar steeds rijker kennis van het verleden. Den al te flauwen omtrek van dat beeld laat ik u achter. Aan u, het uit te werken in zijn volle kleurenpracht!

Mijne oude gemeente, gij duidt het mij niet ten kwade dat ik van de wederkeerige zedelijke betrekking, die immers tusschen ons blijft bestaan, nog eens gebruik heb gemaakt om u, in den vorm dien ik koos, te verklaren waarom ik mijne kerkelijke positie prijsgaf. Zij werd door mij opgeofferd aan een overtuiging, naar welke te leven mij nu zeker verhindert om even onmiddellijk als vroeger voor u te arbeiden en nuttig te zijn, doch die ongetwijfeld de toekomst van ons vaderland voor zich heeft. Ik vraag niet om uwe goedkeuring, op hoe hoogen prijs ik haar ook schatten moge. Ik wensch alleen dat gij mijn gedrag beoordeelt met kennis van zaken. En dat ik eerst zeven maanden na mijn aftreden u de beweegredenen blootleg die mij brachten tot dien stap, worde uitsluitend door u aangemerkt als geschied onder den invloed van de geheel verkeerde voorstellingen die anderen, waar ik zelf geheel gezwegen had, van mijn gedrag hebben gegeven en zelfs door den druk hebben verbreid.

Eindigend, vat ik in eenige korte stellingen de denkbeelden samen die in dezen brief werden nedergelegd.

I. De kerk, niet in zoover zij de gelegenheid geeft tot godsdienstige samenkomsten, maar als afgesloten vereeniging, als kerkgenootschap beschouwd, vindt haar reden van bestaan in de overtuiging dat een zekere geloofseenheid niet alleen wenschelijk maar wezenlijk is voor de hoogste menschelijke eenheid.

II. Wordt deze eenheid buiten de kerkelijke of

geloofseenheid gezocht; staat het denkbeeld: menschheid, [het woord thans in louter zedelijken zin genomen], hooger dan het denkbeeld: Christenheid (of Islam enz.) dan kunnen zeker gelijkgezinden op geheel vrije wijze godsdienstige, even goed als andere, samenkomsten houden, maar dan is er geen grond voor het stichten en onderhouden van een kerkgenootschap, dat uit zijn aard de vorm moet willen zijn der hoogste menschelijke eenheid.

III. Daar de kerk, zoo goed als iedere zedelijke vereeniging, sommigen buiten zich sluit, maar de voorwaarden waarop *zij* de individuen in hare eenheid opneemt veel enger moeten zijn dan die waarop men tot de hoogste menschelijke eenheid kan toetreden, zoo moet het bestaan van kerken of kerkgenootschappen, in weerwil van het goede, dat zij stichten, geacht worden niet bevorderlijk te zijn aan de verbreiding van de ware humaniteit.

IV. Wie alle godsdienstige leeringen, van wien of van waar ook afkomstig, aanmerkt als menschelijke, feilbare meeningen, mag niet de hoogste eenheid die hem met alle menschen verbindt, feitelijk loochenen door lid te worden van een genootschap, dat de hoogste eenheid buiten het gemeenschappelijk aannemen van zekere geloofsstellingen niet mogelijk acht.

V. Wie de hoogste eenheid buiten de kerkelijke of geloofseenheid zoekt, kan, *zoodra hij het zich zelven bewust wordt*, geen kerkelijk ambt bekleeden zonder zich aan beginselloosheid schuldig te maken.

VI. Wie in het algemeen-menschelijke den grond der hoogste eenheid vindt, handelt niet ongerijmd met van alle menschen zonder onderscheid en van geheel vrije godsdienstige samenkomsten (in het leven geroepen voor zoover en zoo lang als de behoefte daartoe zich laat gevoelen) te verwachten wat tot hiertoe van de kerk en van kerkelijke personen werd verwacht.

VII. Wie in het algemeen-menschelijke den grond der hoogste eenheid vindt, zoekt in den staat en in de maatschappelijke samenleving een goed deel van het ideaal te verwezenlijken, dat vroeger aan de kerk was toevertrouwd.

VIII. Onder humanisme, als beginsel opgevat, moet verstaan worden de leer, dat algemeene, maar oprechte en innige, menschenliefde, wortelend in het hart en zich openbarend in het geheele leven, op zich zelve, d. i. welke onzekerheid ook ons deel zij in geloofszaken, volkomen in staat is om meer en meer al de diepste, persoonlijke en praktische, behoeften van den mensch te bevredigen, hem te troosten d. i. te sterken in droefenis, hem een heilige onbezorgdheid te verleenen tegenover de onzekere toekomst.

Ontvangt nu mijn laatst vaarwel, geliefde Walsche gemeente van Rotterdam. Ik hoop in geschriften tot u te blijven spreken. Ware het mij, den minste zijner volgelingen, vergund een woord over te nemen, naar luid van het Evangelisch bericht weleer van de altijd gezegende lippen van Jezus gevloeid, ik zou tot u zeggen, met het oog op de bevordering van dat humanisme, dat ik in uw midden, naar vermogen, gepredikt heb: «Het is u nut dat ik heenga.» Ook door mijn terugtreden, zult gij of zal uw nageslacht vooruitgaan in de waardeering en toepassing van het Eene, dat van al wat blijft het meeste is.

Voor altijd

Rotterdam,
7 October 1865.

Uw Vriend
Allard Pierson.

DE LIBERALE PARTIJ OP STAATKUNDIG GEBIED.

I.

BEGINSEL. — BONDGENOOTEN. — HOOGER EN LAGER ONDERWIJS.

I.

Niet de bewustheid, dat ik het recht heb, als woordvoerder der liberale partij op te treden, maar de verwachting, dat ik er iets toe zal kunnen bijdragen om haar haar eigen ideaal levendiger voor den geest te doen staan, noopt mij thans tot schrijven. In den dagelijkschen strijd doet menschelijke zwakheid ons te vaak naar wapenen grijpen, die altijd versmaad moesten blijven, hoort men te dikwerf beschuldigingen, die onze fouten, niet onze beginselen treffen. In dien strijd bespat het slijk der aarde ook het edelste vaandel. Onszelven, onze ware bondgenooten, ons doelwit herkennen wij nauwelijks meer. Dit werkt demoraliseerend. Daarom is het gewenscht, dat, als in de homerische kampplaats, eene stem ons bijwijlen ter zijde roepe uit dien strijd, om ons te zeggen wie wij zijn, van welke beginselen wij uitgaan, welk doel wij najagen. Zoo blijft de moed, zoo het geloof in de overwinning levendig.

Ik treed hier met *mijne* voorstelling op, met *mijn* ideaal van de liberale partij. Wel verre van dit ideaal anderen te willen opdringen, ben ik veeleer begeerig te zien, in

hoeverre anderen er hun zegel aan kunnen vasthechten.

Is mijn plan — het schetsen van ons ideaal — een bloot vermaak scheppen in droombeelden, onbestaanbaar met een praktischen zin, te kinderachtig voor hoofden gescherpt op het staatsbeleid?

Een ideaal is niet een droombeeld, maar een denkbeeld. Geen *staatsman* heeft, zooveel ik weet, theorie voor ideologie uitgekreten. Dit beruchte scheldwoord is niet afkomstig dan van een gekroond soldaat.

Bovendien: is het staatsbeleid slechts een kunst, een behendigheid, ligt aan deze kunst geene theorie ten grondslag, spreek dan niet langer van staatkundige *partijen*, maar uitsluitend van koterieën, en vraag alleen, niet welk beginsel zal ik huldigen, maar welke hand is het geoefendst aan het roer van den staat? Tot dit peil zijn wij in Nederland nog niet gezonken. Het tijdvak van het praktisch materialisme zijn wij nog niet ingetreden. Kunstgrepen zijn nog niet de eenige springvederen van ons staatkundig leven. Er is bij ons een strijd van *partijen*.

Partijen nu rusten op denkbeelden, op beginselen. Partijen — geheel iets anders dan partijschappen — zijn het gevolg van een verschillend inzicht omtrent de wijze waarop het heil van den staat het best bevorderd wordt. Maar elk inzicht hieromtrent moet ontstaan zijn onder den invloed van beschouwingen die veel verder reiken dan de staatkunde. In Duitschland is schier elk wijsgeerig stelsel geëindigd met een politiek stelsel te worden. Zoo behoort het te zijn; zoo is het, soms onwillekeurig, altoos. Een wijsgeerige beschouwing ligt aan elke ernstige staatkundige partij ten grondslag. School en leven vormen géene tegenstelling. De school is de kweekplaats van het leven; de gedachte, de moeder van het handelen. En waar dit niet het geval is, is het leven niets meer dan het bedrijf van een avonturier.

Het is dus thans de eerste vraag: Welk beginsel vertegenwoordigt de liberale partij?

II.

Staatkunde is de wetenschap, die ons onder meer leert, hoe menschen, tot een staat vereenigd, en die ook tot andere staten in betrekking staan, geregeerd behooren te worden. Staatkunde onderstelt dus een zekere kennis en waardeering van de menschelijke natuur, van hare zedelijke zijde beschouwd. De mensch, die geregeerd moet worden, is geen onbeschreven blad papier, geen werktuig, telkens in te richten naar men wil. Hij is een wezen, toegerust met een zeker geheel van eigenschappen en krachten, dat is met eene bepaalde natuur. Op den aard dier eigenschappen, op de werking dier krachten behoort gelet te worden.

De diepste zedelijke vraagstukken zijn uit dien hoofde bij de staatkunde betrokken. «Wat dunkt u van den mensch?» is voor elk politiek stelsel een levensvraag. Uit de praktijk ook van den minst wijsgeerig gevormden staatsman blijkt voor den opmerkzame alras, welke opvatting van de menschelijke natuur die staatsman huldigt. Elk weet, — maar wie waagt neder te schrijven? — wat de mensch was voor een Palmerston, wat hij is voor een Bismarck.

Na deze inleiding neem ik de vraag uit mijn eerste paragraaf weder op: Wat is het beginsel der liberale partij?

Trachten wij het te vinden, door vooraf te vragen, wat deze partij kennelijk niet wil.

Zij wil aan niemand in den staat *volstrekte* souvereiniteit, zij wil aan de kerk slechts een zedelijken invloed — geen onmiddellijke politieke beteekenis — toekennen.

Hiermede ontvallen aan de liberale partij twee hechte steunpunten van het staatsleven: een volstrekt souvereine macht, en eene heerschende kerk. Waar vindt zij een kracht, die tegen dit gemis opweegt?

Wat zij verwerpt, is elk bloot uitwendig gezag.

Zoo moet hare kracht dan liggen in hetgeen logisch tegenover uitwendig gezag staat, dat is in de autonomie van den menschelijken geest, geëerbiedigd voor den enkelen mensch, gelijk voor het volksleven.

Met andere woorden: de liberale partij wil *selfgovernment*, de mensch geregeerd door zichzelven, en wel door zijn wezen, dat is door zijn geest.

Geloof in het bestaan, in de kracht en roeping van den geest, in de mogelijkheid zijner heerschappij over de driften onzer zinnelijke natuur, is mitsdien de bodem waarin het beginsel der liberale partij — een volstrekt ethisch beginsel — wortelt.

De verdedigers van konings-, kerk- of staatsalvermogen, absolutisten, ultramontanen en socialisten, bezitten dit geloof niet, toonen het voor het minst niet uit hunne werken, daar zij in 's menschen gedweeheid tegenover eene dezer machten zijn ideaal stellen. Voor hen vertegenwoordigt de menschelijke geest geenerlei waarneembare kracht. De orde en het welzijn van den staat wordt dan ook door hen gegrondvest op nationalen trots (in den ongunstigsten zin des woords), op fysieke volkseigenaardigheden, bijgeloovig geëerde overleveringen, volkshartstochten, op de blinde neigingen van de massa, op de zelfzucht van de individuen: al te maal steunpilaren, welker stevigheid nooit, welker onmisbaarheid helaas! niet altijd door ons ontkend kan worden, maar die buiten het gebied des geestes liggen. Wat er nog geestelijks in is, wordt zorgvuldig ontgeestelijkt. Liefde voor den vorst, gehechtheid aan een kerkgenootschap of aan geschiedkundige herinneringen, eerbied voor den godsdienst: deze edele gevoelens komen slechts in aanmerking, voor zooverre zij geene gevoelens, maar driften zijn; niet met geloof, maar met bijgeloof samenhangen. Volksgeschiedenis,

volksgeloof, volksliefde, het moet alles eenvoudig preventief werken, gelijk strafwet en gevangenis repressief werken. Deze geheele politiek komt neder op een stel van policiemaatregelen, waardoor een natie rustig blijft, hare belastingen betaalt en — zedelijk sterft.

Met deze politiek — een politiek waarin een wanhopend scepticisme, dat tegen de misbruiken der menschelijke vrijheid geen anderen waarborg meer kent dan de slavernij, de hand reikt, moet reiken aan een mefistofelisch grijnslachend materialisme, dat in de staatkunde slechts een speelbank ziet — met deze politiek vormt de liberale partij de scherpste tegenstelling.

Zij zoekt het wezen van den mensch in den geest (welke uitdrukking 's menschen geheele hoogere leven omvat: geweten, gevoel en rede); — van daar geen spekuleeren op de domme krachten des volks.

Zij acht den menschelijken geest, bestuurd door een ernstigen zedelijken wil, voorgelicht door geschiedenis en ervaring, in staat, de wetten van zijn eigen leven te ontdekken; — van daar geen loopen aan den leiband van het priestergezag.

Zij acht den geest geroepen en in staat, te heerschen over de zinnelijke driften; — van daar geen «rehabiliteeren van het vleesch,» geen heulen met een socialisme, dat in den vrijbrief, aan onze hartstochten verleend, den adelbrief der nieuwere maatschappij meent te lezen.

Zij acht den geest tot die heerschappij over de zinnelijke natuur eerst bekwaam door middel van een aanhoudenden, zedelijken strijd; — van daar geen droomen, in den trant van Rousseau, St. Simon of Fourier, van een onbedorvenheid der menschelijke natuur, die slechts op het tot stand komen van zekere politieke en maatschappelijke instellingen wacht om zich in al de engelachtigheid van haar karakter te kunnen vertoonen; van daar geen huldigen

eener wijsheid, terecht door den dichter gebrandmerkt als de

> Vermeetle, die den storm al spelend dus ontketent,
> En, reeknende op den mensch, geen driften mederekent,
> Geen zonde!

maar veeleer het opnemen van deze stelling aan het hoofd van haar programma: de zedelijke wedergeboorte eens volks de voorwaarde van zijn staatkundig herleven.

III.

Is de liberale partij principiëel alleen gekant tegen politiek scepticisme en materialisme, dan kan zij allen in zich opnemen, die onder verschillende vormen de autonomie van den geest willen huldigen.

Wie zijn zij? Met andere woorden, wie zijn onze natuurlijke bondgenooten?

Wij wagen ons hier aan een belangrijk vraagstuk: in welke betrekking staat de liberale staatkundige partij tot andere, met name tot de onderscheiden godsdienstige richtingen van ons Vaderland?

In onzen tijd, als in de laatste helft der zestiende en de eerste helft der zeventiende eeuw, moet elke politieke partij, zullen bittere teleurstellingen haar bespaard blijven, rekening houden met de bestaande godsdienstige richtingen. De godsdienstige kwestiën oefenen ook thans een machtigen, soms oppermachtigen invloed. In tegenstelling met de achttiende eeuw, heeft onze eeuw aan de godsdienstige kwestiën een groote sociale en politieke beteekenis toegekend. In de achttiende eeuw was een min of meer kristelijk, straks een min of meer deïstisch gekleurd humanisme de godsdienst, die geestdrift opwekte, waarbij natuurlijk de konfessioneele tegenstellingen verdwenen. Thans is het humanisme bij uitstek impopulair. De groote

konfessionneele antithesen hebben haar gewicht herkregen, en dat gewicht wordt telkens in de waagschaal der politiek gelegd.

Is de godsdienstige beweging onzer eeuw van de Katholieken of van de Protestanten uitgegaan? Naar het land, waarin de vraag gesteld werd, zou, geloof ik, het antwoord verschillend moeten uitvallen. Dit historisch onderzoek kan hier ook zonder schade verzuimd worden, indien men het hoofdpunt slechts in het oog houdt: de betrekking waarin een politieke partij staat tot de godsdienstige overtuigingen eens volks, is thans in de meeste europeesche landen van overwegend belang. In den regel draagt elke politieke strijd nu in meerdere of mindere mate het karakter van een religie-strijd. Zie ook Spanje.

Op eene gewichtige omstandigheid vestig ik thans de aandacht: om het al of niet eerbiedigen van de autonomie des geestes beweegt zich ook de strijd, die in onze dagen binnen den boezem der Protestantsche en der Katholieke kerk gevoerd wordt.

Er zijn Katholieken die onvoorwaardelijk abdiceeren in de handen van de geestelijkheid, die in de onbepaalde gehoorzaamheid aan een onfeilbaar geacht uitwendig gezag de kern zoeken van hun godsdienstig leven. Maar naast hen staan Katholieken, wier geestelijke zelfstandigheid niet wil lijden onder hunne orthodoxie. Niet alle Katholieken zijn ultramontanen. Die het niet zijn, kunnen principiëel met de liberale partij zeer wel gemeene zaak maken.

In de Protestantsche kerk staan de zoogenaamde Modernen van nature op het liberale politieke standpunt. Dit is van groote beteekenis, maar zou nog meer beteekenen, wanneer de modernen eenigszins geacht konden worden eene meerderheid in de Protestantsche kerk te vertegenwoordigen. Bedrieg ik mij niet, dan hebben ook de jongste kerkelijke verkiezingen het tegendeel bewezen. De ver-

schillende schakeeringen der Protestantsche orthodoxie hebben daarbij gezegevierd.

Hare *verschillende* schakeeringen. Duidelijker dan misschien ooit te voren komt thans aan het licht, dat de orthodoxie, wel verre van overal aan zich zelve gelijk te zijn, veeleer in eigen boezem een gewichtig verschil van richting toelaat, een verschil dat ons hier onmiddellijk aangaat.

De orthodoxe partij bestaat in de werkelijkheid uit twee partijen: de konfessionneel- en de ethisch-orthodoxen.

De eersten zoeken de waarheid te handhaven door het uitwendig gezag der geloofsbelijdenis te handhaven. Van hen, daar zij metterdaad toonen, de macht des geestes te miskennen, heeft de liberale partij niets te wachten dan tegenstand.

De laatsten trachten de waarheid te handhaven vooral door het onverbrekelijk verband tusschen de objektieve godsdienstige waarheid en 's menschen zedelijk godsdienstig leven met altijd grooter helderheid te doen uitkomen. Deze zeer belangrijke fraktie der orthodoxe partij, eene fraktie waarvan, juist wegens de uitersten waarin de konfessioneelen zich werpen, de regelmatig voortgaande uitbreiding niet uit kan blijven, mag niet over het hoofd worden gezien, waar wij bondgenooten zoeken. De mannen van een bloot uitwendig gezag, zij mogen Roomschen heeten of Protestanten, zijn onze geboren tegenstanders. Maar het is er verre van af, dat allen wien het in Nederland om den bloei der kristelijke kerk te doen is, zich onder dezen zouden willen scharen. Naarmate nu de ethisch-orthodoxen hun eigen standpunt klaarder begrijpen, begrijpen zij ook, dat in de autonomie van den geest hun waarachtig *palladium* ligt. Zij kunnen al de stellingen onderschrijven, die aan het slot van onze tweede paragraaf voorkomen. Ook voor hen is de geest de eenige eerbied-

waardige kracht, welker majesteit zij niet door het te baat nemen van uitwendig geweld willen schenden. Ook voor hen zijn de politieke vraagstukken in den grond zedelijke vraagstukken, en van louter zedelijken aard is ook in hun oog de werkzaamheid, die de zegepraal der waarheid moet verzekeren. Niet de onfeilbaarheid der kerk of van eenig ander instrument, maar de levende macht van Gods geest is het eerste artikel van het praktisch geloof, waarmede ook zij de noodlottige invloeden willen bestrijden, die kerk en maatschappij aan scepticisme en materialisme zouden prijs geven; invloeden die zij niet door een zoogenaamd geloovig obscurantisme willen keeren.

Zoo de voorstanders der ethisch-orthodoxe richting nog niet altijd en overal, allerminst onvoorwaardelijk, medestanders zijn van de politiek-liberale partij, ik meen dit niet aan een principiëel verschil tusschen hen en ons te kunnen toeschrijven, maar aan bijkomstige oorzaken, waaronder zekere inkonsekwenties der liberale partij ongetwijfeld eene belangrijke plaats innemen, inkonsekwenties, die wij thans willen onderzoeken. Na onze kracht te hebben gemeten, valle het oog op onze zwakheid, en dit te vrijmoediger, daar die zwakheid weggenomen worden kan.

IV.

Het is vooral de opvatting van de scheiding van kerk en staat, gelijk zij somtijds bij de liberale partij voorkomt, die velen harer vrienden verwonderen moet. De autonomie van den geest te eerbiedigen, heet ongetwijfeld ook: aan het geestelijk leven der natie volkomen vrijheid van ontwikkeling te laten, in geenerlei richting eenigen dwang op die ontwikkeling uit te oefenen. Juist omdat alleen bij volstrekte scheiding van kerk en staat deze voorwaarde,

deze eisch vervuld kan worden, staan wij haar voor. Op zich zelve heeft die scheiding wel het een en ander tegen zich. Het heeft altijd iets kunstmatigs, van één te scheiden wat in het innerlijk leven van duizenden zeer nauw verbonden is. Niettemin hebben wij die scheiding lief, omdat elke vereeniging van kerk en staat voor het geestelijk leven eens volks schadelijk is, ja onvermijdelijk eindigt met onzedelijk te worden, immers met formalisme en huichelarij in de hand te werken.

Is de houding van sommige liberalen tegenover de onder een vorig ministerie voorgeslagen opruiming der protestantsche theologische faculteiten aan onze drie akademiën met het beginsel van scheiding van kerk en staat in volledige overeenstemming?

Dat men, met het oog op de onmiskenbare wetenschappelijke behoeften der kerk, de bestendiging der protestantsche theologische faculteiten wenscht, is natuurlijk. Alleen zij die een treurig belang hebben bij de onwetendheid der gemeente en bij die van hare geestelijke leidslieden kunnen het licht der theologie, als wetenschap, wenschen uit te dooven. Wie oogen heeft om te zien, moet erkennen, dat de kerk wetenschappelijk gevormde theologen niet ontberen kan, zonder de prooi te worden van een geestdoodend konfessionalisme of van een onvruchtbaar, indien niet gevaarlijk, mysticisme. Beter geene kerk dan eene onwetende kerk.

Maar vloeit hieruit nu voort, dat de staat professoren in de zoogenoemde gereformeerde theologie moet benoemen?

Wil de kerk geene seminaristen tot hare dienaren, maar kweekelingen eener Alma Mater, zij bepale eenvoudig, dat niemand tot haren dienst zal worden toegelaten, die niet bijvoorbeeld, den graad van kandidaat in de letteren heeft verkregen. Met een soortgelijke bepaling zou de

akademische opleiding der toekomstige kerkleeraren immers voldoende verzekerd zijn.

Laat ons nu den tegenwoordigen toestand onder de oogen zien.

Metterdaad stelt de staat, voor wien alle godsdienstige gezindheden gelijk zijn, van tijd tot tijd iemand aan, om een deel zijner jonge medeburgers te vormen tot leeraren bij de Hervormde gemeente. Er is op een gegeven oogenblik een Katholiek, er is een Israëlietisch Minister van Binnenlandsche Zaken aan het bewind. Hij moet niettemin beoordeelen wie geschikt is, de kerk aan hare toekomstige dienaren te helpen. Men zegge niet, dat de staat bij zijne benoeming enkel op wetenschappelijke bekwaamheid, geenszins op kerkelijke richting, heeft te letten. Wie te veel bewijst, bewijst niets. Het is uitsluitend *ter wille der kerk*, dat men van staatswege aangestelde professoren in de theologie verlangt. Deed dus de staat, wat hij in het afgetrokkene doen mag: benoemde hij bij wijlen tot hoogleeraar in de theologie een Israëliet of een Katholiek of ook een Atheïst, er zou geen enkele reden meer zijn om naar van staatswege aangestelde professoren in de theologie te blijven verlangen. Wordt dus den staat het recht van theologische hoogleeraren te benoemen gelaten, het is omdat men stilzwijgend, maar met de volste zekerheid, verwacht, dat de staat in het belang der Hervormde kerk van dat recht gebruik zal maken, en derhalve niet iemand tot die betrekking zal roepen, die bijvoorbeeld algemeen als een godloochenaar bekend staat.

Maar ziedaar den staat, belast met een gewetensonderzoek. Eenen godloochenaar zou de kerk niet tot een hoogleeraar in de theologie benoemd willen zien. Het laat zich hooren. Maar wie is een godloochenaar? Alleen hij, die het zelf adverteert? En al kondigt iemand zichzelven als godloochenaar aan, is de staat geroepen, op zulk een bericht

acht te geven? En toch, moet de staat eens theologische professoren benoemen, dan dient de staat dezen plicht ook trouw en ernstig te vervullen, dus toe te zien, dat hij geenen godloochenaar benoemt, dus te weten, wie al of niet een godloochenaar is. Geluk met uwen theologiseerenden staat! «Pantheïsme is Atheïsme,» hebben zeer bevoegden gezegd. De staat zal voortaan over de waarheid van deze uitspraak en van soortgelijke uitspraken te beslissen hebben. Dit is geen bloot denkbeeldig bezwaar. In den loop dezes jaars is iemand door den senaat van Heidelberg als hoogleeraar voorgedragen, en de Badensche Minister van Binnenlandsche Zaken, die blijkbaar zijn taak ernstig opnam, heeft de rechtzinnigheid van den kandidaat gewogen en — haar te licht bevonden. Als morgen iets soortgelijks in Nederland gebeurt, zullen de oogen wellicht opengaan. Het ware bijna te wenschen, dat morgen een Modern prediker te Leiden wegens zijne richting door de Regeering als hoogleeraar geweerd werd. Welk een kreet van verontwaardiging zou dan bij vele liberalen opgaan! Zonderlinge politiek! De staat mag de theologische professoren benoemen, hij mag ze betalen, beoordeelen mag hij ze niet. De Regeering mag zorgen, dat de kerk veel licht erlange; te zorgen, dat niet te veel licht de kerk, in veler oog, in brand steke, dat mag de Regeering weder niet.

Men spekuleere niet langer op de doorgaande tamheid onzer Nederlandsche Ministers. De liberalen, die nu om de bestendiging der theologische faculteiten het luidst verzoeken, zouden, stond er een Minister op, die van zijn recht gebruik maakte in ultra-orthodoxen, of ook zelfs in niet-liberalen zin, zich het luidst over tyrannie beklagen. Geheel onbillijke klacht, wanneer men het rechtsbeginsel eens toegegeven heeft.

Onze theologische faculteiten kunnen, tot tamelijke

bevrediging van de kerk in haar geheel, slechts in stand blijven door het gedurig treffen van een zeker vergelijk tusschen de onderscheidene richtingen, door een zeker volgen van lokale tradities, door eene zekere willekeurige gematigdheid, in één woord: door middelen die niets geestelijks hebben.

En zulke middelen zal de liberale partij in hare bescherming nemen?

V.

Er zijn nog altijd enkele liberalen, die met de wet op het lager onderwijs dwepen.

Wat is hetgeen mij in hen verwondert?

Dat zij persoonlijk met deze wet ingenomen zijn? Dat zij haar, bij gebrek aan iets beters, voorloopig handhaven?

Geenszins.

Maar dit verwondert mij, dat zij met de tegenwoordige wet *dwepen.*

Wat zegt de Grondwet? Het staat te lezen in het tiende hoofdstuk, dat, door een zonderlinge samenvoeging, «*van het onderwijs en het armbestuur*», van jeugd- en armverzorging handelt.

De Grondwet bepaalt tweeërlei:

1° dat overal in het Rijk van overheidswege voldoend openbaar lager onderwijs gegeven zal worden.

2° dat de wettelijke regeling van het openbaar onderwijs met eerbiediging van «ieders godsdienstige begrippen» zal moeten geschieden.

Aan de eerste bepaling is voldaan, ook aan de tweede?

De staat belooft eerbiediging van *ieders* godsdienstige begrippen, niet slechts in de school zelve, maar ook bij de *wettelijke regeling* van het openbaar lager onderwijs. De staat belooft veel.

In het afgetrokkene schijnt de belofte alleen te kunnen worden nagekomen, wanneer geheel neutrale godsdienstlooze scholen worden opgericht.

Zijn onze scholen nu godsdienstloos?

Zij kunnen dit niet zijn. Immers is geen allesomvattend onderwijs zonder opvoeding, geen opvoeding zonder een godsdienstige tint denkbaar. Voorts zijn onze scholen bij de wet gehouden, kristelijke deugden aan te kweeken. Dan heeft Mr. Thorbecke, een onwraakbare autoriteit, en nog onlangs Prof. de Bosch Kemper verklaard: indien onze scholen godsdienstloos waren, deden zij beter met niet te bestaan. Eindelijk, waren onze scholen godsdienstloos, zij zouden niet populair zijn. Het is niet de godsdienstlooze school, die onze natie lief heeft. Men heeft mij verhaald, dat, toen in de hoofdstad uit het schoolreglement het voorschrift omtrent bet gebed ter opening der schooluren zou weggenomen worden, er bij de onderwijzers een panische schrik ontstond. Zij vreesden, ik geloof te recht, dat het wegnemen van dit voorschrift de school in diskrediet zou brengen.

In de werkelijkheid bezitten wij dus een niet-godsdienstlooze school, waarin kristelijke deugden moeten worden aangekweekt, een school, derhalve, doortrokken van een «kristendom verheven boven geloofsverdeeldheid».

Is deze inrichting bestaanbaar met de grondwettig toegezegde eerbiediging van *ieders* godsdienstige begrippen?

Er is ongetwijfeld een kristendom, verheven boven geloofsverdeeldheid; er zijn deugden, ook dit duldt geen tegenspraak, die door dit kristendom worden aangekweekt.

Dit is metterdaad het kristendom, dat aan onze Nederlandsche jeugd van staatswege medegedeeld, van deze soort de deugd, die bij haar van staatswege aangekweekt wordt. Men moet dit toegeven, en voorts, dat dit bepaalde door den staat in bescherming genomen kristendom

gevoegelijk met den naam van modern kristendom, of kristendom naar de moderne opvatting, kan betiteld worden.

De staat laat dus op zijne scholen een bepaald kristendom aan de kinderen mededeelen, een kristendom zonder dogmatiek, een kristendom naar de beschrijvinge Thorbecke's. Het harde woord is dan ook uitgesproken: onze staatsscholen zijn moderne sekte-scholen. Is dit woord zoo geheel onjuist?

Wat vloeit hieruit voort?

Zijn scholen goed, dan oefenen zij een invloed uit, die door niets kan worden opgewogen, allerminst door drie kwartier katechisatie in de week. Maar dan moet men ook aannemen, dat uit de Nederlandsche jeugd, voorzoover zij de Nederlandsche staatsschool bezoekt, een geslacht zal groeien, doordrongen van den geest van het ondogmatische kristendom.

Wil de geheele natie dit? De vraag schijnt bijna ironie.

Er zijn zeer velen, orthodoxen van elk kerkgenootschap, die dit zeker niet willen, tot geen prijs.

Een staat, die op zijne scholen aan de jeugd een godsdienst mededeelt, welke in de oogen van zeer velen zijner burgers den naam van godsdienst niet meer verdient, is dat een staat, die zijn openbaar onderwijs heeft geregeld «met eerbiediging van elks godsdienstige begrippen»?

Men spele niet met woorden. Is het, om iemands godsdienstige begrippen te eerbiedigen, voldoende, dat ik ze niet bespottelijk maak? Eerbiedig ik u, als ik u niet uitlach?

Uwe begrippen, ik ondermijn ze, want ik maak hunne overtolligheid voelbaar, ik zwijg ze dood — maar ik eerbiedig ze, ik, Staat der Nederlanden!

Zendt mij uwe kinderen, goedgeloovigen! Zij zullen dag aan dag, vijf, tien jaren lang, een invloed bij mij ondergaan, tengevolge waarvan gij, als gij hun van uw geloof

zult spreken, voor hen zijn zult als een die eene vreemde taal spreekt. Wat kunt gij er op tegen hebben? Heb ik uwe godsdienstige begrippen niet geëerbiedigd?

Zendt mij uwe kinderen. Over dertig jaren zijn uwe kinderen mannen en vrouwen, die met een kristendom boven geloofsverdeeldheid dwepen, en, wandelend langs uwe graven, het hoofd zullen schudden over uwe dogmatische bekrompenheid. Wat is u, dat gij siddert? Heb ik uwe godsdienstige begrippen niet geëerbiedigd?

En zijn de goedgeloovigen niet in hun recht, wanneer zij antwoorden: o voorzeker, gij hebt Maria niet gelasterd, de Onbevlekte Ontvangenis niet geloochend, de Drieëenheid niet voor onredelijk uitgemaakt, de godheid van Jezus niet als een antiek bijgeloof voorgesteld, maar gij hebt aan het zedelijk leven van het geslacht, dat na ons komen zal, feitelijk geheel dien kristelijk-leerstelligen grondslag ontnomen, dien wij als den waren, als den éenigen grondslag van elk zedelijk leven in gemoede aanmerken; en dit, o moderne Staat, hebt gij gedaan, zonder het te zeggen. Hadt gij in uwe wetten geschreven: Artikel I, de Staat zorgt voor de godsdienstige en zedelijke opleiding zijner jeugdige burgers; Artikel II, Hij doet dit door middel van scholen, waarop geen andere godsdienst den toon mag geven dan een kristendom, verheven boven alle geloofsverdeeldheid; hadt gij dit geschreven in uwe wetten, wij waren voor het minst ingelicht geweest. Maar thans?

Ik heb andermaal den vinger gelegd op het ernstig principieel bezwaar, dat zich tegen onze tegenwoordige wet op het lager onderwijs verheft, en dat door geene partiëele, ministeriëele goedgunstigheid kan weggenomen worden.

Die wet is in mijn oog niet liberaal, ofschoon zij het ter goeder trouw wil zijn. Zij dringt de natie in hare

school een kristendom op, waarvan een gedeelte der natie niet weten wil. Zij drijft, onwillekeurig, propaganda voor een godsdienst, dien een gedeelte der natie verafschuwt.

Dit is tirannie. Wat verscheelt het ons of tirannie uitgaat van een liberale konstitutie of van den Paus. De Paus, zegt men, dwingt mij katholiek te worden; de Staat dwingt mij, op straffe van de zegeningen van het openbaar onderwijs te derven, modern-kristelijk te worden. Wachten wij ons voor tweeërlei maat en gewicht.

Wat is van dit betoog de praktische konklusie?

Allereerst, dat men het bezwaar erkenne, kortelijk aldus te formuleeren: Te willen, dat de school èn niet-godsdienstloos zij èn tevens elks godsdienstige begrippen eerbiedige, is, blijkens de ervaring, het onvereenigbare willen.

Uit het erkennen van een ernstig bezwaar tegen het bestaande, vloeit immers nog niet voort, dat men *terstond* tot de afschaffing van het bestaande moet overgaan.

Maar in het erkennen van het bezwaar ligt eene huldiging van het liberale beginsel: eerbied voor de autonomie van den geest, ligt een protest tegen de tirannie, die nu ter goeder trouw, en zonder dat men het onmiddellijk verhelpen kan, uitgeoefend wordt.

Wij willen dus de principieele moeielijkheden niet ignoreeren, waarin de tegenwoordige wet ons, liberalen, wikkelt, en vooral niet *dwepen* met eene instelling, waarmede het aan de menschelijke kortzichtigheid nog zoo weinig gelukt is, het edele liberale beginsel in volledige toepassing te brengen, allerminst het gemoedsbezwaar gering achten van hen voor wier «godsdienstige begrippen» de grondwet den diepsten eerbied heeft getoond.

Beseft men wel hoe algemeen de Grondwet zich uitdrukt?

» De godsdienstige *voorstellingen* van de van staatswege erkende *kerkgenootschappen* zullen *zooveel mogelijk* geëer-

biedigd worden, namelijk voor zooveel de noodzakelijkheid, waarin de Staat zich bevindt, om eene voor allen toegankelijke school op te richten, zulks toelaat.»

Staat dit te lezen in de Grondwet?

Neen. «Ieders godsdienstige begrippen» zullen geëerbiedigd worden.

De liberale partij behoeft slechts een oogenblik tot zichzelve te komen, om den eisch van dit woord te gevoelen.

Zij neme eens een oogenblik het volgende aan: laat de lagere school zoo ingericht zijn, dat met bijna wiskunstige zekerheid voorspeld kan worden: uit deze school moet een geslacht oprijzen, doortrokken van ultra-konservatieve, ultramontaansche denkbeelden; zou in dat geval de liberale partij niet, met de grondwet in de hand, de lagere school veroordeelen? En zij zou in haar recht zijn.

De gevolgtrekking ligt voor de hand.

Hetgeen men als de deugden van de tegenwoordige lagere school pleegt te roemen, veroordeelt haar voor de grondwet.

«Onze lagere school zal godsdienstige verdraagzaamheid kweeken.»

Het is zeer waarschijnlijk. Maar wat, als godsdienstige verdraagzaamheid strijdt met mijne godsdienstige begrippen?

«Onze lagere school zal» .... doch ik behoef niet voort te gaan; de hartstochtelijkheid, waarmede zij verdedigd wordt, is die niet juist het bewijs, dat men van de lagere school wonderen verwacht *in het belang* van die geestesrichting, die denkbeelden, dien maatschappelijken toestand, die wij, liberalen, als de wenschelijkste aanmerken?

Maar indien nu anderen, uit naam van hunne, door de grondwet geëerbiedigde, godsdienstige begrippen onze wenschen vloeken, is dan een school, die onze wenschen bevredigt, eene school, die hunne godsdienstige begrippen eerbiedigt?

Wat dan? Moet de Staat gezindheidsscholen stichten? of, — een denkbeeld dat onlangs in een gesprek zelfs van een Nederlandsch staatsman der liberale partij uitging — de examensplichtigheid voor de onderwijzers der bijzondere scholen wegnemen? Moet de Staat de school volkomen neutraal, dat is, haar, door officiëele wering van elk godsdienstig element, volkomen impopulair maken, en dus die partij in de hand werken, die vijandig staat tegenover het liberale beginsel, tegenover de autonomie van den geest, en ons onder den scepter van een bloot uitwendig kerk- en formuliergezag wil terug brengen?

De liberale partij zal zich, dunkt mij, dan vooral zedelijk verplicht gevoelen, op deze vragen een antwoord te leveren, wanneer de volgende voorwaarden vervuld zullen zijn:

1°. Wanneer Katholieken en Anti-revolutionnairen eenstemmig een voorstel van wet zullen hebben voorgedragen, dat aan hunne bezwaren te gemoet komt. Zij toch kunnen het best weten, hoe dit voorstel behoort te luiden;

2°. Wanneer de «Vereeniging voor christelijk nationaal onderwijs» een eerbiedwaardiger aanzien zal hebben verkregen, wat betreft de geldelijke middelen, waarover zij te beschikken heeft.

De geldelijke bijdragen, waarmede die Vereeniging tot hiertoe werkt, zijn buiten alle evenredigheid tot den ophef, waarmede zij spreekt over de eischen des kristelijken gewetens, die door de tegenwoordige wet geschonden worden. Hoort men ter eene zijde, dat de tegenwoordige wet de natie vergiftigt, en ziet men dan hoeveel, of liever hoe weinig zij die dit beweren, over het algemeen genomen, voor het eeuwig zielenheil der Nederlandsche jeugd over hebben, dan kan men slechts de schouders ophalen.

Ik beweer niet, dat gij voor uw eigen geld moet doen wat gij van den Staat vergt, maar dat gij het voor uw eigen geld zoudt doen, indien de zaak u meer ter harte ging.

Hoe? Onze jeugd, zegt gij, wordt door het tegenwoordig openbaar onderwijs ter helle gezonden.

De Staat geeft u vrijheid om dit, zooveel in u is, te verhinderen.

Om dit te verhinderen, behoeft gij niets te geven dan uw geld.

Gij hebt het in overvloed.

Gij geeft het spaarzamelijk.

Gerechte hemel! Hoe zullen wij uwe klacht ernstig opnemen?

Overdekt het land met bijzondere scholen, waarin desnoods gratis onderwijs verleend wordt; geeft daarvoor uwe duizenden, uwe honderdduizenden, en gij zult zien, of er geen liberale partij in den lande is, die opstaat om te zorgen, dat men uw geweten eerbiedige, aan welks eischen gij zooveel ten offer brengt.

VI.

Is het, waar Katholieken en Anti-revolutionairen reeds luide hunne stem tegen het lager onderwijs verheffen, noodig, wenschelijk, dat de liberale partij de betrekkelijke billijkheid van hun verzet erkenne?

Is dit geen roekeloosheid, of, voor het minst, laakbare onnoozelheid?

Weet men dan niet met welke bedoelingen onze tegenwoordige wet op het lager onderwijs aangevallen wordt? Toegegeven, dat er uit een afgetrokken wijsgeerig oogpunt bezwaren zijn tegen de wet, is het staatkundig, door het overnemen van die bezwaren, een partij te sterken, die dagelijks verder gaat in hare overmoedige bestrijding van de eigen grondslagen der nieuwere maatschappij?

Staatkundig? Ik kan het minder goed beoordeelen. Maar

mij schijnt het miskennen van billijke bezwaren, omdat het erkennen daarvan der tegenpartij ten goede komen zou, een kortzichtige politiek, die haren volgelingen reeds teleurstellingen genoeg berokkend heeft.

Ignoreeren is te vaak het zwak en de zwakheid ook der liberale partij geweest; en toch, wij moesten hierin de partijen van het uitwendig gezag niet nabootsen. Lang genoeg heeft onze partij aan tegenstanders het opwekken en de leiding overgelaten eener beweging, waarvan zij zelve het initiatief had behooren te nemen.

Wij staan ten huidigen dage voor een treurig, maar onmiskenbaar feit. Wat is de jongste geschiedenis der liberale partij in Nederland?

In die partij heeft eerst een noodlottige scheuring plaats gegrepen.

Mannen van eene andere richting — en welke! — zijn door ons eigen toedoen op het kussen gekomen.

Tot tweemalen toe heeft het land tusschen hen en ons moeten kiezen. Slechts bij de gratie van een gunstig toeval is, wat men de overwinning genoemd heeft, ons gebleven.

Daarop is een liberaal ministerie opgetreden, waarin, om welbekende redenen, de onmisbaren gemist worden.

Dit is onze allernieuwste geschiedenis: scheuring, nederlaag, twijfelachtige overwinning, kompromitteerende overwinning.

En dit de moraal dier geschiedenis — het treurig maar onmiskenbaar feit, waarop ik zooeven doelde: — geenszins toenemend krediet der liberale partij.

Dit feit dient moedig onder de oogen te worden gezien.

Door welke oorzaken is het voortgebracht?

Ik wil alleen vragen of daaraan ook schuld kan hebben wat ik zou willen noemen: ons fanatisme.

Zoo als in '66 en '68 de keus gegeven werd, had, gelijk ook naïf genoeg verwacht en voorspeld werd, het geheele

Nederlandsche volk als een eenig man houw en trouw moeten zweren aan het liberale vaandel. Nooit was onze kans gunstiger, immers nooit het misdrijf onzer tegenstanders van die dagen tastbaarder, nooit hun beginselloosheid onbeschaamder. Toch verkregen wij niets dan een derisoire meerderheid, een miniatuur-meerderheid.

Er is, dunkt mij, reden om te vragen, of ons fanatisme ook schuld heeft aan deze onze zedelijke achteruitstelling; want bij een groot, bij een verlicht gedeelte der natie is de noodlottige vraag opgewekt: is de liberale partij wel liberaal? Fanatisme nu moet ons het *prestige* van liberaliteit langzamerhand doen verliezen.

Liberaal moest ook in de openbare meening eensluidend zijn met — indifferentisme? neen, waarlijk niet — maar met een in de praktijk zich openbarenden eerbied voor het gemoedsleven en de richting van anderen; eensluidend met die verheven belangeloosheid, die liever de vervulling van eigen wenschen uitstelt dan die vervulling verkrijgt ten koste van anderer, ook der dwalenden, volkomene vrijheid.

Met deze schoone gezindheden moest de naam *liberaal* ook in de openbare meening eensluidend zijn. Maar die naam schijnt hier en daar reeds synoniem geworden met eenzijdigheid, met een fanatisch opdringen van eigen verlichting.

Evenwel, geven wij dien naam niet prijs, al moest hij bij een verkeerd ingelicht, en ook door onze fouten misleid, geslacht tot een spotnaam worden. Maar vergeten wij het *noblesse oblige* nooit.

Want liberaal te zijn is van adel te zijn, is te behooren tot den adeldom des geestes. Liberaal te zijn is te gelooven aan de zedelijke bestemming der menschheid, aan de levensvatbaarheid van haar altijd meer gelouterd zedelijk ideaal; het is te gelooven, dat de toekomst niet behoort

aan de geweldhebbers, aan de «wonderdoende» geweren, aan de sluwheid, die op onze lagere driften speculeert, maar aan het hoogste en beste in ons, aan de goede trouw, aan de kracht van beginselen, aan ware menschelijkheid, algemeene broederliefde, eindelijke verlossing uit de boeien der zonde, aan de autonomie van den geest.

Het slot dezer beschouwingen brengt ons tot haar uitgangspunt terug. Liberaal te zijn is een zedelijke eigenschap, en, zijn wij eens behoorlijk ingelicht, dan staat onze liberaliteit in rechte reden tot onze moraliteit in den hoogsten zin des woords. En in dezen zin is moraliteit niets anders dan een door geheel onzen wandel bevestigd en gestaafd erkennen van de zelfstandigheid en meerderheid des geestes.

Is dit het beginsel der liberale partij, dan behoeft deze partij zich slechts getrouw aan haar beginsel te gedragen om de vooroordeelen der tegenstanders te overwinnen, om eens met nadruk de nationale partij te worden.

Dit is ons vast vertrouwen. *Sursum corda!*

II.

DE VERLICHTINGSPOLITIEK, EENE HISTORISCHE HERINNERING.

Waarin bestaat het fanatisme, of, wil men een zachter woord, de eenzijdigheid, die voor vele verlichten een gevaarlijke klip schijnt te zijn?

Onze geschiedenis behelst eene tragedie die, ter beantwoording dezer vraag, hoogst leerrijk is.

In Oldenbarneveldt bezitten wij den type van een vrijzinnig man, die zijne verlichting anderen oplegt.

Men vergunne mij aan deze tragedie in hare groote hoofdtrekken te herinneren.

I.

Twee godsdienstige partijen staan bij den aanvang der zeventiende eeuw in ons Vaderland tegenover elkander, de Remonstranten en de Kontra-remonstranten.

Sommige predikanten, daartoe door een Zuid-Hollandsche Synode aangezocht, weigeren — en zoo openbaart zich het eerst in de kerk de uitwerking van Arminius' leer — de Nederlandsche geloofsbelijdenis en den Heidelbergschen Katechismus te onderteekenen. Dadelijk ontstaat dus de vraag: Wie moet wijken, de Remonstreerende geestelijkheid of de Belijdenis? Zij, die tegen de Belijdenis geen het minste bezwaar maken, willen deze vraag nochtans

onderzocht hebben, en wel, gelijk volmaakt billijk was, op eene Nationale Synode. Dit verzoek te weigeren of zelfs lang op te houden zou, zoo verklaarde men, groot misnoegen doen ontstaan.

De Nationale Synode wordt toegezegd door de Staten-Generaal, — maar als doel der kerkvergadering tevens bepaald: «revisie van de Confessie en den Catechismus der kerken, mitsgaders der kerke-ordening».

Eerste stap op den verkeerden weg, den weg van het fanatisme.

De Staten-Generaal achten revisie wenschelijk. Deze hunne private meening wordt der geheele kerk opgelegd. In plaats van onpartijdig op eene Synode te laten uitmaken of de kerk revideeren *wil*, verklaart de hooge Landsvergadering dat de kerk revideeren *moet*. In plaats van voorloopig de erkende Belijdenis der bestaande kerk te handhaven, zij het ook tegen vele edelen en geleerden, dezen op te offeren aan gene, verlaat zij het pad van den plicht, belast zij zich met de taak der verlichting, en offert zij het goed recht der Belijdenis op aan de rust van hen, die zich met die Belijdenis niet langer kunnen vereenigen.

Met welk doel? Opdat de partijen leeren zouden elkander te verdragen. Zoo wenschte het Oldenbarneveldt.

Ziedaar den staat der Nederlanden verkeerd in een lichaam, dat de verdraagzaamheid onderwijst.

Behoorden de Oud-Gereformeerden de Remonstranten te verdragen? Was dat, naar hunne opvatting, hun kristenplicht? Of veeleer door hun kristenplicht ten stelligste verboden? Onnoozele vrager! De verdraagzaamheid is immers iets zoo schoons, zoo voortreffelijks! Welk een uitnemende Regeering dan, die tot de beoefening van die verhevene deugd de burgers dwingt. Welk een verlicht man, hij, op wiens raad de Regeering dezen weg inslaat!

Het is waar, het goed recht van de Belijdenis der Gereformeerde kerk werd op deze wijze van den aanvang af door de Regeering onzeker gemaakt. Maar zoudt gij dat der Regeering als een beschuldiging willen aanwrijven? Integendeel. Zij predikte daarmede, dat men geenszins bij de symbolische geschriften van de kerk «eenvoudig, zoo ze daar lagen en luidden, blijven moest». Zij bestreed daarmede de dwaling, dat een geloofsbelijdenis een onfeilbaar, niet te verbeteren geschrift zou kunnen zijn.

Nog eens, welk een uitnemende Regeering! Zij dwingt tot verdraagzaamheid, en bestrijdt het knielen voor formuliergezag; zij bestrijdt onverdraagzaamheid en bijgeloof met eenen slag!

Maar geen scherts! De fout is reeds openbaar. Oldenbarneveldt was verstandig genoeg, om te begrijpen, dat het mysterie der eeuwige verdoemenis Kristenen niet van één moest scheiden. Onze tijd bewijst hoe ver hij zijnen tijd vooruit was. Oldenbarneveldt was evenzeer verstandig genoeg, om te begrijpen, dat er aan de Nederlandsche geloofsbelijdenis wel iets en wellicht veel te verbeteren kon zijn. Maar zijn fout ligt hierin, niet dat hij als privaatpersoon deze zijne edele en verhevene gevoelens bij monde en bij geschrifte alom trachtte te verbreiden, maar dat hij als Regeeringspersoon ze anderen oplegde, dat hij door zijn invloed de Regeering er toe bracht, het koesteren van deze gevoelens algemeen verplichtend te maken.

Ik, Regeering, ben verlicht; gij, onderdanen, zult het, op straffe van wederspannig bevonden te worden, ook zijn. Zoo sprak Oldenbarneveldt met andere woorden. Waarin verschilt deze taal van die andere:

Ik, Regeering, geloof aan de Transsubstantiatie; gij, onderdanen, zult er ook aan gelooven.

Filips had Nederland gedwongen, Katholiek te worden.

Oldenbarneveldt dwingt den Nederlander verlicht en verdraagzaam te worden.

Ook deze nieuwe «voedsterheeren der kerken», gelijk Oldenbarneveldt de overheid noemde, dreigden het kind te verstikken in hunne liefelijke omarming.

«Zeg mij, heette het in een oud rijmpje (1614):

«Zeg mij.... ter eere van Oranje
Wat onderscheid daar is tusschen Rotterdams inquisitie en Spanje?»

II.

Het tweede bedrijf begint. Op last der Staten verschijnen Arminius en Gomarus voor den Hoogen Raad. Over eenige voorname leerstukken brengt elk van hen beiden zijn gevoelen, benevens zijne kritiek van de tegenpartij op schrift. Maar de twee verhandelingen, die zoozeer tot voorlichting van het kerkelijk publiek hadden kunnen strekken, worden aan de kennisneming van dezen rechter onttrokken, in het Archief der Staten begraven, en waarom?

Nieuw proefstaal van de bewonderenswaardige wijsheid der Staten! Het publiek, dus redeneerden zij, kon zich niet bezig houden met een geschil waarvan het niet al de akten bezat. Alsof het publiek zich niet het liefst bezig hield met hetgeen het wel het minst volledig overzien kan! Doch deze wijsheid was uit één stuk met de wijsheid, die de Staten reeds ten toon gespreid hadden. Zij vonden niet goed, dat het publiek zich met de netelige vraagstukken inliet, die toen aan de orde waren; dus kon het publiek het ook niet doen. Het geschil was veilig in der Staten handen. Het is moeilijk in den vorm ernstig te blijven. De geschiedenis is hier zoo bitter ironisch! Oldenbarneveldt verneemt met genoegen van den Hoogen Raad, dat het verschil tusschen Arminius en Gomarus weinig te beduiden.

heeft. Welk een uitkomst! Hoe zou er in Nederland eene agitatie kunnen bestaan over eene dogmatische verscheidenheid, die in het oog van Neêrlands Regeering weinig te beduiden heeft! Nu kan men gerust zijn. Want, de logika blijft altijd dezelfde: ik sta boven het publiek; ik zie dat het zich agiteert om een kleinigheid; ik heb dus mijn beter inzicht slechts mede te deelen, om met grond te verwachten, dat de agitatie verdwijnen zal.

Inmiddels doet de Regeering toch iets. Zij «geeft hoop op eene Provinciale Synode». Van eene Nationale, den wensch der Gereformeerden, wordt niet gerept. Op de gewone partikuliere Synoden zal evenwel hetgeen aller hoofd en hart vervult niet mogen behandeld worden. Ignoreeren is de beste politiek. De predikanten, die bezwaren hebben tegen de Belijdenisschriften, moeten middelerwijl deze bezwaren bij de gekommitteerde Raden van Holland verzegeld inzenden. Die zullen ze goed bewaren, tot tijd en wijle het den Staten gelegen zal komen «de hoop op eene Provinciale Synode» genadig te vervullen.

Maar het Nederland, dat tegen Spaanschen geloofsdwang gestreden had, liet zich door het verdraagzaamheidsgeteem der Staten niet in slaap sussen. Weigerde de Regeering zulk eene bijeenroeping eener Nationale Synode, waarbij niets geprejudiciëerd werd omtrent de blijvende waarde der Belijdenisschriften, men zou toonen, dat men zichzelven recht wist te verschaffen tegenover Oldenbarneveldt zoo goed als tegenover Filips. Predikanten, die de onderteekening der Belijdenis weigeren, worden nu hier en daar door kerkelijke klasses afgezet.

Thans zullen den Staten de oogen opengaan. Hunne gemoedelijkheid is door niets te verstoren. Zij begeeren, «dat de bezwaarden de andersdenkenden met alle christelijke liefde zouden bejegenen en verdragen, zonder zich

alzoo van elkander af te zonderen». Hoe kon een verlichtkristelijke Regeering waardiger spreken? Een Kristendom, verheven boven de geloofsverdeeldheid van Arminius en Gomarus, hoogstens met een Arminiaansche tint, ziedaar haar Ideaal, dat zij, o zoo innig, liefheeft. Waarom wilde men dat te Alkmaar en elders ook niet liefhebben! Waarom spraken de Gomaristen niet liever bij uitzondering, «ter loops» van de voorbeschikking, gelijk volgens Prof. de Bosch Kemper de tegenwoordige onderwijzers «ter loops» van Jezus Kristus moeten spreken om aan alle bezwaren te gemoet te komen! Zonderling, dat de menschen niet «ter loops» van die voorstellingen willen hooren spreken, waarmede zij, te recht of te onrecht, hunne verwachting omtrent eene eeuwige toekomst hebben leeren verbinden! En hoe weinig verlicht! Hoe bekrompen! Verdient deze bekrompenheid de achting van «opgeklaarde geesten?»

Neen, antwoorden de Staten, «in het belang der kerk en des lands», zullen wij eene algemeene wettige beslissing tegen de Arminianen zoolang mogelijk tegengaan. Behendig wordt nu het door de Staten zelf uitgelokt verzet der Alkmaarsche klassis als een beletsel tegen het beleggen eener Provinciale Synode aangevoerd. Ach! de Staten hadden zoo gaarne eene Provinciale Synode belegd, maar het was er thans de rustige tijd niet voor. Het was nu een tijd van agitatie. Men moest het oogenblik afwachten, waarop geen sterveling zich meer aan de zaak gelegen liet liggen, altijd in het oog van Regeeringen een bijzonder geschikt oogenblik om aan grieven te gemoet te komen.

Maar hoe onzeker, hoe als een riet, dat van den wind heen en weder bewogen wordt, is deze politiek, die in hare bemoeizucht beschaven, verlichten wil, en middelerwijl het regeeren, het recht verzekeren aan allen, verleert.

Eerst staat zij eene Nationale Synode toe met prejudiciëerende omschrijving van het doel dier vergadering. Men rebelleert. Toegeven van een Provinciale Synode in het verschiet. Men rebelleert op nieuw. Nieuw toegeven. Nu, eene Provinciale Synode onmiddellijk, mits men zich rustig houde. Deze politiek weet niet wat zij wil. En zij is niet aan het eind der vernederingen, die hare valsche gemoedelijkheid haar op den hals zal halen! Een waar medelijden boezemt het in, te zien, hoe zij den beker der vernedering tot den droesem zal moeten ledigen, tot straf van hare verblinding, die haar verhinderd heeft, eene groote godsdienstige beweging in haar waarachtig karakter te begrijpen. Een Kontra-remonstrantsch Predikant, voor de Staten ter verantwoording geroepen, weigert een ganschen dag, van 's morgens acht tot 's middags vier uur, een mond open te doen. Den predikant wedervaart niets. Aan de klassis van Alkmaar bevelen de Staten, dat zij binnen tien dagen de geschorste, Remonstrantsche predikanten weder in dienst en rechten herstellen. De tien dagen verloopen zonder dat de klassis gehoorzaamt. Der klassis wedervaart niets. En als Gomarus de Staten op zeer hoogen toon aan hunne verplichting komt herinneren, om aan de onrust der kerk een einde te maken, laten zij hem eenvoudig gaan met eene vermaning tot bescheidenheid, en beloven zij zichzelven, diens voor hen toch zoo beleedigend betoog geheim te houden, om den twist niet te verergeren! Het tweede bedrijf heeft dus uit ignoreeren en schikken en plooien bestaan.

III.

Eene Synode is nu wel niet langer te weigeren. Evenwel, in stede van deze thans ridderlijk toe te staan,

verlangen de Staten (en voor de Staten kan men altijd Oldenbarneveldt lezen) eene kerkvergadering, die voor eene Provinciale Synode door zal moeten gaan, doch waartoe, let wel, de Staten zelven zich uit klassen en kerken hun aangename personen zullen kiezen. Zij willen dus een Synode, die niet eens de eerlijke vertegenwoordiging van een deel der kerk zal zijn. Zoo werd de doleerende gemeente misleid. Het woord is niet te sterk. Één van beide toch: òf een Synode was ongeraden, en waarom haar dan toegestaan? òf zij was geraden, maar waarom haar dan op deze ongewone wijze belegd? Van dit zonderling plan komt niets. De tegenstand is te groot. Inmiddels blijft de partij, die verre de meerderheid had in het land, nog altijd op eene wettige kerkelijke beslechting der gerezen moeilijkheden wachten. De Remonstrantie met de bekende vijf artikelen wordt ingediend. Nu althans heeft men grond onder de voeten, en eene dringende aanleiding om te handelen! En men zal handelen! Welzeker, de vijf Remonstrantsche artikelen waren den Staten volkomen naar den zin. Zij leverden eene gematigde voorstelling van de Gereformeerde leer, waarmeê de Regeering zich wel vereenigen kon, die zij voor veel redelijker hield dan de onzinnige leer der Kontra-remonstrantsche drijvers. De praktische gevolgtrekking lag dus voor de hand.

Nu stijgt de naïveteit der Staten ten top. Men behoeft de oude Belijdenis niet meer te herzien. Hier is reeds een nieuwe, waarvan de Regeering volstrekt niet inziet, waarom men er zich niet bij zou kunnen nederleggen. Zij neemt de moeite, de vijf Remonstrantsche artikelen aan alle klasses rond te zenden, en tevens, hare ingenomenheid daarmede niet verhelende, te verzoeken, dat geene predikanten wegens zulke gevoelens zouden gecensureerd worden. Ook was reeds besloten, aan alle klasses in Holland aan te schrijven, de predikanten, zoowel die in den dienst

waren als die eerst werden aangesteld, «bij examen of anderzins niet te onderzoeken of te bezwaren met de hooge mysterieuse punten die tegenwoordig al te zeer in de kerken gedisputeerd worden, maar ze voorbij te gaan .... zonder daarvan veel (thans zou het heeten: niet anders dan «ter loops») te spreken, en veel minder den volke voor te dragen of te prediken».

De taktiek, gelijk men ziet, is weder veranderd. Vroeger waren de geschilpunten onbeteekenend. Thans zijn het «hooge mysterieuse punten», die men voorbij moet gaan.

Dat de Staten te recht zoo oordeelden, lijdt in mijn oog geen twijfel. Maar dat zij dit oordeel officiëel der natie opdringen, getuigt van de verblinding van dat zekere fanatisme, dat ik hier voortdurend bezig ben, zoo veel ik kan, ten toon te stellen.

Krachtiger wordt het verzet. Te Leiden verklaart men de resolutie der Staten voor onkristelijk. De eerwaarde Plancius wijst dit politieke lichaam er op, dat het de vijf artikelen tot de orthodoxie der kerk heeft verheven, terwijl zij toch in geenerlei kerkelijke vergadering onderzocht waren. Maar deze gevoelige terechtwijzing doet de oogen onzer Nederlandsche Bizantijnen nog niet opengaan; zoo weinig, dat zij, in hunne Bizantijnsche politiek volhardende, de vergadering der Staten in een kerkelijke kampplaats willen doen verkeeren, en zes afgevaardigden uit elk der twee partijen voor zich ontbieden, om «in de vreeze Gods over de vijf punten in vriendelijke conferentie te komen». Zulk een voorstel kon van een Oldenbarneveldt uitgaan! Een godgeleerd onderhoud met de Staten, voornamelijk over een Gereformeerd Kristendom boven geloofsverdeeldheid, aan de plaats eener kerkelijke, Nationale Synode.

Het komt werkelijk tot deze zonderlinge vertooning. De schimmen der Grieksche keizers waren, grijnslachend van leedvermaak, door de vergaderzaal van de Staten van

Holland! Die van Theodosius blijft een oogenblik verwijlen achter den leuningstoel van Hollands Advokaat. Het theologisch gesprek leidt tot niets, en weder is de uitslag geen ander, dan dat de onderscheidene leeraars der innerlijk zoo verdeelde Gereformeerde kerk op bevel van de Staten elkander hartelijk moeten liefhebben! «Hoe sobere gaeven van predicken dat de recht ghevoelende predicanten hadden, sy wierden met lust ende met appetijt gehoort, jae men volgde se daer sy waren, by dage ende by nachte, te water ende te lande.» Zoo was de werkelijke toestand. Maar een Oldenbarneveldt schijnt dien niet te kennen, of te gelooven, dat een volk, zoo gezind, even hartelijk «predicanten» lief kan hebben, die vlak het tegenovergestelde leeren van hetgeen door die leidslieden verkondigd wordt aan wie het hart des volks zoo sterk hangt.

Ofschoon door de Staten bevolen, wil de eensgezindheid nog niet komen. De spanning neemt toe. In verscheidene steden wordt de toestand, hetzij der eene, hetzij der andere partij, kritiek. Het leven van den grooten Advokaat is niet meer veilig. Altijd sterker wordt van de zijde der ontevredenen op eene Algemeene Synode aangedrongen. Zal Oldenbarneveldt eindelijk hare noodzakelijkheid begrijpen, en haar toestaan! Neen; en waarom niet?

De reden is kostelijk en onwederlegbaar. Eene Nationale Synode is niet wenschelijk volgens hem, omdat zij allerwaarschijnlijkst de Remonstranten in het ongelijk zou stellen.

Volgens Oldenbarneveldt hadden de Remonstranten gelijk.

Volgens de Nationale Synode zouden zij hebben ongelijk.

Derhalve geen Nationale Synode.

Maar eene Provinciale dan? In Holland was men op de hoogte van het vraagstuk; in Holland, zoo heette het verder van Oldenbarneveldts zijde, viel voor de Remon-

stranten op de krachtigste verdediging te rekenen. Een uitsluitend Hollandsche Synode zal dus niet langer tegenkanting vinden?

Zij vindt die niettemin; want, hoewel de kansen in de provincie Holland gunstiger stonden, toch was de vrijspraak der Remonstranten ook hier niet zeker. Altijd dus weder dezelfde cesaropapistische redeneering:

De Remonstranten hebben gelijk.

Ook op eene Provinciaal-hollandsche Synode zullen zij hebben ongelijk.

Derhalve geene Provinciale Synode.

Bij deze redeneering voegde zich eene andere.

Door het uitwerpen der Remonstranten zou de Nederlandsche Gereformeerde kerk, en daarmede de hechtste steun van den staat, belangrijk verzwakt worden.

Dat in de Gereformeerde kerk de kracht van den staat lag in zijn kamp tegen Rome, valt zeker niet te ontkennen. Maar was eene, door de voortdurende gedwongen tegenwoordigheid der Remonstranten in haar boezem innerlijk verdeelde, Gereformeerde kerk ook een plechtanker voor den Staat? Een verstand als dat van Oldenbarneveldt kon hierop geen bevestigend antwoord geven. Indien bij gevolg deze overweging den Advokaat niet trof, het moet geweest zijn, omdat hij de bron der tweedracht, met den strijd wegens de vijf artikelen geopend, niet diep genoeg peilde. En waarom peilde zijne scherpzinnigheid hier niet dieper? Omdat hij niet vroeg: wat houdt de Gereformeerde Kerk in hare wettige vertegenwoordiging, maar wat houd ik voor Gereformeerd? Oldenbarneveldt was persoonlijk ten diepste overtuigd van het goed recht der Remonstranten. Dat de handhaving van dit recht de Gereformeerde Kerk op hare grondslagen kon doen schudden, dit denkbeeld kon geen toegang vinden tot zijn geest. Het was bekrompen, dit goed recht te bestrijden. En bekrompen

mocht men nu eens, naar der Staten bevel, niet zijn.

Geen volledíger illustratie dan deze van het fanatisme, waardoor de verlichtingspartij der zeventiende eeuw gedreven werd.

IV.

Dat wij hier Oldenbarneveldt naar waarheid schilderen, blijkt vooral uit zijnen stap bij Jakobus I, waardoor hij zich vernederde tot het inroepen van het gezag van dien dwazen, ingebeelden vorst.

Op verlangen van de Staten schrijft Jakobus een brief, dien hij adresseert aan Neêrlands Staten-Generaal, en waarin de hoop wordt uitgedrukt, dat de Staten de godsdienstgeschillen zullen beslechten, een hoop door den koning gekoesterd, op grond van de ondervinding dat zulke geschillen beter door het openbaar gezag dan door de twisten der godgeleerden kunnen worden bijgelegd. Hij verwacht voorts, dat de Staten verbieden zullen, de theologische vraagpunten op den predikstoel of onder het gemeene volk te brengen, en — onderlinge verdraagzaamheid zullen bevelen. Ten slotte verzekert zijne majesteit — en wie zou het wagen, zijne verzekering in twijfel te trekken? — dat de kwestie tusschen Remonstranten en Kontraremonstranten het Kristelijk geloof geenszins in den hartader raakte en 's menschen zaligheid niet op het spel zette. De brief van dezen Jacobus, die toch zoo blind tegen den hoogleeraar Vorstius had gewoed, luidde «geheel naar het hart van Oldenbarneveldt». Nu was hij dubbel sterk. Hollands grootste staatsman en een koning-theoloog hadden «de hooge mysterieuse punten» aan de beoordeeling van predikstoel en gemeente onttrokken, en dezen bevolen een Gereformeerd Kristendom lief te hebben, ver-

heven boven de geloofsverdeeldheid van Arminius en Gomarus. Wie zou nog weêrstand bieden?

Het antwoord was een altijd nog strenger verketteren der Remonstranten op en onder den kansel. Nog altijd liet de officiëel verordende verdraagzaamheid op zich wachten. De algemeene toestand wordt, naar het eigen oordeel der Staten, hoogst zorgelijk.

Nieuwe olie in het vuur. Op de invoering van de gevreesde kerkordening van 1591, waarbij het *ius in sacra* van den Staat zoozeer werd uitgebreid, wordt steeds krachtiger aangedrongen. De Provinciale Synoden, middenpunten van kerkelijke krachtsontwikkeling, worden geschorst. Een godgeleerde wordt uit zijne gemeente verbannen, omdat hij het gewaagd had te betoogen, dat «*de leerpunten die ten huidigen dage in geschil getrokken worden, het fondament der zaligheid raken*», terwijl de Staten toch van oordeel waren, dat zij het fondament der zaligheid niet raken. En aan de *godsdienstigheid der Heeren Staten van Holland en Westfriesland* viel, na het geschrift van Huig de Groot, dat, op last van de gekommitteerde Raden, juist dit onderwerp behandeld had, niet te twijfelen. Eindelijk leggen de Staten een officiëele verklaring af, waarbij de twee uitersten — naar sommigen, twee karikaturen van het Remonstrantsch en Kontraremonstrantsch geloof — veroordeeld worden, en het vraagstuk der predestinatie tot de uitsluitende bevoegdheid der theologische wetenschap wordt gebracht.

De kern van dit alles, het kan niet genoeg herhaald worden, ligt in der Staten overtuiging: de strijd over de Voorbeschikking geldt een onwezenlijk punt, en in het willen opdringen van deze overtuiging aan de kerk in haar geheel. Men beelde zich niet in, dat de Staten uit godsdienstig indifferentisme van dezen strijd niet hooren wilden, noch dat dit staatkundig lichaam van eene vol-

slagen leervrijheid binnen de grenzen der Hervormde kerk droomde. De uitvoerige rede van Huig de Groot, te Amsterdam voor de Regenten dier stad gehouden, neemt hieromtrent elk misverstand weg. Waren, zoo verzekerde hij officiëel, waren de Heeren Regenten bezorgd voor het inkruipen van te groote vrijheid in de leer, zulk een bezorgdheid was den Staten hoogst aangenaam. Wilde men wegens afwijkingen van de leer der konfessie en den Heidelbergschen Katechismus iemand voor de Klasses beschuldigen, de Staten hadden er niets tegen, mits — die afwijking slechts niet op de «vijf punten» betrekking had. Maar er was een Gereformeerde religie boven geloofsverdeeldheid, waarmede allen zonder onderscheid zeer ingenomen behoorden te zijn. Om deze religie van de uitvinding der Heeren Staten te handhaven, moest alles op het spel gezet worden. Van deze religie is Oldenbarneveldt de martelaar geworden, ja — gelijk bijvoorbeeld later een Jakobus II in Engeland van de zijne.

Maar eerst kon deze Religie nog hare slachtoffers eischen. De Resolutiën der Staten tegen de scheurmakers, vooral tegen de Kontra-remonstranten die op bijzondere plaatsen kerk hielden, moesten, nadat zij eens afgekondigd waren, wel uitgevoerd worden. Maar dat was het noodlottig verloop der aangenomen politiek. Men was met eene valsche gemoedelijkheid begonnen, en, om haar te doen zegevieren, moest men keuren uitvaardigen, die zeer terecht aan de oude welbekende plakaten herinnerden. De predikers der verdraagzaamheid, der onderlinge broederlijke liefde, konden thans de rust van het land niet anders verzekeren, dan door te gelasten, dat elk, die den Gereformeerden godsdienst buiten de officiëele kerkgebouwen uitoefende, met groote gestrengheid zou gestraft worden. Wilde men de religie van Oldenbarneveldt niet hooren verkondigen in het gebouw waarin men het recht had, eene verkon-

diging bij te wonen, naar welke men wel luisteren wilde, zoo verloor men het gebouw, waarmede men zich beholpen had, zoo werd de prediker met drie honderd gulden, bij lijfsdwang, en onder de aansprakelijkheid zijner goederen, beboet.

De keur, die deze bepalingen inhield, bepalingen die op de fanatistische verlichtingspolitiek een onuitwischbaar brandmerk hebben gedrukt, werd gesteld door — Huig de Groot. Moest men daarvoor het wonder zijner eeuw zijn?

Weldadig is tegenover deze waanwijsheid de onverzettelijkheid van de Hollandsche gemeenten, die zich door de Heeren Staten de wet niet lieten stellen, waar het de bevrediging hunner godsdienstige behoeften gold. «Daar staat gij nu alleen», voegde Oldenbarneveldt Dominé Rosaeus met medelijden toe, toen deze bij ambtgenooten noch kerkeraad ondersteuning vond. «Och neen, mijnheer», luidde het antwoord van den predikant, «maar God de Heer is met mij en zoovele vromen als er nog in he land zijn».

V.

Inmiddels wordt de toestand steeds dreigender, vooral nu Oranje ondubbelzinnig voor de doleerenden partij heeft gekozen, en bij hunne predikanten ter kerk gaat. De overtuiging wordt steeds algemeener, dat alleen een Nationale Synode de opkomende stormen bezweren kan. Al wat de wijsheid der Heeren Staten buiten dien beproefd heeft, is deerlijk mislukt. Al de palliatieven zijn uitgeput. Hoe zal men nog langer het bijeenkomen eener Nationale kerkvergadering keeren?

Met een juridieke spitsvondigheid. Volgens Artikel 13 der Unie is de beschikking op het stuk der religie aan

elk der Provinciën voorbehouden. De andere Provinciën kunnen dus Holland van rechtswege nimmer noodzaken, in de Nationale Synode te bewilligen.

De juistheid dezer wetsinterpretatie aangenomen, welk eene kleingeestige uitvlucht tegenover de steeds aangroeiende, innerlijke verdeeldheid des lands! Zoo de Unie de onderscheidene Provinciën niet dwong, zich op het stuk der religie aan stemmenmeerderheid te onderwerpen, de Unie verbood dit toch evenmin, wanneer werkelijk het belang des lands het vorderde. Zoo moest eene valsche gemoedelijkheid ten slotte hare kracht zoeken bij juridieke halsstarrigheid. Het land was in de grootste beroering. Burgers waren tegen burgers verdeeld. Alleen door plakaten kon een aanzienlijk deel der Gereformeerden, die tegen de Belijdenis der kerk niet het allergeringste bezwaar hadden, in toom gehouden worden. Oranje had zich den beschermer der misnoegden verklaard, waardoor de strijd op staatkundig gebied was overgegaan. Te midden van deze algemeene beweging betuigen eenparig al de ontevredenen, dat eene Nationale Synode aan al hunne bezwaren te gemoet zal komen. Tegen zulk een Synode is niemand in beginsel gekant, ook Oldenbarneveldt niet, daar hij de mogelijkheid zijner bewilliging reeds had laten doorschemeren, zoodra het gebleken zou zijn, dat eene Provinciale Synode niet gebaat had. Niettemin weigert hij den algemeenen wensch te vervullen. Immers, hij kan er niet bij de wet toe worden verplicht! Alsof de Unie gemaakt ware om oneenigheid te bestendigen; alsof de Staat ware om de Unie, en niet de Unie om den Staat!

Ook deze uitvlucht baat hem niet. Hare ijdelheid doet hem de oogen nochtans niet opengaan. Nog meent hij de godsdienstige beweging zijner dagen naar eigene lievelingsdenkbeelden te kunnen fatsoeneeren. Maar hoe? Is dit

geen onbillijk verwijt? Komt in het voorjaar van 1618 Oldenbarneveldt niet zelf met een voorstel ter vergadering van de Staten van Holland, strekkende tot inwilliging eener Nationale Synode? Gewis. Maar wilt gij schreien bij de verblinding van een verlicht man, zoo verneem de voorwaarde die Oldenbarneveldt in allen ernst aan die inwilliging verbindt.

De Nationale Synode zou volgens hem gehouden mogen worden, doch onder voorwaarde, dat «zij slechts verzoenend en niet verdoemend optreden zou».

Dus eene Synode, maar zulk eene waarin Oldenbarneveldts neutrale religie zegevieren moest.

Eene Synode, maar wier plicht het zou zijn, het wellicht abstrakt, maar stellig fakto, onmogelijke niettemin te beproeven.

Een Synode, maar een Synode zonder vrijheid, die schikken en plooien, maar geen partij kiezen mocht.

Men kan zich niet genoeg verwonderen over zulk een voorstel van zulk een man, noch, als bij een hoogst leerzaam voorbeeld, er lang genoeg bij stil staan.

Wat moest eene Synode zijn? De vertegenwoordiging der kerk. De vertegenwoordiging nu moest vooruit beloven, dat zij het Arminianisme (want voor de veroordeeling der tegenovergestelde partij bestond weinig of geen gevaar) als eene zeer verdragelijke meening aanmerken zou. Dat de meerderheid in de kerk het Arminianisme zoo niet beschouwde, was zonneklaar. Van waar anders al de onrust? De vertegenwoordiging der kerk mocht dus volgens Oldenbarneveldt alleen dan bijeenkomen, wanneer zij zich vooruit verbond, de zaken te beschouwen, zoo als men vooruit wist, dat de meerderheid der kerk ze stellig niet beschouwde.

Het geheim van Oldenbarneveldts, anders onbegrijpelijk, voorstel is spoedig genoeg gevonden. Hij stond boven de

uitersten der Arminiaansche en Gomaristische partij. Zoo moest de meerderheid der kerk daar ook staan.

Het voorstel ondervond de bejegening die het verdiende. Ware het van een minder ernstig man dan Oldenbarneveldt uitgegaan, het had, als eene bespotting van hetgeen de gemoederen verdeelde, de verontwaardiging kunnen wekken. Thans bekreunden de Staten-Generaal er zich volstrekt niet om. Zoo was de groote leidsman en woordvoerder der verlichtingspolitiek, wiens woorden steeds zoo zwaar gewogen hadden, reeds genoodzaakt iets te zeggen, waarop billijkerwijs geen acht geslagen werd. Kon bitterder straf hem treffen?

De verblinding, waaraan Oldenbarneveldt leed, was volstrekt niet algemeen, zelfs niet onder degenen die op zichzelf evenmin als hij voor het bijeenroepen eener Nationale Synode gestemd waren. In dezelfde verklaring toch, waarin de Edelen het door de Staten van Holland gevolgd gedrag poogden te rechtvaardigen, en uitdrukkelijk het recht van elke Provincie voorbehielden om in kerkelijke zaken naar eigen goedvinden te beslissen, in diezelfde verklaring geven die Edelen het, zij het ook in het uiterste geval, als hunnen wensch te kennen, dat de Generale Synode bijeenkome «opdat aldaar mocht worden uitgemaakt, *wat al of niet fundamenteel te houden was.*» Hier wordt dus kennelijk het juiste standpunt aangegeven.

Deze verklaring der Edelen was slechts het voorspel tot hetgeen thans niet langer uitblijven kon. De uitschrijving van de Nationale Synode, door de Staten-Generaal geschied, werd nu ook door de Staten in den grond der zaak toegestaan. Hetgeen men, van het juiste standpunt de zaak beziende, van den aanvang af als onvermijdelijk had kunnen erkennen, werd nu door niets meer tegengehouden. De Synode komt eindelijk te Dordrecht tot

stand: Oldenbarneveldts kerkelijke politiek heeft de volkomenste nederlaag geleden.

VI.

Het komt mij voor, dat deze geschiedenis, schoon derdehalve eeuw oud, nog vol van aktualiteit is; en dat, onder het noodige voorbehoud, hare toepasselijkheid op onze dagen terstond in het oog valt.

Waarin heeft, naar mijn bescheiden oordeel, een zoo scherpzinnig man als Oldenbarneveldt gefaald?

Behoeft die vraag nog beantwoord te worden? Is het niet zijn misslag geweest, als Staatsman te hebben willen uitmaken, waarin de onderscheidene godsdienstige richtingen van zijnen tijd zich vereenigd behoorden te gevoelen, en in een tijd van zoo groote dogmatische spanning als de zijne aan de mogelijkheid te hebben geloofd van het middenpunt des strijdperks tot neutraal grondgebied te doen verklaren?

Maar vergeten wij het niet: Oldenbarneveldt had eene verontschuldiging, die in onze dagen in Nederland geen Staatsman meer te stade komt. Het gezag der Regeering in kerkelijke zaken was destijds, om het zachtste woord te kiezen, niet nauwkeurig omschreven. Ook wanneer men hem een zekere mate van kortzichtigheid te laste zou willen leggen, van onwettigheid kan men zijn gedrag, naar ik meen, niet beschuldigen. Voor het heil der kerk, gelijk hij dat heil verstond, met alle kracht te waken, mocht hij als zijn plicht beschouwen, en men kan er hem geen verwijt van maken, dat hij dit belang voorstond langs een volkomen onpraktischen weg. Evenwel, zijne onverzettelijkheid was ongetwijfeld niet enkel het gevolg van zijn plichtgevoel, zij hing ook wel met zijne geheele geestesrichting samen, een richting, of, juister gezegd,

eene afdwaling, die ook nog in onzen tijd veelvuldig teruggevonden wordt, teruggevonden bij de thans dusgenaamde partij der verlichting, haar niet tot sieraad verstrekt, en daarom, wanneer het om de teekening van haar ideaal te doen is, juist als afdwaling gestempeld moet worden.

Ieder bespeurt, dat ik hier andermaal theoretisch de betrekking der Regeering tot de tegenwoordige onderwijskwestie bespreek, een kwestie, die voor mij niet meer gewicht heeft dan eene andere, maar waarbij ik gaarne de aandacht bepaal, omdat juist bij haar die verwarring van denkbeelden zoo duidelijk aan het licht treedt, waardoor reeds zoo velen van de liberale politiek vervreemd zijn geraakt.

Ik zou die verwarring in het kort willen aangemerkt hebben als plaats vindende tusschen eene verlichte en eene verlichtingspolitiek. Zoo zeer de eerste onze volle sympathie behoort te hebben, zoo zeer ben ik overtuigd, dat de tweede onvermijdelijk op tirannie, en wel op tirannie van eene zeer onverdragelijke soort uitloopt.

Onder verlichtingspolitiek versta ik eene staatkunde, die, langs welke wegen dan ook, denkbeelden voorstaat en ingang poogt te doen vinden, waarvan de verwezenlijking niet door het groote beginsel van *Recht voor allen* gevorderd, maar uitsluitend door de abstrakte wenschelijkheid van hetgeen een Regeering vooruitgang en beschaving acht, aannemelijk gemaakt wordt.

Dat ik hier niet tegen windmolens strijd, bewijst de polemiek van den dag ten aanzien der zoo even genoemde kwestie.

«Hoe, zegt men onder meer, wilt gij dat de Regeering reeds op de school de kiemen van godsdienstige tweedracht zaaie in de harten der jeugdige burgers? Is het niet oneindig wenschelijker, dat zij allen roepe om elkander in

het onzekere te verstaan; en wat is, blijkens de ervaring, onzekerder dan de stellingen door de verschillende kerkgenootschappen op den voorgrond geplaatst?»

Een soortgelijke redeneering is in mijn oog niet te dulden. Het ligt niet in de roeping van den Staat, die van de kerk streng te onderscheiden is, verdraagzaamheid te kweeken. Zulk een roeping den staat op te dragen is, in mijn oog, een overblijfsel zoowel van de thans, naar ik dacht, geheel verouderde paterneele theorie, als van die leer volgens welke Kerk en Staat vereenigd behooren te zijn.

Nog in een anderen vorm hoort men vaak dezelfde denkbeelden verkondigen. Niet zelden ijvert een staatsman voor hetgeen hij de neutrale school noemt, omdat hij meent, dat men alleen door haar voor te staan den terugkeer of het veldwinnen van het Roomsche bijgeloof verhinderen kan.

Ik gevoel niet het allerminste zwak voor het Roomsche bijgeloof. Maar stel ik mij op het standpunt van den Roomsche, ik zou het den staatsman zeer euvel duiden, wanneer hij van zijne macht gebruik maakte om mijn bijgeloof te bestrijden. Mijn bijgeloof is uw zaak niet, evenmin als uw ongeloof de mijne is. Geef mij als burger van den staat hetgeen mij toekomt, gelijk ik het u gun, en laat het aan de geestelijke ontwikkeling des volks over, te beslissen in hoeverre mijn bijgeloof zegevieren zal. Dan toch eerst zal die ontwikkeling volkomen natuurlijk, normaal zijn, wanneer zij van alle zijden onder de gunstigste voorwaarde, dat is onder de voorwaarde der vrijheid geschiedt.

Ik zou vreezen, dat wij op weg zijn om in andere vormen den ouden toestand weder te zien opdagen. Van de voogdij der kerk zijn wij, zegt men, in onze eeuw geëmancipeerd. Naar een geliefkoosd beeld, zijn wij al te gader opge-

schoten knapen, van wie moeder de kerk zich nog niet voorstellen kan, dat zij reeds zoo groot geworden zijn.

Gaarne geef ik de voogdij der kerk prijs. Maar wat heb ik gewonnen, indien ik mij de geestelijke voogdij van den staat moet laten welgevallen?

Vroeger predikte de kerk onverdraagzaamheid in naam van het geloof.

Maar thans predikt de staat verdraagzaamheid in naam der onafhankelijke moraal.

Vroeger bepaalde de kerk wat onmisbaar was in het Kristendom.

Thans bepaalt de staat wat in het Kristendom gemist kan worden.

Vroeger leerde de kerk: geen moraal zonder leerstelligen grondslag.

Thans de staat: er is een zedeleer zonder theologisch dogma.

«Als ik zonder nadere, meer specifiek-kristelijke, omschrijving, een zekere liefde en rechtvaardigheid Gods aan uwe kinderen laat onderwijzen, en «ter loops» (naar het woordenboek van Prof. de Bosch Kemper) van Jezus Kristus gewaag, zijt gij gehouden dit volkomen goed te te vinden, en uw godsdienstige begrippen voor geëerbiedigd te verklaren.»

Ziedaar een nieuw geloofsdekreet; ditmaal van den staat.

De dagen van Oldenbarneveldt zijn nog niet voorbij voor hem, die door verouderde of nieuwere vormen heen op het wezen der zaak weet te letten.

Hoe eigenaardig worden toch de denkbeelden gevormd in het brein der menschen! Hetgeen men een poos lang verbonden heeft gezien, kan men zich na eenigen tijd niet dan met groote moeite meer gescheiden denken.

Geruimen tijd, eeuwen lang, heeft men onverdragelijke tirannie verbonden gezien met een zeer positief kerkelijk

geloof. De eerste de beste, hoe onervaren hij ook zij in de kerkgeschiedenis, kan u dus spreken van het «juk van Rome» of van de «onverdraagzaamheid der Synode van Dordrecht».

Dank dezer onwillekeurige, ofschoon in het geheel niet onschuldige, associatie van denkbeelden, hebben de richtingen, die zich juist niet door een positief kerkelijk geloof kenmerken, ruim spel gehad, en zich een zeker *prestige* van waarachtige liberaliteit weten te verzekeren, dat de meerderheid stilzwijgend aangenomen heeft, en dat toch zoo weinig gerechtvaardigd was. Men redeneerde aldus:

Een positief kerkelijk geloof is steeds verbonden voorgekomen met tirannie.

Waar dus geen positief kerkelijk geloof is, is ook geene tirannie.

Het is hiermede gegaan, gelijk in Frankrijk met de Bourbons tegenover de Revolutie. Met de gedachte aan het stamhuis der Bourbons verbond men, en te recht, het denkbeeld van despotisme. Lang heeft het geduurd, eer men dit denkbeeld ook, gelijk het betaamde, met de Revolutie verbond. En ten huidigen dage zijn er velen, die rillen van de heerschappij, door de Inquisitie uitgeoefend over het menschelijk gemoed, maar bij het woord *fransche Revolutie* allerlei hersenschimmen van de liefelijkste vrijheid voor hunne betooverde verbeelding zien opdoemen, schimmen, helaas, in eenigszins rooden gloed.

Hij, die zich door zulk een associatie van denkbeelden, uitsluitend het gevolg van gewoonte, niet laat misleiden, kent en erkent even goed de tirannie des ongeloofs als de tirannie des geloofs, of liever: hij ziet in, dat het fanatisme een menschelijke eigenschap is, die niet wegvalt waar men den mensch zijn positief kerkelijk geloof ontneemt. Hij acht de fransche Revolutie even despotiek als een

Lodewijk den XIV^de^, en smaalt niet op Dordrecht om voor een Oldenbarneveldt louter wierook over te hebben. Hij weet het, dat, indien er eene omwenteling noodig is geweest om ons van het volstrekte gezag der kerk en der monarchie te verlossen, er een tweede omwenteling noodig zal zijn, om ons van het tiranniek gezag dier denkbeelden te ontheffen, die zich voor het programma der nieuwere verlichting plegen uit te geven, in welker niet zeer logisch samenhangend geheel men met verwondering allerlei heterogene, oude en nieuwe, bestanddeelen bijéén vindt, en die in doorslag de zoogenaamde openbare, liberale meening vertegenwoordigen. Hij kan, bijvoorbeeld, niet juichen over den val van een vorst, die, onder meer, de drukpersvrijheid aan banden legde, en met onvoorwaardelijke ingenomenheid een nieuw bewind begroeten, dat als eerste regeeringsdaad de kloostervrijheid wegneemt.

Doch hoe lang zal het nog duren, eer men het karakter der nieuwerwetsche overheersching inziet?

III.

GODSDIENSTVRIJHEID.

I.

«Nog een paar jaar en het zal in Nederland vaststaan, vaststaan als een paal, dat de vakschool eene moderne sekteschool is, en deze overtuiging zal zich dan gevestigd hebben, zonder dat ooit iemand er aan dacht, ook maar een schijn van bewijs voor die stelling bij te brengen.»

Zoo schrijft de heer Buijs in *de Gids* van December, bl. 495.

De vestiging van dit volksvooroordeel zal, volgens hem, ook ik op mijn geweten hebben.

In N°. I dezer vlugschriften-reeks, bl. 19, schreef ik: «Het harde woord is dan ook uitgesproken: onze staatsscholen zijn moderne sektescholen. Is dit woord zoo geheel onjuist?»

Prof. Buijs is een te goed stilist, om de strekking van mijn «*zoo geheel onjuist?*» niet te weten. Hij weet dus, dat ik deze kwalifikatie geenszins voor mijne rekening genomen, maar haar uitsluitend met de aangehaalde vraag er achter vermeld heb, om door deze uitdrukking, die aan overdrijving lijdt, den aard der bezwaren, die ik erkend wilde zien, aan te duiden.

Met Prof. Buijs betreur ik, dat het debat over de schoolkwestie vaak zoo hartstochtelijk wordt gevoerd. Doch hij zal gewis deze hartstochtelijkheid volkomen verklaarbaar vin-

den. Zij leert ons, dat achter deze vraag andere vragen liggen, die wel in staat zijn, de gemoederen in beweging te brengen.

Wat mij aangaat, ik wil trachten, met de grootst mogelijke kalmte aan den strijd deel te nemen. Dit pogen is des te ernstiger, naarmate ik dieper van het belang van dezen strijd, zoowel als van zijn vruchtbaarheid, overtuigd ben. In de schoolkwestie toch zie ik als in een middenpunt vele vragen vereenigd, die met de vaststelling van het ideaal der liberale partij in verband staan.

Ik strijd — ik heb uwe ironie verstaan! — «aan de boorden van den Neckar». Of het u fraai staat, op deze omstandigheid, — deze betrekkelijke noodzakelijkheid, — eenigen nadruk te leggen? Mijn spreken bij deze omstandigheid bewijst in elk geval, dat ik niet met mijn hart buiten Holland woon. Maar is het dan inderdaad zoo ongerijmd, de houding der liberale partij onder anderen tegenover de schoolkwestie «aan de boorden van den Neckar» te overwegen, haar zelfs te behandelen? Alleen de epikurist kan, dunkt mij, hier glimlachen. Gun mij, buiten mijn schuld verhinderd, in Nederland handelend op te treden, mij eenigszins te troosten met de gedachte, dat ik van tijd tot tijd een woord, over vaderlandsche belangen kan medespreken, een woord dat de aandacht van ernstige mannen gelijk gij, de ondervinding leert het mij gelukkig, niet geheel en al onwaardig is.

Is de schoolkwestie niet een theoretische, zoo goed als een praktische kwestie? Is hare beslissing als theoretische kwestie niet vooral op induktie gegrond? Zijn wij gedoemd, zoodra wij politiek grondgebied betreden, zuivere empiristen te worden? Ik heb mij aan het theoretisch deel van het debat gehouden. Aan de boorden van den Neckar ligt Heidelberg. Komt gij er enkel tot uwe uitspanning, gij kunt toch in gemoede niet vergen, dat ik, die er woon, mij daar aanhoudend verpooze.

Het eigen voorbeeld van Prof. Buijs bewijst, dat hier zuivere theorie niet misplaatst is.

« De vraag of staatsonderwijs met ware liberaliteit kan worden overeengebragt, zoo schrijft de Hoogleeraar, ... voor Nederland in de tweede helft van de 19de eeuw is hare beantwoording gemakkelijk. » Waarom?

« De liberale partij klemme zich vast aan het beginsel van staatsonderwijs, omdat zij naar mijne innige overtuiging dit beginsel niet kan prijs geven, zonder tegelijk hare roeping en haar ideaal op te offeren: het scheppen van de voorwaarden, voor de zelfregeering van den mensch noodig.»

Kan men nu zulk een of een soortgelijk antwoord niet geven « aan de boorden van den Neckar »? Moet men volstrektelijk daarvoor wonen in de onmiddellijke nabijheid der Leidsche vaart?

II.

Men moet van de praktijk geene andere bewijzen vorderen, dan die zij in staat is te geven. Eene scherpe onderscheiding is hier onmisbaar.

Als ik het beginsel toegeef, dat de staat scholen mag oprichten, waarin de staat belooft, zoowel elks godsdienstige denkbeelden te zullen eerbiedigen, als alle kristelijke deugden aan te kweeken, dan heb ik ook den staat vergund, aan het woord *kristelijke deugden* een zeer bepaalden zin te hechten, en wel zulk een zin, als waarbij uit het bijvoegelijk naamwoord *kristelijk* elk denkbeeld van dogmatiek verwijderd is. Ik laat dan toe, dat de staat eene kristelijke moraal, met andere woorden een praktisch kristendom zonder leerstelligen grondslag, aan de jeugd mededeelt. Vraag ik nu of dit werkelijk geschiedt, of de staat deze zijne belofte nakomt, dan kan de praktijk,

en zij alleen, mij het antwoord geven, en het zou de dwaasheid zelve zijn, bijvoorbeeld «aan de boorden van den Neckar» dat antwoord langs zuiver speculatieven weg, langs der filosofen weg, te willen vinden.

Maar als ik vraag, of de staat het recht heeft, zulk een praktisch ondogmatisch kristendom vasttestellen, en daarvan te verklaren, dat niemand zijne godsdienstige denkbeelden er door beleedigd mag achten, dan kan ik niet langer in den gewonen zin des woords met de praktijk te rade gaan. Dan dien ik mij de vraag voor te houden, of het willen opleiden tot kristelijke deugden, met zorgvuldige vermijding van alle kristelijke dogmatiek, niet reeds een zeer belangrijke krenking is van de godsdienstige denkbeelden van velen.

«Ik kan van elk kristelijk leerstuk zwijgen en nochtans opleiden tot alle kristelijke deugden,» ziedaar metterdaad hetgeen de Staat verklaart.

Of deze meening ergerlijk is voor sommige geloovigen, is een vraag die alleen uitgemaakt kan worden bij genoegzame kennis van de overtuigingen dier geloovigen. Prof. Buijs zal mij wellicht iets van deze, hier zoo onmisbare, kennis niet ontzeggen.

Men zal nu de juistheid der onderscheiding, die ik zooeven op het oog had, erkennen, en tevens moeten toegeven, dat zij de beschuldiging, tegen mij gericht, van buiten de praktijk om te redeneeren, geheel ijdel maakt.

Het klinkt zoo natuurlijk, zoo in overeenstemming met de eenvoudigste eischen van het gezond verstand, elk, die over de onderwijskwestie handelt, te vragen: waar woont gij? hebt gij scholen bezocht? zijt gij schoolopziener? Ja, deze vragen schijnen zoo voor de hand te liggen, dat men slechts een zeer geringen dunk kan opvatten van den man die, met de genoemde kwestie bezig, aan de waarschijnlijkheid, dat men ook tot hem die vragen richten

zou, blijkbaar niet gedacht heeft. Maar het eenvoudige is hier geen kenmerk der waarheid.

«Waar woont gij?» is dat de eerste vraag, die een schrijver over het onderwijs treffen moet?

Ja, voorzeker; wanneer hij punten behandelt, waaromtrent zijne woonplaats hem verhindert, voldoende ingelicht te zijn. Maar er zijn bij de onderwijskwestie punten, — de eenige die door mij aangeroerd werden, — waarvoor het genoeg is onder menschen te wonen om er alles van te weten. Een dezer punten is de principiëele kwestie: of de opleiding tot kristelijke deugden, bij het bewaren van een volkomen stilzwijgen over het kristelijk leerstelsel, niet reeds een beleediging is van veler godsdienstige denkbeelden.

III.

Het artikel van den Hoogleeraar Buijs: *dubbelzinnige politiek* heeft mij een dienst bewezen. Het heeft het misverstand toegelicht, dat ten aanzien der schoolkwestie tusschen mij en velen mijner geestverwanten schijnt te heerschen.

Zij plegen te vragen: waar zijn de bewijzen, dat de schoolwet niet in eerlijken zin wordt uitgevoerd? Waar zijn de onderwijzers, die hunnen plicht verzaken, en de bijzondere geloofsovertuigingen aanranden, welke de kinderen van hunne ouders kunnen geleerd hebben of nog zullen leeren? Waar zijn aan het departement van Binnenlandsche Zaken de bezwaren te vinden, die de ouders of de bevoegde overheid inbrengen tegen het onderwijs, zoo als het van staatswege wordt gegeven? Met andere woorden, mijne politieke geestverwanten vragen uitsluitend of voornamelijk: wordt ons schoolstelsel niet volkomen eerlijk toegepast?

Maar zij bespeuren toch wel, dat in zulk een vraag, zulk een eisch, de goedkeuring van het stelsel zelf reeds opgesloten ligt? Wanneer men de bezwaren tegen een stelsel wederlegd meent te hebben door de zegevierende opmerking, dat men in de praktijk aan dat stelsel volkomen getrouw blijft, dan predikt men met andere woorden, dat de bezwaren tegen het stelsel alleen het gebrekkige zijner toepassing kunnen raken.

Op die wijze maakt men zich evenwel de taak der verdediging van het schoolstelsel inderdaad al te licht. Ik wil aannemen, dat dit stelsel in de toepassing niet zondigt, ofschoon ik het, aan de boorden van den Neckar, niet uit eigen ervaring weten kan. Ik neem, op de verzekering van zoovele geloofwaardige mannen, in en buiten de Kamer, zelfs gaarne aan, dat, gegeven het Gouvernementeele schoolstelsel, gegeven het beginsel: kristelijke moraal zonder leerstelligen grondslag, dit beginsel op de eerlijkste en trouwhartigste wijze ten uitvoer wordt gelegd. Maar wat is daarmede ten aanzien van de principiëele kwestie zelve gewonnen? Wat is daarmede verkregen, waardoor ik mij wederlegd zou behooren te gevoelen? Is daarmede nu bewezen, dat het genoemde beginsel vereenigbaar is met de beloofde eerbiediging van elks godsdienstige begrippen? Uw stelsel wordt eerlijk toegepast. Dit is voortreffelijk. Maar wat, indien uw stelsel niet deugt? De neutraliteit, *gelijk* gij die opvat, bewaart gij. Bewijst dit reeds, dat uwe opvatting van neutraliteit de ware is?

Men ziet, hier is een misverstand. Gelukkig, dat er een is. Het geeft mij moed. Stelde bijvoorbeeld een man als de Hoogleeraar Buijs de kwestie, ten welker aanzien wij verschillen, volmaakt in dezelfde termen als ik, het zou mijn zelfvertrouwen schokken. Maar neen, hij en ik, wij handelen over twee geheel verschillende vragen: ik over het begrip van neutraliteit, hij over de praktische ver-

werkelijking van een eens gegeven begrip van neutraliteit. Geen wonder dat onze antwoorden uiteenloopen.

Inderdaad: Prof. Buijs vraagt mij waar ik woon? herinnert mij, dat zoovele onderwijzers òf Roomsch-katholiek, òf in elk geval niet Modern zijn, wijst op de noodzakelijkheid, dat men voortaan in de Kamer de redevoeringen over de schoolkwestie uitsluitend samenstelle uit verhalen van wetsovertredingen, of dat men zwijgen zal, wanneer zulke verhalen niet te doen zijn. Wat bewijst dit? Wat anders dan dat, ook volgens den Hoogleeraar, de bezwaren tegen de schoolwet alleen van dien aard kunnen zijn, dat zij door de ondervinding van ouders en schoolopzieners uitgemaakt moeten kunnen worden! Prof. Buijs is verwonderd over de evenredigheden, die de schoolkwestie in onze politiek aangenomen heeft. Vroeger nauwelijks iemands aandacht waardig geacht, van tijd tot tijd slechts ter wille van de persoonlijkheid van den heer Groen v. Prinsterer in het voorbijgaan aangezien, houdt zij thans de gemoederen bezig. Verklaarbaar zou dit zijn, volgens den Hoogleeraar, indien «een tal van bezwaren sedert de invoering van de schoolwet aan het licht gekomen waren en waarop bij het samenstellen van de wet niet gerekend was,»... «indien de kracht van de oppositie gelegen was in een beroep op de ervaring, in een wolk van getuigen, een berg van bewijsstukken tegen de werking van de wet.» Maar niets van dit alles is aanwezig. De praktische kwestie: wordt het beginsel onzer schoolwet eerlijk toegepast? vervult den hoogleeraar dus geheel. Ik zal het niet wraken. Maar had niet juist mijne polemiek hem op het denkbeeld kunnen brengen, dat er hier naast de praktische kwestie nøg eene theoretische gevonden wordt? Had zij hem niet kunnen doen vermoeden, dat mijne bestrijding geenszins het punt gold dat hij bestreden waande? Hoe menigmaal heb ik dezer dagen de uitdrukking der verwondering ge-

lezen over mijne adhaesie aan de polemiek van den heer Groen. Ik mag van niemand vergen, dat hij eenige waarde hechte aan hetgeen mij al of niet van de schoolwet dunkt. Maar heeft men eens de welwillendheid, daaraan eenige waarde te hechten, dan is het wellicht vreemd, dat men mijne adhaesie niet aan ernstiger motieven heeft toegeschreven.

Dat de grondwet neutraliteit voorschrijft; dat er tot hiertoe niet vele noemenswaarde bezwaren tegen de uitvoering der schoolwet bij het ministerie van Binnenlandsche Zaken zijn ingebracht; dat er verband is tusschen de schoolwetagitatie en de godsdienstige reaktie die, volgens de Arnhemsche Courant, thans allerwege het hoofd opsteekt, dat op zich zelf mijn medelijden met eene kerk, die krachtig genoeg is om mijn medelijden te kunnen ontberen, «misplaatst» zou zijn, zie dit alles, ik durf het in gemoede verzekeren, was mij, zelfs in het vreemde land, niet ten eenenmale onbekend. Zoo ik mij dus vrijwillig heb blootgesteld aan de vriendelijke vermoedens, gissingen en vergissingen, welke gemeenlijk ontstaan omtrent hem, die op een bestreden punt van de meerderheid zijner geestverwanten afwijkt, het was niet, omdat ik de thans tegen mij gebezigde argumenten, die zoo zeer voor de hand liggen, over het hoofd had gezien, het was enkel, omdat ik het principiëel (theoretisch) bezwaar, dat in mijn oog bij de schoolkwestie gemoeid is, nog niet genoegzaam toegelicht achtte. Verheven boven de verdenking van met politieke bijoogmerken te werk te gaan, meende ik dit bezwaar tot eenige helderheid te kunnen brengen. Ik schijn evenwel niet duidelijk genoeg gesproken te hebben, en beproef het thans andermaal.

IV.

Ik kan het niet beter doen, geloof ik, dan door mij aan te sluiten aan eene merkwaardige bewering van de Arnhemsche Courant. (21 Dec. 1869).

«Fantaiseerende op de woorden «met eerbiediging van *ieders* godsdienstige begrippen» geven de kerkelijke partijen daarvan de volgende verklaring: men «eerbiedigt» mijn «godsdienstig begrip» niet, zoodra in de school als resultaten der wetenschap iets geleerd wordt wat de leer mijner kerk niet aanneemt of uitdrukkelijk loochent: men «eerbiedigt» mijn «godsdienstig begrip» niet, zoodra men eene geschiedenis leert, waarin de leer of de praktijk mijner kerk ongelijk krijgt, waarin de kritiek onze partij, de partij onzer kerk en van onze belijdenis veroordeelt.»

Deze voorstelling nu van het principiëel bezwaar tegen de schoolwet acht ik onjuist door hare groote onvolledigheid; al spreek ik niet tegen, dat er velen zijn, die de school dienstbaar willen maken aan hunne bekrompen en achterlijke wetenschap.

Dat evenwel een blad als de Arnhemsche Courant blijkbaar geen andere opvatting van het principiëel verzet tegen de schoolwet kent, verdient de aandacht, en bewijst mij, dat ik geen overtollig werk doe. Gelooft de Arnhemsche Courant dan werkelijk, dat ik de schoolwet zou kritiseeren, indien men geen ander beginsel tegenover die wet kon stellen dan dat van het godsdienstig obskurantisme? Is het noodig, zoo geef ik gaarne de verzekering, dat, indien de openbare school alleen veroordeeld kon worden, omdat zij, de, zij het ook gewijde, onkunde verdrijft, ik voor deze veroordeeling niet de allergeringste sympathie zou gevoelen, laat staan betoonen. Ik ken geen ander medelijden met de onkunde dan dat zich in de krachtigste

poging om haar te verdrijven openbaart. Is er een kerkelijk obskurantisme, dat onkunde in zijn bescherming neemt, ik zal het niet vervolgen, ik zal het niet beschimpen, maar het bestrijden waar ik kan, wel verre van mij op te werpen als zijn pleitbezorger. Behoef ik het nog te verzekeren, na den strijd, dien ik reeds tegen kerkelijke vooroordeelen heb gevoerd?

Maar heeft de Arnhemsche Courant het recht, het verzet tegen de schoolwet alleen mogelijk te achten in naam van dat kerkelijk obskurantisme?

Ik aarzel niet deze vraag ontkennend te beantwoorden, al moest ik met mijne ontkenning onder de liberalen voor als nog alleen staan. Ik beroep mij op de geschriften van den heer Groen.

Het principiëel bezwaar, waarvoor ik de erkenning der liberale partij meende te mogen vorderen, ligt elders.

Het is van zuiver staatsrechtelijken aard. Het betreft het recht van den staat in godsdienstzaken; het recht, dat de staat zich aanmatigt, om vast te stellen, dat men kristelijke deugden kan aankweeken zonder aan deze deugden een leerstelligen grondslag te geven.

Toen ik vroeg of de naam *moderne sektescholen* voor onze staatsscholen «zoo geheel onjuist» was, bedoelde ik daarmede, gelijk uit het verband volkomen duidelijk had kunnen zijn, geenszins, dat de volksschool deze of die bepaalde stelling der moderne Theologie der jeugd tracht in te prenten, maar dat zij, *geheel rustende op het beginsel: godsdienst en zedelijkheid kunnen afgescheiden van alle dogmatiek aanwezig zijn en aangekweekt worden, voor het ondogmatische of moderne kristendom partij trekt.*

Wanneer de staat aanneemt, elks godsdienstige begrippen te eerbiedigen, en tevens alle kristelijke deugden aankweeken wil, zoo verlaat de staat, in mijn oog, het neutrale standpunt, waarop hij zich wilde stellen; zoo

kiest hij partij voor eene bepaalde opvatting van de kristelijke moraal, voor die opvatting, namelijk, waarbij die moraal geacht wordt onafhankelijk van een leerstelligen grondslag te kunnen bestaan. Het bewijs voor deze stelling levert mij de Nieuwe Rotterdamsche Courant.

In haar nommer van 19 November leest men:

«De liefde tot de christelijke deugden moet in het hart der kinderen geprent worden, zonder dat daarvoor het dogma van eenige godsdienst wordt gebezigd. Alle godsdiensten bevelen die deugden aan, daarom vormen zij als het ware eene godsdienst, een Christendom boven geloofsverdeeldheid.»

En later: «Men zegge ons, met welke godsdienst het strijdt, de kinderen te leeren God boven alles lief te hebben en hun naaste gelijk zichzelven te beminnen».

Met welken godsienst dit strijdt?

Met geen enkelen; ik geef het terstond toe. Maar als ik nu verder vraag: met welken godsdienst strijdt het, de les: heb God en den naaste lief, los te maken van elk dogma omtrent God en zijne betrekking tot de menschen, kan ik dan nog zeggen: met geen enkelen godsdienst? Neen; en de Nieuwe Rotterdamsche Courant heeft dit zeer goed ingezien, waar zij zegt: «die gemoedsbezwaar hebben, het zijn.... de orthodox-gereformeerden» (ook de orthodox-katholieken, denk ik) «die alle plichten op de leer willen doen rusten».

Uitstekend; doch hoe is het mogelijk, dat de Rotterdamsche Courant dit zoo goed weet, en tevens voorbijziet, dat hier juist de moeilijkheid ligt?

Maar ik meen te weten, hoe dit mogelijk is. De N. Rott. Courant gaat stilzwijgend uit van de stelling: de hebbelijkheid der orthodoxen, om alle plichten op de leer te bouwen is zoo zonderling, dat men zich daardoor geen oogenblik behoeft te laten ophouden.

Habemus confitentem. Ziedaar het ethisch-religieuse oordeel, waarop de geheele verdediging van de neutraliteit der volksschool rust. Doch zie nu eens aan: de wet, die elks godsdienstige begrippen zou eerbiedigen, kan niet verdedigd worden dan door een, en wel een van de voornaamste dier begrippen als al te zonderling — ter zijde te schuiven. Verrassende neutraliteit!

Een ding moet, dunkt mij, allen treffen. De voorstanders der schoolwet, vooral zij die in Prof. de Bosch Kemper hun orgaan vinden, kunnen den mond niet opendoen of zij komen voor den dag met een ethisch-religieus oordeel, met eene stelling, waarbij de vraag naar het verband tusschen zedelijkheid en dogma, — dat is: juist de *question brûlante*, — geprejudiciëerd wordt.

De Rott. Courant vraagt: wat kan iemand er op tegen hebben, als de onderwijzer leert: heb God lief boven alles?

Een orthodox antwoordt: ik heb er dit op tegen, dat die les, losgemaakt van elken leerstelligen grondslag, niets dan een holle klank is, dus niets kan uitwerken, dus niet tot kristelijke deugd kan opleiden. Ziedaar dus een ethisch-religieuse diskussie geopend over de waarde der algemeen-godsdienstige moraal. De Redakteur der N. R. Courant overtuigt den orthodox niet. Deze blijft die waarde loochenen. Ook de genoemde Redakteur blijft bij zijne meening. In vereeniging met anderen neemt hij zitting in de Kamer, maakt eene schoolwet, schrijft daarin, dat alle kristelijke deugden aangekweekt zullen worden door middel van eene algemeen godsdienstige moraal, en voegt er aan toe .... dat hij elks godsdienstige begrippen heeft geëerbiedigd.

Heb dank voor de mededeeling!

Nog schrijft de Nieuwe Rotterdamsche Courant: « In de volksschool leert het kind niet wat DE godsdienst, wat

HET kristendom is. Het kind wordt daar *slechts tot een deugdzaam mensch* opgeleid.»

Slechts. Ligt dan juist daar niet de geheele kwestie? Is het begrip van een deugdzaam mensch dan voor alle godsdienstige richtingen hetzelfde? En al ware dit zoo, loopt dan niet juist hierover de strijd tusschen de orthodoxen en u: of kinderen door een algemeen godsdienstige moraal inderdaad tot deugdzame menschen gevormd kunnen worden?

Ik zal niet reppen van vergelijkende taalstudie; ik zal u *slechts* tot filoloog maken. — Even ongerijmd als dit in uwe ooren klinkt, klinkt immers uwe eigen bewering in de ooren der orthodoxen.

V.

Men begrijpe toch wel, dat ik mijn bezwaar niet duidelijk tracht te maken uit een al of niet misplaatst medelijden met de kerkelijke partij, welke sentimenteele gezindheid de Arnhemsche Courant mij toedicht. Ik strijd niet voor de kerkelijke partij; ik strijd tegen een theologiseerenden staat. En wel omdat, zoolang de staat nog eenigszins theologiseert, de scheiding tusschen kerk en staat niet tot de gewenschte volledigheid gekomen is. En ik zal mij eerst geslagen achten (dat ik het wierd!), wanneer men heeft aangetoond, dat de staat geen partij kiest in den strijd der theologische meeningen, als hij aanneemt, kristelijke deugden aan te kweeken zonder eenigen leerstelligen grondslag. Het is de *wettelijke regeling* van het lager onderwijs, die, *volgens de Grondwet*, plaats moet hebben met eerbiediging van elks godsdienstige begrippen. Men spreekt vaak, alsof alleen het onderwijs zelf niemands godsdienstige begrippen krenken mocht. Neen, ook de wet op het onderwijs mag dit niet doen; mag van geene stelling, zij

het ook stilzwijgend, uitgaan, die tegen eene der grondstellingen eener godsdienstige richting lijnrecht gekant is.

Er is strijd tusschen de schoolwet en de Grondwet.

VI.

De Nieuwe Rotterdamsche Courant geeft zich nog niet gewonnen. «Of de godsdienst alleen in het beoefenen der deugden of in iets anders bestaat, die vraag, zoo schrijft de genoemde Courant, wordt door het onderwijs in de volksschool niet opgelost. De onderwijzer laat het geheel en al aan de kerk over, om het kind ten dien aanzien in te lichten».

Altijd weder datzelfde partij kiezen, dat men voor ware neutraliteit wil doen doorgaan. Het tegenover kinderen in het midden te laten of «de godsdienst alleen in het beoefenen der deugden bestaat» is in het oog van velen, te recht of te onrecht, een daad waardoor aan de waarheid te kort wordt gedaan; een daad waardoor het kind, dat eerst op veel later leeftijd, tegen den tijd der aanneming tot lidmaat, door de kerk nader zal worden ingelicht, inmiddels in een noodlottige onzekerheid wordt gelaten. Ja, orthodoxe partij, zegt de N. Rotterdammer met andere woorden, zoo moogt gij oordeelen, maar dit is onjuist. Dit in het midden laten van hetgeen volgens u deel uitmaakt van het eene noodige, is volstrekt onschadelijk.

Onschadelijk? Het zij zoo. Maar als de wetgever dit evenzeer onschadelijk acht, heeft hij dan niet reeds partij gekozen?

Zeg dat de wetgever gelijk heeft. Ziet gij niet, dat de wetgever niet gelijk kan hebben zonder zijne neutraliteit prijs te geven?

«De onderwijzer, zegt verder de N. Rotterdamsche Courant, die gul is met hare bekentenissen, de onderwijzer

die op de volksschool leerde, dat in de beoefening der deugden de godsdienst, het christendom bestaat, zou uit zijne betrekking ontzet moeten worden.»

Louter willekeur, naar het mij voorkomt.

Een onderwijzer, die het kristendom in de moraal laat opgaan — schuldig volgens de N. Rotterdamsche Courant.

De onderwijzer, die praktisch de moraal zelfstandig verklaart tegenover het leerstellige kristendom — onschuldig.

Maar de laatste doet volkomen hetzelfde als de eerste: hij blijft niet langer neutraal.

De meeste redeneeringen, die men ten voordeele der schoolwet te berde brengt, bewijzen, naar het mij voorkomt, dit eene voldingend: dat men de godsdienstige begrippen, die men zegt te willen eerbiedigen, niet genoegzaam kent. Wat is het geval? Men is aan de orthodoxie zoo volkomen ontwassen, dat men zich op haar standpunt zelfs niet meer met de gedachte verplaatsen kan. Men komt tot verzekeringen, die ik, zonder iemand te willen beleedigen, naïef zou willen noemen, zoozeer verraden zij, dat men aan de wereld van gevoel en voorstelling, waarin de orthodoxie leeft, geheel vreemd geworden is. Ik denk hier vooral aan het *slechts een deugdzaam mensch* van de N. Rotterdamsche Courant, en aan het *ter loops* van Prof. de Bosch Kemper, door hemzelven waarschijnlijk als het toppunt van onpartijdigheid bedoeld.

Het komt niet bij mij op, iemand eene grief er van te maken, dat hij de godsdienstige voorstellingen en gewaarwordingen van anderen niet, of niet dan oppervlakkig, kent. Al heb ik zelf het godsdienstig leven van anderen altijd met groote voorliefde bestudeerd, al is er weinig dat mij dieper belangstelling inboezemt, ik verg van niemand gelijke voorliefde. Van niemand? Eene uitzondering slechts. Ik eisch ze, bij onze tegenwoordige wetgeving, van den staat. Deze of die courant, deze of die geleerde,

kan zich in de waardeering van het godsdienstig leven van Roomschen of Protestanten bedriegen, even goed als in de kenschetsing van Boeddhisme of Babysme, even goed als in de beschrijving van welk verschijnsel ook. Maar de staat? Hij belooft, elks godsdienstige begrippen te zullen eerbiedigen. Zoo is hij dan nu ook gehouden, die godsdienstige begrippen te kennen, ze op hunne rechte waarde te schatten. Zegt een dagblad, dat het bezwaar der kerkelijken tegen de volksschool uitsluitend in hun obskurantisme wortelt, men glijdt zachtmoediglijk over deze dwaling heen. Maar verviel de staat tot deze dwaling, hij zou geen voorwendsel hebben voor zijne zonde, hij die aanneemt, alle godsdienstige begrippen te eerbiedigen.

Ziedaar den staat verplicht, zich op de studie van ethica en godgeleerdheid toe te leggen! Er is bij het departement van Binnenlandsche Zaken een Rijksadviseur voor chemische aangelegenheden; een adviseur voor theologische vragen (een neutrale adviseur) zou bij datzelfde departement nu niet te veel zijn. Daar verschijnt het mandement der Bisschoppen. Ik stel mij den heer Fock voor, zich onttrekkende aan al zijne andere, reeds overstelpende werkzaamheden, en met het hoofd heengebogen over dat belangrijk stuk eener eerbiedwaardige geestelijkheid. De grondwet gelast, dat elks godsdienstige begrippen door de schoolwet geëerbiedigd zullen worden. De Roomsch-Katholieke Bisschoppen bestrijden de schoolwet in naam van hunnen godsdienst. Wat is er van deze zaak?.... Van ambtswege dient de minister zich nu te verdiepen in een theologisch onderzoek. Niet ik ben het, die hem de geschiktheid ook daartoe zal ontzeggen, maar moet dat nu een zuiver en konsekwent liberale konstitutie verbeelden, die eenen staatsman, als staatsman, de noodzakelijkheid van een theologisch onderzoek oplegt?

Overdrijf ik? Ach ja, wanneer men, ter verdediging

van de zoogenaamde neutraliteit der schoolwet, zich altijd tevreden wil blijven stellen met die oppervlakkige voorstelling van «elks godsdienstige begrippen» waaraan wij helaas! gewoon zijn geraakt. Kwam iemand ten onzent een minister van Binnenlandsche Zaken vertellen, dat een onderwijzer de Roomsche kerk een «poppenkraam» had genoemd, Zijne Excellentie zou zeker niet in gebreke blijven, zijn hoog gezag tegen den schuldige te doen gelden. Maar kwam men hem mededeelen, dat de orthodoxen zich beklagen over de bij de schoolwet gehuldigde stelling, volgens welke eene algemeen godsdienstige moraal tot alle kristelijke deugden kan aankweeken, hij zou zich waarschijnlijk verschoonen met de opmerking, dat er geene bepaalde feiten ter kennis gebracht zijn van het departement; en licht werd er een hoogleeraar in de Rechten gevonden, die Zijne Excellentie geruststelde met de opmerking, dat men de overpeinzing van zulke klachten veilig over kan laten aan menschen die den tijd hebben om te droomen aan de boorden van den Neckar!

VII.

Ik wil onverholen uitspreken wat mij op het hart ligt. Het tijdelijk onvermogen veler liberalen, om het gebrek aan neutraliteit in onze schoolwet te erkennen, schijnt mij toe daaruit voort te komen, dat voor hen de zelfstandigheid van het zedelijk leven reeds tot een axioma geworden is. Ik acht het niet overbodig, hierbij een oogenblik stil te staan.

Voor zoover wij kinderen zijn van den nieuweren tijd, gevoed met de nieuwere wetenschap, zijn wij onwillekeurig zoo skeptisch geworden tegenover elk theologisch dogma, dat wij de zedelijkheid, waarop wij den hoogsten prijs stellen, liefst losmaken van elke kerkelijke dogmatiek.

Zijn twee zaken tot hiertoe altijd op het nauwst verbonden geweest, en schijnt daarvan de eerste ons bij uitstek problematiek, de tweede het eigen palladium van ons innerlijk en hooger leven, dan is het volmaakt natuurlijk, dat wij, juist om de laatste te redden, haar zooveel mogelijk afscheiden van het lot des ondergangs, dat de eerste schijnt te dreigen. Met de betrekking tusschen dogma en zedelijkheid is het gegaan, gelijk met de betrekking tusschen het geloof aan de wonderen en het geloof aan de waarheid des kristendoms. Vroeger rustte dit geloof op het aannemen van de Evangelische wonderverhalen. Thans is het bij zeer velen omgekeerd. Zoo werd tot nog toe door de orthodoxie de zedelijkheid op het dogma gebouwd. De openbare meening is hieraan zoo zeer gewoon geraakt, dat zij nog heden ten dage zich moeilijk een nauwgezette zedelijkheid kan denken, bloeiende op de tot puin verstuivende bouwvallen van het kerkelijk geloof.

Evenwel, er heeft in den jongsten tijd eene onloochenbare verandering ten dezen plaats gegrepen. Velen zijn er toe gekomen, om òf elk verband tusschen kerkelijk dogma en zedelijkheid voor zich zelven te verbreken, òf voor het minst de theologie op de anthropologie, de leer van God op de leer van den mensch, de metafysische waarheden, in engeren zin, op de ethische waarheden te bouwen. Zij, die niet meer kunnen gelooven aan een *mechanisch*-bovennatuurlijke openbaring, en bovendien het onzekere van elke *aprioristische* metafysische bespiegeling hebben ingezien, kunnen wel niet anders handelen. Zij moeten òf positivisten worden; dat is, 's menschen hooger leven tot zijn zedelijk, verstandelijk en gevoelend leven, in den ideaalsten zin des woords, beperken, terwijl zij over het bestaan van een eigenlijk gezegde godsdienstige waarheid het stilzwijgen der onzekerheid bewaren; òf zij moeten zich bekeeren tot de ethische theologie, de theologie, die

in Schleiermacher haren eerbiedwekkenden vader erkent; dat is, elke theologie alleen beoordeelen in zooverre zij de metafysische interpretatie is van het ethisch leven van den mensch. Doch ook in dit laatste geval heeft men het orthodoxe standpunt verlaten, immers de zelfstandigheid van het zedelijk leven erkend.

Is deze uiteenzetting juist, zoo is het niet ongepast, het wezen der orthodoxie vooral te zoeken in hare weigering om het zedelijk leven van het leerstellige in het kristendom te emancipeeren. Daarin onderscheidt zij zich van de andere godsdienstige richtingen onzes tijds. Geen wonder. Deze hebben zich voor een deel gevormd onder den invloed der kritische filosofie, eene filosofie, die geenszins bedoelde hare eigen dogmata tegenover die der kerk te stellen, maar die er, in beginsel althans, op uit was, het kenvermogen van den mensch te onderzoeken, de grenzen van 's menschen weten te bepalen. Sedert die grenzen over het algemeen met de gewenschte nauwkeurigheid zijn vastgesteld, en het aan niemand meer onbekend behoeft te zijn, wat de mensch door middel van zijne rede, zoo het heet *a priori*, van het bovenzinnelijke weten kan, is de betrekking van de rede tot het kerkelijk geloof geheel van karakter veranderd. Plaatste men vroeger «de rede» tegenover «het geloof», men plaatste dan in zijne gedachte een stelsel omtrent God en de wereld, door den wijsgeer op eigen hand gevonden, tegenover een ander stelsel, door bevoegde kerkelijke autoriteiten, op den grondslag hetzij van schrift of traditie hetzij van schrift en traditie beide, gevestigd. Den volgeling der kritische filosofie daarentegen is het niet meer mogelijk, tegenover het metafysisch stelsel der kerk eenig metafysisch stelsel te plaatsen. Geen kerkelijk theïst te zijn, stond vroeger allicht gelijk met deïst of pantheïst te wezen; niet met de kerk aan de onsterfelijkheid der ziel te ge-

looven, heette allicht zooveel als materialist te zijn. Het was geloof tegen geloof. Thans niet meer. Thans de geesten in volstrekte vrienden of volstrekte tegenstanders van het kerkelijk geloof te willen verdeelen, gaat niet meer aan, en verraadt een gebrekkig inzicht in het karakter dezes tijds. Naast de verzekering der kerkelijken en de ontkenning der vroeger dusgenoemde vrijdenkers, staat in onzen tijd de belijdenis, dat men geen verstand heeft van de dingen, die aan de eene zijde verzekerd, aan de andere ontkend worden. Deze belijdenis kan nu evenwel op tweeërlei wijze geschieden. Men kan zich òf zuiver tot deze belijdenis bepalen, en weigeren de problemen van 's menschen zedelijk leven theologisch te verklaren; òf men kan een poging wagen, het is de poging der ethische, der Schleiermachersche theologie, om uit de indicatiën van het zedelijk leven op te klimmen tot voorstellingen omtrent de bovenzinnelijke wereld, eene wereld waarvan men volmondig erkent, dat men er *a priori*, door de rede, of ook door het gezag van anderen, niets van weet. Positivisten en ethische theologen komen dus daarin met elkander overeen, dat beiden de zelfstandigheid van het zedelijk leven verkondigen; zij verschillen daarin van elkander, dat alleen de laatsten voor de verschijnselen van dat ethisch leven naar eene theologische verklaring zoeken. Dogmatische filosofen, gelijk de materialisten enz., zullen wij ons nu veroorloven, als een uitstervend geslacht van achterblijvers niet medeterekenen. Zij zijn levende anakronismen, vreemdelingen in de intellectuëele beweging van hunnen tijd.

De eigenlijk gezegde orthodoxie (Protestantsch of Katholiek) onderscheidt zich dus inderdaad door het bouwen van het zedelijk leven op godgeleerde waarheden. Dit is bij haar niet een toevallige eigenaardigheid, eene onverklaarbare hebbelijkheid; dit behoort tot het wezen der

orthodoxie van alle tijden. En op haar standpunt doet zij hetgeen zij doet met het volste recht. De orthodoxie bestaat nu eens principiëel in het gelooven ter laatster instantie op grond van het gezag eener bovennatuurlijke openbaring, in een heilig boek nedergelegd. De stellingen, waarop zij het zedelijk leven bouwt, zijn dus geenszins in haar oog uitgedacht door den een of anderen kerkleeraar, tot wet verheven op de eene of andere synode, maar waarheden, door God zelven aan de menschheid geopenbaard; terwijl de kerkleer, slechts voor een oneindig (verdwijnend) klein gedeelte verontreinigd door de onvermijdelijke onfeilbaarheid van de personen die haar vaststelden, in de groote hoofdzaken die openbaringswaarheden volkomen getrouw teruggeeft. Vertoonen de geloofswaarheden eens dit goddelijk karakter, waarom zal men er dan niet geheel het zedelijk leven op bouwen? Waarom zoeken het reeds gevondene? De richtingen, die het orthodoxe uitgangspunt verlaten hebben, zijn dikwerf genoeg veroordeeld om met aanhoudende inspanning, en soms met slecht of gebrekkig gevolg, de grondslagen van het zedelijk leven op te sporen. De orthodoxie heeft het recht, op dezen arbeid met medelijden neder te zien; zij is in het bezit van een onfeilbare, goddelijke leer, van een leer bovendien, die oneindig rijk is aan praktische gevolgen. Die gevolgen behoeven slechts getrokken te worden: de beginselen staan onherroepelijk en onomstootelijk vast.

VIII.

Wij zijn van de onderwijskwestie niet afgedwaald, maar binnengeleid in haar hart. Zie hier namelijk de twee hoofdpunten, waarop men heeft te letten:

1°. De godsdienstige antithese des tijds bestaat hierin: de orthodoxie, ten dezen zichzelve, zoover menschen-

geheugenis reikt, onveranderlijk getrouw, bouwt het zedelijk leven op de geloofsleer, maakt het zedelijk leven van de geloofsleer afhankelijk. De richtingen van den modernen tijd, voorzoover zij zich met onze geestelijke belangen bezig houden, erkennen de zelfstandigheid van het zedelijk leven, en komen zij tot een geloofsleer; zoo wordt deze juist op het zedelijk leven gebouwd.

2°. De schoolwet, in verband met hetgeen de Grondwet omtrent het lager onderwijs bepaalt, verkondigt, dat van wege den staat de Nederlandsche jeugd opgeleid zal worden tot alle kristelijke en maatschappelijke deugden, buiten elken leerstelligen grondslag om.

Maar erken dan, dat de Nederlandsche volksschool, gelijk zij thans, ik zeg niet praktisch (« *il y a des accommodements* ») maar theoretisch ingericht is, den onderscheidenen modernen godsdienstigen richtingen ten goede komt; en dat onze schoolwet, die in *de* godsdienstige antithese van onzen tijd zich partij stelt, hare aanspraak op waarachtige neutraliteit op moet geven.

Eene laatste bedenking. De wet van 1857, de wet van van der Brugghen, de wet van de groote Protestantsche partij, de wet, waarmede eens zelfs de Roomschen ingenomen waren, is die wet in staat de orthodoxie naar het hart te steken? Had de wetgever van 1857 zulk een vijandige bedoeling? Koesteren haar al de tegenwoordige verdedigers der schoolwet? Neen, voorzeker niet. Gelijk de staat eerst de godsdienstige begrippen nauwkeurig zou moeten kennen, om ze in waarheid te kunnen eerbiedigen, zoo kan ook niemand, al wilde hij het nog zoo gaarne, de orthodoxie in het hart treffen, zonder te weten, waar dat hart ligt. Die wetenschap schijnt veelal te ontbreken.

De orthodoxie, die men bestrijdt, is vaak slechts een fantoom, teweeggebracht door het vergrootglas der tooverlantaarn, die gebrekkige historiekenners, in het donker

der vrij algemeene godsdienstige onkunde, vlak voor het beeld houden dat zij zelve uit eenige in het oog loopende buitensporigheden van de orthodoxen hebben samengesteld. En de vrijmoedigheid, waarmede men de neutraliteit der schoolwet verdedigt, staat misschien in rechte reden tot deze onkunde.

Evenwel, indien noch de wetgever van '57, noch de tegenwoordige verdedigers der schoolwet het wezen der orthodoxie hebben willen aantasten, indien zij slechts die beschaving hebben willen voorstaan; die tegen het obskurantisme van sommige orthodoxen gericht is, is het dan niet ongepast, thans plotseling die schoolwet in hare strekking zoo verdacht te maken? En kan men het den Roomsch-Katholieken landgenooten niet verwijten, dat zij vroeger hebben goedgekeurd, hetgeen zij thans verwerpen?

De Arnhemsche Courant heeft naar waarheid begrepen, dat de schoolwetagitatie met de geheele godsdienstige beweging van onzen tijd in verband staat. Maar in welk verband? De groote godsdienstige antithese van onzen tijd is, door al wat er sedert het laatst der vorige eeuw op godgeleerd en kerkelijk gebied is voorgevallen, in het helderst licht getreden, en in de laatste tien jaren helderder dan ooit te voren. Is het nu zoo vreemd, dat men de grondwet, op een der zeer weinige plaatsen, waar zij over de godsdienstvrijheid handelt, juist bij het heldere licht der genoemde antithese wenscht te bezien? Bovenal; is dit vreemd, wanneer de plaats, waar de grondwet de godsdienstvrijheid bespreekt, in nauw verband staat met eene der teederste aangelegenheden: de opvoeding der jeugd?

Men moet niet voorbijzien, dat, juist tengevolge van de zeer radikale verandering, die op godsdienstig gebied heeft plaats gegrepen, waardoor de eigen grondslagen van het godsdienstig leven zijn blootgelegd, de woorden *gods-*

dienstvrijheid, eerbiediging van elks godsdienstige begrippen een nieuwe, althans een veel diepere beteekenis verkregen hebben, al is die beteekenis nog niet opgenomen in het gewone spraakgebruik.

Vroeger beteekende godsdienstvrijheid uitsluitend het recht, om den eeredienst zijner kerk in het openbaar te mogen uitoefenen, het recht, om God in het openbaar op zijne wijze te mogen dienen. Dit kostelijk en onwaardeerbaar recht is na langen en bangen strijd verkregen. Maar hoe is het verkregen? Is voor het overige alles in den staat volmaakt bij het oude gebleven, en heeft men nu alleen een vrijheid, die men vroeger niet bezat? Volstrekt niet. Zoolang de staten van Europa, in weerwil van de Hervorming, hun ouden grondslag en inrichting behouden hadden, is het, getuige zelfs onze Nederlandsche republiek, nooit tot ware godsdienstvrijheid gekomen. Deze is de dochter der Fransche Omwenteling, hare natuurlijke vrucht, in zooverre eerst die Omwenteling den Staat *in beginsel* geseculariseerd, den Staat van de kerk afgescheiden, en den leeke-staat gevestigd heeft. Nu viel het begrip van een heerschende kerk, van een staatskerk, uit de grondwettige inrichting der nieuwere staten van zelf weg. Men verkreeg dus godsdienstvrijheid, vrijheid om God in het openbaar op zijne wijze te dienen, juist op hetzelfde oogenblik, waarop de staat, niet alleen zijn machtigen steun aan de kerk, en daarmede aan de instandhouding van het kerkelijk geloof onttrok, maar zichzelven daarenboven als eene zelfstandige macht, niet tegenover, maar naast de kerk eene krachtige stelling verzekerde. Het kerkelijk geloof (ik gebruik niet het woord *godsdienst*) wordt dus op hetzelfde oogenblik vrij, en van een krachtigen steun beroofd. Ik spreek van het kerkelijk geloof in zijn geheel, van de som van kerkelijke overtuigingen, die bij de verschillende gezindheden worden gevonden.

Werd al een gedeelte van dat kerkelijk geloof door den staat of de heerschende staatskerk bestreden, de stellingen, die aan alle kerkelijke gezindheden gemeenschappelijk eigen waren, vonden toch in het bestaan eener staatskerk een stevigen grondslag. Al was, bijvoorbeeld, de Protestantsche eeredienst in een Roomsch-Katholiek land niet vrij, de groote grondstellingen ook van het Protestantsche geloof, onder meer het bestaan van God, de Godheid van Jezus, de geloofwaardigheid der Evangeliën, werden in elk geval ook door de Katholieke staatskerk gehandhaafd in haar volstrekt gezag. Hetzelfde voordeel trokken de Katholieken van elke exclusieve Protestantsche staatskerk, in welker schaduw zij hadden te wonen.

En buitendien; werd het Roomsche geloof hier door een Protestantsche staatskerk voor een deel bestreden, ginds onderging het Protestantsche geloof een gelijk lot van de Roomsche staatskerk. De schade, door het stelsel van staatskerken aan het kerkelijk geloof toegebracht, verdeelde zich dus in gelijke evenredigheden over de Roomsche en Protestantsche kristenheid, en liet beide relatief even sterk.

Men ziet wat hieruit volgt. In alle landen: ondersteuning èn bestrijding van het eene of andere kerkgeloof door den staat. Maar de ondersteuning van het eene kerkgeloof komt voor een deel geregeld het andere ten goede. De bestrijding van het eene geloof daarentegen wordt door de bestrijding van het andere geloof in een ander land geneutraliseerd. Ondersteuning van het kerkgeloof was dus, om zoo te spreken, de resultante van het systeem van krachten, door de staatskerken uitgeoefend, zonder nu nog te gewagen van het zedelijk aanzien waarin het geloof stijgen moest, het geloof, dat de staat eene zoo heftige bestrijding waardig keurde.

Wordt het kerkelijk geloof nu vrij, zoo verliest het on-

vermijdelijk een steun. Hoe groot is dat verlies te schatten? Het kerkelijk geloof verloor natuurlijk juist zooveel als de bescherming van den staat daaraan kon verleenen. Zoolang kerk en staat vereenigd waren, vertoonden de grondovertuigingen van de kerk hetzelfde karakter van axioma's, van objektieve, onbetwijfelbare waarheid, dat aan de grondovertuigingen van het maatschappelijk en voor een deel van het staatsleven gewoonlijk toegeschreven wordt. «Er is een God», «Jezus is een heilig, goddelijk wezen», «de Evangeliën zijn goddelijke geschriften», ziedaar stellingen, die in *formeele* gewisheid gelijk stonden met deze andere stelling: elke man heeft maar éene vrouw. De staten van Holland vonden het in Oldenbarneveldt's tijd even natuurlijk, een loochenaar van de godheid van Jezus te vervolgen, als wij het thans vinden, dat een maatschappelijk misdrijf wordt gestraft.

Door vrij te worden verliest de kerk dus vooreerst de formeele, positieve, gewisheid harer geloofsstellingen. Die stellingen maken nu niet langer één geheel uit met die andere stellingen, waarvan elk instinktmatig gevoelt, dat zij den onwrikbaren grondslag vormen van het staatsgebouw en het maatschappelijk leven.

Voorts brengt de eigen vrijheid, waarmede nu de verschillende geloofsstellingen naast elkander staan, ten slotte ook den minst nadenkende op het vermoeden, dat er aan de objektieve zekerheid van die stellingen wel iets zou kunnen haperen. De verkregen godsdienstvrijheid heeft dus verzwakkend gewerkt voor het kerkelijk geloof. De zelfstandigheid van den modernen staat is eene macht, die het kerkelijk geloof niet versterkt. Noem het onvermijdelijk, noem het verblijdend, het is mij één, mits de zaak erkend worde.

Maar nu moet dan ook de zin van het woord godsdienstvrijheid uitgebreid worden. Nu zou het onbillijk zijn, die

vrijheid te beperken tot de erkenning van elks recht om God op zijne wijze te dienen.

De grondwet heeft dit ingezien, en spreekt van meer, van eerbiediging van elks godsdienstige begrippen.

Maar wat beteekent dit eerbiedigen? Wat kan het anders beteekenen, dan dat de moderne staat vooral de grondovertuigingen, waarop het godsdienstig leven zijner burgers rust, geene schade toebrenge, niet meer althans dan uit zijn eigen aanzijn als moderne staat met volstrekte noodzakelijkheid voortvloeit. Godsdienstvrijheid is evenmin als elke andere vrijheid bestaanbaar in onbeperkten zin, maar zij is die toestand, waarin elks godsdienstig leven van de zijde der staatsmacht beschermd is, niet slechts tegen elke belemmering, maar ook tegen elke direkte inwerking.

Van zeer teederen aard is dus de houding, die de staat tegenover het godsdienstig leven zijner burgers behoort aan te nemen. Zij eischt de grootste omzichtigheid. De moderne staat kan de behoeften, waarvoor in het algemeen een staat aanwezig is, ongetwijfeld veel beter vervullen dan zijn voorganger die met de kerk verbonden was. Aan den met de kerk verbonden staat heeft de geschiedenis een onherroepelijk brevet van onvermogen uitgereikt. Maar de moderne staat vergete nooit, dat zijne kracht en uitnemendheid juist voor een goed deel gelegen zijn in zijne zelfbeperking, dat is, in het zooveel mogelijk inkrimpen van zijn machtgebied, vooral waar het de behartiging geldt van de geestelijke belangen zijner burgers.

De omzichtigheid, die hier gevorderd wordt, is eene levensvraag, wellicht nog minder voor de kerk dan voor den staat. De deugden en verdiensten van den modernen staat zijn nog bij lange na niet in de oogen van de meerderheid des volks zoo klaarblijkelijk; de konstitutioneele beginselen van den nieuweren tijd hebben nog niet

zulke diepe wortelen geschoten in de gemoederen, dat de moderne staat zonder vrees zich aan een strijd zou kunnen wagen. Groot, misschien onmetelijk groot, is de macht van de Godsdienstige hartstochten. Zij vormen den vulkanischen bodem, waarop het moderne staatsgebouw opgetrokken is. Ook de hechtste fondamenten, ook de stevigste binten van dat gebouw zouden als rook verdwijnen, wanneer die hartstochten tot uitbarsting kwamen. Niet die hartstochten kinderachtig te vreezen, maar ze nooit te irriteeren, is voor den modernen staat een plicht van zelfbehoud, die dan het best vervuld wordt, wanneer de staat door al zijn doen en laten deze overtuiging bij zijne burgers wekt: de eerbiediging van elks godsdienstige begrippen is niet slechts een woord, geschreven in de grondwet, maar eene onloochenbare werkelijkheid. Deze overtuiging kan evenwel geen post vatten, zoolang in de groote antithese tusschen het uitgangspunt der orthodoxie en dat der moderne geestesrichting door den staat, zij het ook onwillekeurig, partij gekozen wordt ten voordeele der laatste.

IX.

Kom ik door deze bewering in strijd met N°. I dezer vlugschriften? Ik voorzag dat het geslacht, in de volksschool gevormd, eens dwepen zou met een ondogmatisch kristendom. Welnu, geen beter middel dan om de godsdienstige hartstochten te bestrijden dan juist onze volksschool. Van onze schoolwet kan men dus onmogelijk irritatie van de godsdienstige hartstochten verwachten! — Deze redenering schijnt onwederlegbaar.

Maar men vergeet, wat godsdienstige hartstochten leven doet. Zij leven vaak van hetgeen als hun dood bedoeld werd. In mijne eerste brochure heb ik den invloed der

schoolwet beschouwd en beschreven, afgescheiden van elke andere kracht, die daar nevens nog op ons volk werken kan. Zulk een schijnbaar abstrakte beschouwing is onmisbaar. Want, al vergeet men geen oogenblik, dat in de werkelijkheid veel meer dan één oorzaak hare werking doet gevoelen, men weet, dat, hoevele oorzaken ook samenwerken, geene enkele vernietigd wordt, en het algemeene resultaat dan eerst voldoende verklaard kan worden, wanneer juist ook die oorzaken medegeteld worden, welker onmiddellijke gevolgen daarin voor het bloote oog dikwerf het minst terug te vinden zijn. Zoo kan de onbewegelijkheid van een lichaam het gevolg zijn van de zeer groote kracht, waarmede wij, gij en ik, in tegengestelde richting trachten het te bewegen.

Deze regel ook der geestelijke mechanica, indien ik mij zoo mag uitdrukken, wordt zij niet uit het oog verloren door hen die met het Leidsche Dagblad en Prof. Buijs de onschadelijkheid van het beginsel der schoolwet, gelijk het eigenlijk sedert 1806 van kracht is geweest, reeds daardoor voldingend gestaafd achten, dat uit de volksschool een geslacht is opgestaan, veelszins orthodoxer nog dan de vaderen? In de zege der orthodoxie bij de jongste kerkelijke verkiezingen, zullen wij de proef op de som moeten zien voor hunne oplossing van de vraag, of de volksschool waarachtig neutraal is. Immers, zoo redeneeren zij, dat de volksschool niet de oorzaak is van die zege, staat vast. Had de volksschool dus op de godsdienstige ontwikkeling der natie gewerkt, dan had zij het alleen in een der orthodoxie schadelijken zin kunnen doen. De orthodoxie is niet geschaad. Dus is de volksschool zonder invloed op de godsdienstige ontwikkeling der natie, met andere woorden neutraal gebleven.

Deze logika zou onontkoombaar zijn, indien men niet éénen faktor buiten rekening liet: de reaktie.

Uit de dusgenaamd onkristelijke volksschool is een orthodox geslacht voortgekomen; dus was de volksschool neutraal? De gevolgtrekking, is zij niet onjuist, is zeker overijld. Neem eens aan, dat de jongelingen, gevormd door de volksschool, afkeerig waren van alle orthodoxie, is het dan in zichzelf ondenkbaar, dat zij, juist ten gevolge dezer omstandigheid, later, als mannen en vaders, der meest fanatische orthodoxie op noodlottige wijze in de armen zijn gevallen? Is hier geen reaktie denkbaar, volstrekt evenredig aan de aktie die vooraf is gegaan? Deze vraag, door Prof. Buijs en het Leidsche Dagblad zelfs niet aangeroerd, schijnt mij toch wel eenige overweging te verdienen.

Dat de jongste zege der orthodoxie bij de beoordeeling der tegenwoordige schoolwetagitatie in aanmerking moest komen, heeft ieder gevoeld. Doch de bepaling van de beteekenis dier zege hangt af van onze bepaling van haar waar karakter. Welke orthodoxie heeft gezegevierd? Bovenal, den triomf van welke orthodoxie ziet men voor de naaste toekomst te gemoet? Geheel ongepaste vraag, voorzeker, waar men slechts éene orthodoxie kent, eenzelvig met dweepachtig obskurantisme, met verachting van beschaving en wetenschap. Zoo zou men slechts éene soort van demokraten kunnen aannemen, en de Fransche en de Amerikaansche demokraten kunnen vereenzelvigen.

Maar toch, wij herhalen de vraag: Welke orthodoxie heeft gezegepraald, en zal hoogstwaarschijnlijk nog verder zegepralen? Men weet, hoe weinig bemoedigend het antwoord moet uitvallen. De eerste toekomst der Nederlandsche Hervormde kerk schijnt toe te behooren aan eene orthodoxie, die, weinig bekend met den theologischen arbeid en de godsdienstige behoeften van dezen tijd, zonder hart dientengevolge voor de godsdienstige krisis onzer eeuw, indien zij bewustheid had van hetgeen

zij is, skeptisch zou verdienen te heeten in merg en gebeente, zoo krampachtig klemt zij zich vast aan onbegrepen formulen, aan een blind autoriteitsgeloof. De naaste toekomst der Hervormde kerk schijnt toe te behooren aan eene orthodoxie, die de Nederlandsche gemeenten in klubs van revolutionnaire, elkander verdringende, ijveraars herdoopen kan, ijveraars die al het waarachtig menschelijke vermoorden onder de scherpte van een onmeedoogend, rationalistisch predestinatiegeloof. De uiterste linkerzijde komt aan het bewind. Elke andere schakeering der orthodoxie schijnt zich op overvleugeling te moeten voorbereiden, en, zelfs van uit haar standpunt, donkere dagen in het verschiet te zien. Wat overvloedige peinzensstof!

O ik weet het: de kunstenaar in ons kan wellicht een glimlach van welgevallen niet onderdrukken, als hij een der nationale trekken van het volk der oude hollandsche republiek, door zoovele veranderingen en omwentelingen heen, plotseling terugvindt; als hij zeggen moet: dat volk heeft den Spanjaard doen terugtreden, de zeeën bedwongen, Frankrijk gestuit, Engeland geregeerd, Oranje verdreven, om den vrijheidsboom gedanst, een achttiende-eeuwsch liberalen Willem I als zijn vader aangebeden, den adem van het Engelsche methodisme ingezogen, jaren lang eerst op zijn Groningsch, toen op zijn Leidsch gekatechiseerd, en ziet, nog is het in leven, dat oude Calvinistische volk van zeelieden, waarop zoo menige Oldenbarneveldt zich blind heeft getuurd, theoloog in de ziel, koelbloedig bij de holle zee als te midden der hoogste geloofsmysteriën, en vrij van alle duizeling, zelfs als het in den afgrond staart eener eeuwige reprobatie. Indien ergens, zoo is hier een onverdelgbaarheid van volkskarakter, waaraan de kunstenaar-geschiedkenner het hart een wijle ophalen kan.

Maar den vriend zijns volks is het anders te moede. Waarom? O, verstaan wij ons wel:

Indien men ernst tegenover lichtzinnigheid, liefde voor hoogere belangen tegenover een praktisch materialisme, belangstelling in geestelijke dingen tegenover indifferentisme zag zegepralen, men zou, al kwam die zegepraal in een minder wenschelijken of aangenamen vorm tot stand, er zich niettemin in verheugen. Maar, voor zoover ik het kan nagaan, is dit niet, of althans niet dan onder zeer ernstig voorbehoud, het schouwspel, dat de jongste zegepraal der orthodoxie ons aanbiedt. Die zegepraal schijnt veeleer het voorspel van eene onverstandige reaktie, van een angstig konservatisme, voor hetwelk de zedelijke waarheid niet door den menschelijken geest veroverd, maar dien geest opgelegd moet worden; dat den strijd met vijandige machten niet heldhaftig aanvaardt, maar dien ontwijken wil; en dit hoopt te bereiken, door die machten met uitwendig geweld tot zwijgen te brengen.

Is het mogelijk, deze zijde van den godsdienstigen toestand in ons vaderland gade te slaan, zonder met een bekommering vervuld te zijn, die ons naar de oorzaken doet vragen?

Deze toestand heeft toch iets raadselachtigs. Minstens dertig jaren lang heeft ons volk door zijne godsdienstleeraars of een gematigde orthodoxie of een gematigde liberale theologie hooren verkondigen, die slechts in de allerlaatste, hier dus nog niet medetellende, jaren tot zekere uitersten is overgegaan. Een halve eeuw heeft de maatschappij tot Nut van het Algemeen in geene geringe mate aan de verstandelijke en zedelijke ontwikkeling des volks medegewerkt. Het theologisch onderwijs is in de handen van bekwame mannen geweest, die noch aan de eene zijde door konservatief fanatisme, noch aan de andere zijde door lichtzinnigheid hun werkzaamheid ont-

sierden. Een liberale adem is al dien tijd gegaan over het land, door voorlezingen, door dagbladen, door tijdschriften en bovenal door de volksschool in alle richtingen verspreid. Geene hof-theologie heeft bij ons de lucht onzuiver kunnen maken, zoo dat nooit op orthodoxie de premie der bevordering tot hooge staatsambten gesteld is geweest. Middelerwijl was het kerkelijk kiesstelsel voortdurend van dien aard, dat het ons de ware stemming der gemeente niet openbaarde maar verheelde. Plotseling verandert dat kiesstelsel, en wat treedt voor den dag? Bijna allerwege het voorspel eener godsdienstige reaktie, waarin zelfs een aanzienlijk deel der orthodoxen zich niet verheugen kan. Van waar een zoo vreemd verschijnsel?

Verschillende oorzaken hebben hier ongetwijfeld medegewerkt. Dat onder die oorzaken de terugwerking zou moeten gerekend worden, opgewekt door den invloed dien de gemengde volksschool heeft uitgeoefend, wie durft het verzekeren?

Maar ook, — wie durft het tegendeel staande houden?

Het argument voor de neutraliteit der volksschool, aan de zegepraal der orthodoxie ontleend, is dus voorloopig niet te gebruiken. Daarbij komt het volgende:

De macht der godsdienstige hartstochten is groot. Maar waardoor wordt die macht onderhouden? Door de behoefte van de groote meerderheid om een godsdienstigen grondslag, misschien juister: een godsdienstig gezag te bezitten voor het zedelijk leven. De menschelijke natuur is onder de omstandigheden, waarin de meesten verkeeren zoo zwak, de liefde voor autonomie, het geloof in hare mogelijkheid zoo flauw, dat, zoodra de geboden der zedelijkheid de wijding van een bovennatuurlijk gezag verliezen, velen déze geboden krachteloos wanen. Zij voelen zich dan den bodem onder de voeten wegzinken, zien de zinnelijke driften als roofdieren op zich aanrukken, aanschouwen

de geopende klauwen van allerlei verleiding, en nemen in hunne ontzetting de wijk achter de bolwerken van het traditioneel geloof, waaraan nu in hun oog geen tittel of jota veranderd mag worden, zonder dat voor hunne ontstelde verbeelding het geheel dreigt inéen te storten.

Dit is dan ook het eenige, dat mij met den geest van godsdienstige reaktie verzoent, de overtuiging namelijk, dat die geest voortkomt uit, en gestadig gevoed wordt door een zedelijke behoefte, de behoefte aan de objektiviteit der zedewet. Dat men die objectiviteit niet zelfstandig zoekt te veroveren, maar door een uitwendig gezag haar gewaarborgd wil zien, dat is vooral de treurige zijde der godsdienstige reaktie, wijl zij de zwakheid, de traagheid der menschelijke natuur, haar ongeloof in zich zelve blootlegt.

Is evenwel de bron der godsdienstige reaktie met juistheid door mij aangegeven, dan is ook en allermeest voor den staatsman de vraag bij uitnemendheid praktisch, of eene wet, die, bij de opvoeding der jeugd, voorzoover deze op de volksschool geschiedt, zedelijkheid wil aankweeken buiten verband met eenigen leerstelligen grondslag, of zulk eene wet niet misschien zeer vruchtbare kiemen van godsdienstige reaktie in zich draagt. Ik kan mij niet opdringen, dat die vraag onbelangrijk zou zijn, noch ook dat elders dan juist in die vraag het hart van onze schoolkwestie ligt. Ik kan mij niet opdringen, dat ik mij, op mijn standpunt, van het stellen dier vraag zou moeten onthouden, alleen omdat ook uit mijne aansluiting aan de polemiek der kerkelijken bij velen een misverstand geboren wordt, dat aan «dubbelzinnige politiek» kan doen denken. Dat misverstand, het daarop gebouwde vermoeden, betreur ik meer dan iemand ter wille van de politieke moraliteit. Maar wanneer ik zie, dat zelfs een man als

Prof. Buijs in het woord *moderne sektescholen* hoegenaamd niets anders vinden kan dan de overdrijving, die er onmiskenbaar in ligt; dat hij en de geachtste liberale bladen de schoolkwestie tot een zuiver empirische kwestie willen herleiden, die aan het departement van Binnenlandsche zaken door rapporten kan worden uitgemaakt; wanneer ik zie, dat het verzet der orthodoxie tegen de schoolwet niet in zijn diepsten grond onderzocht, maar afgeweerd wordt met de wederlegging der buitensporige eischen en aanklachten dier kerkelijken, wier weerzin juist den minsten eerbied inboezemt; wanneer ik zie, dat men zich in goeden ernst tegen een macht als die der Roomsche kerk opgewassen waant, met te wijzen op de beschaving en de wetenschap, die thans buiten de kerk in al haren luister pralen, zonder zich een oogenblik af te vragen of die luister ook wellicht een geestelijk ledig bedekt, dat de nieuwere wereldbeschouwing nog niet in staat is te vervullen, dat bij den dag toeneemt in diepte, als schreeuwt om bevrediging, en die bevrediging tot elken prijs, zij het ook in het bijgeloof, vinden wil, — wanneer ik dat alles zie, acht ik het niet overbodig, in vereeniging met anderen, op het gevaar te wijzen, dat ontstaan kan uit de hardnekkige verdediging eener wet, die, gelijk ik meen te hebben aangetoond, in de groote godsdienstige antithese van onzen tijd niet neutraal blijft, maar zich lichtvaardig, immers zonder het te weten of te willen, partij stelt.

Ik geloof, dat het hier een strijd geldt voor godsdienstvrijheid in den ernstigsten zin des woords.

EEN KEERPUNT IN DE WIJSGEERIGE ONTWIKKELING.

Sine ira et studio.

In den laatsten tijd wordt van eene zijde, waaraan voor het minst altoos groote oprechtheid te roemen valt, het dilemma met nadruk gesteld: òf enkel geloof, òf enkel wetenschap.

Het dilemma is door zijn eenvoud verlokkend, en gevaarlijk voor menigen geest, die, voor enkel geloof niet onnatuurlijk beducht, zich liever tot enkel wetenschap bepaalt, of althans voorgeeft en ook zelf zich inbeeldt, dit te doen.

Dat het verstandigen en eerlijken lieden ingevallen is, dit scherp dilemma te stellen, is het onvoorzien gevolg ook van de wijsgeerige ontwikkeling, die in de laatste vijf en twintig jaren in Nederland plaats gegrepen heeft.

Deze ontwikkeling heeft onmiskenbaar plaats gegrepen in de richting van het empirisme, gewijzigd, gekleurd naar den aard van ons volkskarakter. Onder het empirisme verstaat men die methode van onderzoek, die slechts de ervaring wil geraadpleegd hebben. Deze methode werd ten onzent ingevoerd en aangeprezen onder inroeping van het schitterend voorbeeld door de natuurwetenschappen gegeven. Hadden deze wetenschappen, juist krachtens haar streng empirisch karakter, tot zekerheid geleid, heerschte daarentegen op het gebied des geestes twijfel

en regeeringloosheid, zoo scheen niets eenvoudiger dan, wijzigingen voorbehouden, ook op dit gebied de methode der natuurkundigen te volgen. Met de vermaning terugkeer tot de ervaring, beloofde men ons een nieuwe toekomst. De ervaring werd niet slechts als volstrekt betrouwbaar verkondigd, maar men gaf ook het signalement dier onfeilbare leidsvrouw. Het duidelijkste in die persoonsbeschrijving was de mededeeling van de kenbronnen, waaruit de ervaring put. Deze kenbronnen waren ten getale van vijf, niet meer, niet minder; en tot dit getal behoorde zoowel die allerprimitiefste gewaarwording die men het gevoel van wel en wee, de bewustheid van al of niet aangenaam aangedaan te worden, noemt, als dat hoogst samengesteld verschijnsel, dat men den naam geeft van godsdienstig gevoel. De waarneming van den mensch, van diens innerlijk leven, had tot de vaststelling van die vijf kenbronnen geleid. Uit deze alleen wilde men putten, en men hoopte zoo doende in de geestelijke wetenschappen een vastheid en eenstemmigheid te bereiken, die ons de natuuronderzoekers niets te benijden overig lieten.

De methode werd ijverig in toepassing gebracht. Gelijk alles wat vrede belooft, bracht ook de empirische school vooreerst het zwaard. Inmiddels vervolgde zij haren weg, hare eigen beteekenis het meest aan den dag leggende bij de behandeling van wijsgeerig-theologische vraagstukken, of liever van het vraagstuk omtrent het bovennatuurlijke.

Het kwam aan de orde van den dag, en werd door de godgeleerden der empirische school in ontkennenden zin beslist. Zij loochenden, niet het bestaan eener bovennatuurlijke wereld, maar elk verband tusschen deze en de wereld der eindige dingen; zij weigerden volstandig éenige verklaring als verklaring toe te laten, die een verschijnsel onmiddellijk uit Gods scheppend alvermogen afleidde: zij hielden vast aan den levenden God, maar

wilden dezen slechts terugvinden in het naar vaste wetten geordend leven der natuur, waarbij het woord natuur in den allerruimsten zin werd opgevat en niet uitsluitend meer op het zinnelijk-waarneembare sloeg.

Naast de ontkenning stond dus eene bevestiging; en deze bevestiging werd het uitgangspunt der zoogenoemde moderne theologie. De empirische godgeleerden waren nl. van oordeel, dat een godsdienstleer van alle supranaturalistische bestanddeelen gezuiverd, eerst recht in staat zou zijn over de geesten en over den geest des tijds te heerschen. Hunne scherpe kritiek van de kristelijke leer, door velen als een daad van vijandschap tegen den godsdienst in het algemeen gebrandmerkt, was door eene apologetische bedoeling ingegeven: zij moest strekken om hen, die onder den invloed der natuurwetenschappen afgestorven waren aan de wereldbeschouwing, welke aan de godsdienstige overlevering ten grondslag ligt, met datgene te verzoenen, dat in den godsdienst blijvende waarde heeft. Men had tot hiertoe den godsdienst onafscheidelijk genoemd van supranaturalisme; van supranaturalisme was onze tijd echter niet langer gediend; den godsdienst van dien gevaarlijken bondgenoot, het supranaturalisme, los te maken, was de apologetische taak, die de moderne theologie ondernam.

Al moest die onderneming als niet gelukt beschouwd worden, de onderneming zelve vertegenwoordigt een schoon oogenblik in het leven van ons volk. Van niets minder dan van het volk mag hier gesproken worden. Want de zoogenaamde moderne beweging was een volksbeweging; in alle klassen der maatschappij, onafhankelijk van elk kerkgenootschappelijk verschil, koos men partij. Er was een gevoel in den lande, dat door deze beweging licht een nieuwe, een gewenschte of een te vreezen, toekomst werd voorbereid. De protestantsche

kerk, door kritiek en natuurwetenschap lang bestookt, verliet eindelijk hare defensieve houding, gaf moedig en eerlijk prijs hetgeen haar onhoudbaar dacht, verbrak elk bedenkelijk bondgenootschap met hetgeen zijzelve voortaan als bijgeloof wilde veroordeelen, en, zich begevende midden onder het vijandelijke kamp, wierf zij voor haar vaandel hen, die voorheen, maar uit misverstand, hare tegenstanderen waren. Het was ook daarom een volksbeweging, omdat het voldeed aan een volksbehoefte. De moderne theologen spraken uit, wat talloos velen in de kern des volks dachten. De ontkenningen, die deze godgeleerden deden hooren, verrasten niet, bevredigden veeleer. Hoe gelukkig, hoe dankbaar waren zij, die, wegens hun onvermogen, om het geloof der katechisatie te bewaren, zich van God en Kristus vervreemd hadden geacht, toen zij van eerwaardige lippen vernamen, dat hun ongeloof hen niet behoefde te scheiden van de groote kudde, van de oude gemeente der heiligen en der martelaren.

Al wat het hart eens volks beweegt, verdient onze liefde. Men mokt er over, dat alleen godsdienstige vragen onze natie aandoen. Waarom? Men waant zich toch niet in staat, den volksaard te veranderen? Laat dan het vaderlandsche spreekwoord omtrent de riemen, die men heeft, in eere blijven. Een volk, dat voor een denkbeeld ontvlammen kan, leeft nog.

Ook is de som van ernst, waarheidsliefde, moed en toewijding niet gering, die aan de verbreiding der moderne theologie besteed werd. Stoffelijk voordeel was er in den regel niet bij te behalen; men oogstte lof, achting noch dank; men werd gemeden, geschuwd, gehaat. Slechts als hulde aan bijzondere redenaarsgaven vulden zich de lange kerkbanken. Bij de inmiddels intredende vrije verkiezingen werden de modernen, op de meeste plaatsen, zelfs in die hunner heerschappij, teruggezet.

Dit alles heeft niet kunnen verhinderen, dat de moderne theologie haar werk verricht heeft. De grootste dienst door haar aan de kerk, en daardoor aan het land bewezen, schijnt tweeledig. Van het oogenblik, dat de onverschrokkenheid harer ketterij niet onmiddellijk door de kerkbesturen onderdrukt werd, gaf deze onverschrokkenheid den doodsteek aan de juridieke opvatting van de kerkelijke gemeenschap. Die opvatting, ofschoon zij nog achtenswaardige vertegenwoordigers telt, heeft thans voor de zedelijke bewustheid van ons volk haar krediet schier geheel verloren. Naar deze opvatting was een kerk eene gemeenschap, verbonden door eene belijdenis en waren alleen zij rechtens leden, die de belijdenis onderschreven. Logisch onberispelijke stelling, maar juist door haar logika revolutionnair, immers metterdaad de kerk belettende hare eigen, geschiedkundige, door zedelijke wetten gegeven ontwikkeling te volgen; eene stelling, die hare verdedigers onwetens en onwillens tot een deel der konsekwentiën voeren moet, waarvoor het ultramontanisme niet terugbeeft. Vroeg of laat toch moet zich de behoefte doen gevoelen aan een onfeilbaar gezag, dat het kwestieuse in de belijdenis of ten aanzien van de belijdenis oppermachtig uitmaakt. Het protestantsche kristendom nu staat boven de bijzondere protestantsche kerken. Waar dit toegegeven wordt, is op de juridieke opvatting van het kerkverband, als ten slotte voor het Protestantisme noodlottig, de spreuk van toepassing: summum ius summa iniuria. Merkwaardig is het veldwinnen van die overtuiging, volgens welke het geweten de eenige kerkwachter is. De vrijmoedigheid, waarmee modernen bleven, zoowel als de kordaatheid, waarmee andere modernen de kerk verlieten, heeft tot het verbreiden dier overtuiging veel bijgedragen.

De tweede dienst, door de moderne theologie bewezen, is de thans vrij algemeen verworven erkenning van het

recht des vrijen onderzoeks ten aanzien van de authentie en de historische waarde der Bijbelboeken. Dit recht is door de modernen met zooveel kloekheid uitgeoefend, dat geen theoloog, hoe geloovig ook zelf, meer waagt, het in twijfel te trekken.

De beide diensten vertoonen een zedelijk karakter; ik neem hier het woord zedelijk in de hoogste beteekenis van het woord, en noem zedelijk wat tot noodzakelijke onderstelling heeft het geloof in de onwederstaanbare macht van den geest.

De juridieke opvatting van het kerkverband is in dezen zin, en natuurlijk tegen de bedoeling van hare voorstanders, niet zedelijk, daar zij de handhaving van de godsdienstige waarheid aan eene kerkelijke politie schijnt op te dragen, of zoo dit al niet, de belangen dier waarheid toevertrouwt aan eene inrichting het kerkbestuur, die slechts in het positieve recht haren grondslag kan vinden. Het dulden der leervrijheid uit beginsel is daarentegen een gedurig beroep op het geweten der predikers, een belijdenis van geloof in de macht van den kristelijken geest, het verstoppen van eene overvloedige bron van huichelarij.

Maar ook de erkenning van het recht des vrijen onderzoeks is een zedelijke aanwinst. Het autoriteitsgeloof is niet zedelijk, en zedelijk evenmin zoowel het zich tevreden stellen met valsche, immers onhistorische beschouwingen omtrent den oorsprong en de wording van de Bijbelboeken, die kenbronnen van het kristelijk geloof, als de traagheid, welke men vroeger aan den dag legde, bij het navorschen van de waarheid omtrent deze aangelegen punten. Hoe ongeloovig was dat zoogenaamd geloovig aannemen van de overlevering; hoe kleinmoedig de schroom, om op de vragen, betreffende het ontstaan en de rechtstitels van den kristelijken godsdienst het volle licht der wetenschap te laten vallen!

Het aangevoerde kenschetst de moderne theologie evenwel slechts van hare formeele zijde. Leervrijheid en vrij onderzoek hebben haar tot dogmatische uitkomsten geleid, die onmiskenbaar eene wijsgeerige strekking hadden; en eene strekking, die de weerspraak tusschen deze uitkomsten en de kristelijke bewustheid van een aanzienlijk deel der protestantsche gemeente zeer duidelijk aan het licht bracht.

Vooral de immanentie Gods werd door de moderne theologie sterk op den voorgrond geplaatst, een noodzakelijk gevolg van het beginsel dier theologie; een beginsel volgens hetwelk de metafysika met die wereldbeschouwing in logisch verband moest worden gebracht, die geacht werd uit de hedendaagsche natuurwetenschap als van zelve voort te vloeien.

Die wereldbeschouwing rustte op het aannemen van een onverbrekelijk, alom geldend natuurverband; een verband, gegrond op de volstrekte heerschappij van de wet van oorzaak en gevolg. De heerschappij van die wet moest nu ook op metafysisch gebied erkend, en hier dus niets geleerd worden, dat aan de mogelijkheid van het wonder, van een goddelijke tusschenkomst plaatsruimte liet.

Hier bevond zich de moderne theologie op een hellend vlak; beneden lag het naturalisme te wachten. Het duurde eenigen tijd eer men inzag, waartoe de konsekwente loochening van het wonder in den algemeensten zin des woords voeren moest. In het begin meende men slechts met eenige bepaalde wonderverhalen te doen te hebben. Het betwijfelen van de geloofwaardigheid dier verhalen kon inderdaad vrij onschuldig schijnen. Het joodsche Monotheïsme bleef een genoegzaam eerbiedwekkend verschijnsel, al bleken de oud-testamentische mirakelen vinding; de grootheid van Jesus nam niet af, al twijfelde men bijvoorbeeld aan zijne wetenschap omtrent hetgeen gevonden kon worden

in den mond van een nog ongevangen visch. Het was een aangename tijd, toen men zulke en soortgelijke verzekeringen nog met volmaakte goede trouw herhalen kon, zich daaraan te goed kon doen, niet wetende wat er op zat, wanneer men het wonder als wonder onmogelijk noemde; een aangename tijd, omdat wat in het historisch en apostolisch kristendom het moderne denken aanstoot gaf, weggevaagd, en daarin voortaan slechts overig scheen, wat edele geesten en harten terstond moest aantrekken.

Maar eigen peinzen, geholpen door de kritiek der wederpartij, deed de oogen opengaan. De loochening van het wonder op wijsgeerigen grondslag, die loochening in naam van de wereldbeschouwing der natuurwetenschap, en als gevolg van het besluit om de metafysika van die wereld beschouwing afhankelijk te maken, moest tot gevolgtrekkingen leiden, die de objektieve waarde van godsdienst en zedelijkheid aan onzekerheid prijsgaven.

Het geloof aan God zoowel als het geloof aan de ideale zedelijke bestemming van den enkelen mensch onderstelt, dat aan de menschelijke persoonlijkheid een beteekenis toekomt, die haar niet toekomen kan, wanneer ook de mensch eenvoudig deel uitmaakt van een groot geheel, waarin alles samenhangt naar de onverbrekelijke wet van oorzaak en gevolg.

Immers vordert het godsdienstig-zedelijk geloof ééne groote tegenstelling, die slechts dan niet ongerijmd is, wanneer men in de menschelijke persoonlijkheid een zelfstandigen faktor ziet: de tegenstelling tusschen goed en kwaad, tusschen het heilige en het onheilige.

Is oorzakelijkheid de volstrekt algemeen geldende wet in het heelal, dan is al wat is natuurlijk, volkomen natuurlijk; dan is al wat is op elk gegeven oogenblik juist zoo als het zijn moet; dan is het onzinnig, het bestaande ooit naar een idealen maatstaf te beoordeelen; dan zal men

nooit mogen vragen: wat moest er zijn, maar uitsluitend: wat kon er zijn; dan kan van zekerheid omtrent de eindelijke bestemming van het individu niet langer sprake zijn. De moderne theologie was dus tot een punt gekomen, waar zij kiezen moest tusschen getrouwheid aan haar leidend beginsel en de handhaving van godsdienst en van de zedelijkheid in den volstrekten zin des woords. Velen harer woordvoerders zagen duidelijk in, dat hier een keus geschieden moest; en dit werd hun vooral duidelijk door de eerlijke aanvaarding van het determinisme als gevolg van het aannemen eener overal geldende oorzakelijkheid. Zij wierpen de bloemen weg, die het determinisme tot dusver hadden getooid, en vonden, dat deze leer de erkenning onmogelijk maakte van eene absolute zedewet, van eene voor allen verkrijgbare verlossing uit de macht der zonde, en van het ideaal als de eenige waarachtige werkelijkheid. Zij zagen in, dat een volslagen naturalisme het noodzakelijk gevolg was van de eerlijke toepassing der natuurwetenschappelijke ervaringsmethode op het gebied des geestes.

Zij, die tot dit inzicht gekomen waren, moesten zichzelven, straks ook anderen, bekennen, dat hunne taak als godsdienstleeraars, dat, om zoo te spreken, hunne apologetische roeping ten einde was. Opgetreden met het doel, om den godsdienst te redden door het supranaturalisme prijs te geven: van nu aan overtuigd, dat dit prijsgeven den godsdienst zoowel als het geloof aan eene absolute zedewet alle objektieve waarde ontnam, vonden zij zich genoodzaakt hun vorig doelwit als een droombeeld te beschouwen en zich derhalve aan alle verdere deelneming aan de eigenlijke werkzaamheid der moderne theologie te onttrekken.

Van nu aan bevonden zij zich met het openhartigst naturalisme alleen en hadden juist daardoor aanleiding,

het van alle zijden te beschouwen, vooral het moedig onder de oogen te zien.

Ziedaar in de wijsgeerige ontwikkeling van een deel onzer tijdgenooten het keerpunt ontstaan, waarop in dit artikel de aandacht gevestigd moet worden.

Drie wegen stonden open: propaganda drijven voor het naturalisme, hetgeen niet beter kon geschieden dan door het aan den man brengen van dit dilemma, dat in den aanvang van dit opstel besproken werd: òf enkel geloof, òf enkel wetenschap. Doch het stellen van dit dilemma was natuurlijk slechts hun mogelijk, die met het onvoorwaardelijk naturalisme voortdurend vrede hadden. Er zijn er die in dezen toestand verkeeren; maar het is de vraag of zij niet aan eene merkwaardige zelfmisleiding laboreeren. Van dezelfde zijde toch, waar de dwaasheid van elk geloof tot verzadigings toe gepredikt wordt, pleegt men tevens de scherpste beschuldigingen te vernemen tegen de eerlijkheid der moderne theologen. Deze worden gedurig aan de verplichting herinnerd, om hun ambt neder te leggen ter wille van de goede trouw.

Maar hoe nu? En wat spreekt men, op volstrekt naturalistisch standpunt, van verplichting? Men kent slechts natuurwetten ook op geestelijk gebied, en men verontwaardigt zich over de werking van sommige dier wetten! Men heeft elk geloof, dus ook elke overtuiging omtrent eene ideale bestemming van het individu afgezworen en men matigt zich niettemin aan, de daden van sommige individuën naar een idealen maatstaf te beoordeelen? Dit schijnt de willekeur zelve. «Gij *moet* oprecht zijn, gij *moet* liefhebben, gij *moet* uw tijdelijk voordeel aan den eisch der waarheid opofferen», dus spreekt men van die zijde. Louter beweringen van eigen vinding; ja louter bijgeloof, een zedelijk bijgeloof. De zelfbewuste naturalist hoort uw gemoraliseer en uw gepreek met een glimlach

aan; en waar gij zegt, zegt als een predikant men moet eerlijk zijn ook ten koste van zijn brood, antwoordt hij och kom! en begrijpt veel beter, dat men toch met vrouw en kinderen eten moet.

Maar in ons kerkelijk Nederland preeken zelfs de naturalisten, en maken zij zich tot priesters — van God? foei, neen, hoe achterlijk! maar van de .... humaniteit. De humaniteit evenwel kan men niet *weten*, men kan slechts in haar *gelooven*. Het dilemma schijnt dus niet zeer ernstig gemeend.

Een tweede weg is die der peinzensmoeden, en voert in de armen, hetzij der mystiek, hetzij van een kerkelijke autoriteit. Maar deze weg blijft gesloten voor elk, die niet ophoudt te onderzoeken, te denken. Zich over te geven aan de gevoelswiegelingen der mystiek of aan de doodsrust der kerkelijke autoriteit, staat gelijk met het plegen van een geestelijken zelfmoord, ja meer nog, is ook het toebrengen van een gevaarlijke wonde aan het volksleven. Want er is weinig dat zoo verlammend op ons werkt als de aanblik van vertwijfelende denkers, van mannen, aangelegd op de uitoefening van buitengemeene kracht, maar die ten slotte het hoofd laten rusten in den schoot van de eene of andere Delila.

Gewoonlijk is die Delila de Roomsch Katholieke kerk, en zij is er zeker ook veel beter dan het Protestantisme toe geschikt. Men kan toch moeilijk Protestant zijn, en nog minder gemakkelijk Protestant worden, zonder zich eenigszins gehouden te voelen, eene zelfstandige overtuiging in het godsdienstige te bezitten. Maar de peinzensmoeden gelooven niet langer in de mogelijkheid eener zelfstandige overtuiging; zij wenden zich dus liever tot een kerk die vertrouwen, gehoorzaamheid, ja zelfs onderwerping eischt.

Het verlokkelijke, of wil men eenvoudig het aanlokkende

van de Roomsch-Katholieke kerk bestaat inzonderheid voor hen, die meer met spekulatief denken, dan met historisch onderzoek zich hebben afgegeven. Waar men zich aan dit laatste heeft gewijd, kan men zich niet verhelen, dat de Katholieke kerk daarom slechts in schijn den scepticus rust kan schenken, omdat zij zelve aan een diepgaand scepticisme lijdt, ja daarvan doortrokken is. Die kerk vertwijfelt aan het ideaal, aan het volstrekte. Zij neemt de menschen zooals zij zijn, en voert hen niet hooger op dan tot een zekere middelmatigheid, die verderen voortgang uitsluit. Zij schikt zich naar de aardschgezindheid der menigte en brengt het verhevenste in afgeronde vormen; de waarheid wordt een mensch, de vergeving der zonde eene bevestiging in den mond des priesters, de heiligheid het vullen van eene zekere maat, de gemeenschap met Kristus het tot zich nemen van iets eetbaars, het sakrament iets geheel werktuigelijks, dat nooit zijn doel kan missen: het is het sceptische karakter van den Roomsch-Katholieken godsdienst, dat het meest afstoot.

Wij komen tot den derden weg: tot den weg, dien men, naar ons bescheiden oordeel, moet inslaan, nadat men, tengevolge van de wijsgeerige ontwikkeling onzes tijds, bij het zuivere naturalisme is aangeland. Op dien weg vindt men het eerst kritiek van het naturalisme, van zijn hartader; de overtuiging omtrent de objektiviteit der zinnelijke waarneming. Die kritiek is van zuiver fysiologischen aard.

Het is de natuurwetenschap, met name de leer der zintuigen, die ons van het naturalisme verlossen moet. Op de vraag: wat geven ons de zintuigen? komt hier alles aan; want alleen dat onderzoek kan ons leiden tot beantwoording van die andere gewichtige vraag: verschaft de zinnelijke waarneming ons objektieve, dat is onafhankelijk van onszelven bestaande werkelijkheid?

Het is aan velen bekend, in welken zin de jongste fysiologische navorschingen die beide vragen beslechten. Zij hebben deze uitkomst verkregen: de zintuigen brengen ons met niets objektiefs in aanraking dan uitsluitend met golvingen, die enkel door meerdere of mindere snelheid van elkander onderscheiden zijn; dientengevolge komt de wereld onzer waarneming, die zulk een groote verscheidenheid oplevert, eerst in onze hersenen en daar alleen tot stand. Deze uitkomst kan men, puntig maar niettemin volkomen juist, aldus teruggeven: vroeger heette het: de mensch zou het licht niet zien, het geluid niet hooren, wanneer licht en geluid er niet waren; thans moet het heeten: licht en geluid enz. zouden er niet zijn, wanneer de mensch er niet was.

Wat de mensch waarneemt is dus altijd het gewrocht van zijn geest, een gewrocht, waartoe niets objektiefs buiten ons, tenzij van de beweging van een zeker medium, de aanleiding geeft; en hierbij moet terstond toegegeven worden, dat de voorstelling zoowel van beweging als van het bewegend medium weder onze eigene schepping is.

Aan deze leer zou men gevoeglijk den naam van fysiologisch idealisme kunnen geven.

Die leer staat lijnrecht tegenover die, welke aanneemt, dat wij door middel van onze zintuigen het beeld van de objektieve wereld in ons opnemen. Volgens dit laatste gevoelen is er licht, geluid enz. buiten ons. Door ons oog en ons oor verkrijgen wij een indruk van dat licht of dat geluid; die indruk wordt door de gezichts- of gehoorzenuw naar onze hersenen overgeplant, waar zich nu eene voorstelling van licht of geluid vormt, die aan dat als werkelijk gedachte licht of geluid volkomen beantwoordt.

De beste fysiologen hebben de onhoudbaarheid dezer

populaire theorie aangetoond. Zij hebben onze aandacht gevestigd op het volgende:

De zintuigen ontvangen slechts indrukken [1]); die indrukken hebben altijd volkomen hetzelfde karakter; het is namelijk altijd de indruk van beweging, die zich aan de uiterste, onderling verschillende einden van onze gezichts-, van onze gehoorzenuw enz. mededeelt. Het zijn stooten, herhaalde, vaak, in éene sekonde, schier ontelbare malen herhaalde stooten, die tegen die onderling verschillende uiterste einden onzer zenuwen aankomen. Die stooten ontstaan door golvingen; de afstand tusschen de toppen dier golven is niet altijd even groot, maar dat is ook het eenige onderscheid, dat tusschen die golven bestaat. Deze, alleen in dit opzicht, onderling verschillende golven, zij komen niet alle met dezelfde uiteinden van de zenuwen onzer zintuigen in aanraking; de langere golven met deze, de kortere golven met andere uiteinden. Zien wij van dit onderscheid een oogenblik af, dan zijn wij gerechtigd tot deze uitspraak: van de objektieve wereld buiten ons ontvangen wij niets hoegenaamd dan éene eenvormige tegen de uiteinden van de zenuwen onzer zintuigen aanstootende beweging.

Uit deze eenvormige beweging wordt nu evenwel de schier oneindige verscheidenheid van de wereld onzer waarneming geboren. Waar grijpt deze gewichtige metamorfose plaats?

In onze hersenen, juister nog: in ons bewustzijn; en waarvan hangt het af, welke bepaalde voorstelling die altijd met zich-zelven identische bewegingsindruk in ons bewustzijn te voorschijn roept? Niet van dien indruk, die altijd dezelfde is, maar uitsluitend van de zenuw, die den indruk heeft opgenomen. Stooten, meegedeeld aan

1) Ik neem dit woord in den zin van het duitsche Erregung.

de gezichtszenuw, doen na eenigen tijd in ons bewustzijn de voorstelling van licht ontstaan; stooten, megedeeld aan de gehoorzenuw, doen na eenigen tijd in ons bewustzijn de voorstelling van geluid ontstaan. Welken oorsprong die stooten hebben, blijft daarbij geheel onverschillig. Leid een elektrischen stroom door ons hoofd; naar gelang van de zenuw, die daardoor aangedaan wordt, zien, hooren of proeven wij; dat is, ontstaat in ons bewustzijn eene voorstelling van licht, van geluid, van smaak. Een drukking, uitgeoefend op eene bepaalde plaats van ons oog, doet even goed, in een donker vertrek, eene voorstelling van licht geboren worden. Bij deze gewichtige rol, die de zenuwen onzer zintuigen vervullen, zou men verwachten, dat zij, de éénige bron van de rijke verscheidenheid in de wereld onzer waarneming, zelve onderling zeer verschillend waren. Fysiologie en chemie schijnen tot nog toe niet in staat geweest, eenig onderscheid tusschen de gezichtszenuw en de gehoorzenuw enz. te ontdekken, evenmin als tusschen onze gevoels- en onze bewegingszenuw. Het is zelfs gelukt een gevoels- en een bewegingszenuw door te snijden, een der beide deelen van de eene met een der beide deelen van de andere te verbinden, en vervolgens de prikkeling van het eene stuk op het andere te doen overgaan; hetgeen bewijst, dat in de zenuw zelve niets aanwezig is, waardoor zij tot het vervullen van haar oorspronkelijke bestemming beperkt zou zijn.

Een zeer eenvoudig voorbeeld kan elk doen zien, dat de zeer verschillende voorstellingen, die wij ons vormen, inderdaad, behalve van de snelheid der met onze zenuwen in aanraking komende golven, uitsluitend afhangt van de bepaalde zenuw die aangedaan wordt.

Golven treffen de gevoelszenuwen van onze huid; wij komen tot de voorstelling van warmtestralen; diezelfde golven nemen aan snelheid toe en treffen nu eerst bepaalde

uiteinden van onze gezichtszenuw; wij komen tot de voorstelling van lichtstralen, tot die van rood; andermaal stijgt de snelheid dierzelfde golven; en wel, zij verdubbelt zich; nu treffen die golven andere uiteinden van onze gezichtszenuw, en wij zien of hebben de voorstelling van violet. Ik neem aan, dat de golven nog weder sneller worden; nu kunnen zij geen enkel uiteinde van de gezichtszenuw meer treffen, en wij kunnen het bestaan dier golven slechts leeren kennen uit de chemische werking, die zij uitoefenen.

Het is duidelijk, wat dit voorbeeld leert: warmte en licht zijn voorstellingen, die voor onzen geest niets met elkander gemeen hebben; niettemin zijn zij ontstaan door altijd met elkaar in aard overeenkomende golven. De objektieve oorzaak van beide zoo verschillende voorstellingen is dus volkomen éenzelvig. Maar indien a door b gaande d, door c gaande e wordt, dan moet deze verandering van a van de media waardoor a gaat, afhangen, en daarvan alleen. Die verschillende media zijn hier de gevoelszenuw en de gezichtszenuw. Maar die media zijn ook weder niet op zich zelf verschillend; zij zijn het alleen ten aanzien van de wijze, waarop de geest hun indruk vertolkt; a, de objektieve beweging, blijft dezelfde; b en c, de zenuwen waardoor die objektieve beweging wordt voortgeplant, zijn ook aan elkander gelijk. Maar wanneer onze geest a door b in zich opneemt, maakt hij uit a iets anders, dan wanneer hij a opneemt door c. Het is dus inderdaad onze geest, die, geheel naar zijne eigen wetten, de verscheidenheid in de wereld onzer waarneming tot stand brengt; onzer waarneming; immers is het nu duidelijk, dat wij hoegenaamd niets anders waarnemen dan de voorstellingen van onzen geest.

Het behoeft thans zeker geen betoog meer, dat niets de meening rechtvaardigt, volgens welke die voorstellingen

beelden zouden zijn van iets objektief werkelijks buiten ons. Bij de zoo even besproken voorstellingen van warmte en bij die van licht, bijvoorbeeld, moge men ons zeggen, welke van beide beeld der werkelijkheid was. Maar dan blijkt ook, dat de zinnelijke waarneming ons nooit tot objektieve werkelijkheid kan leiden; dat dit gebied voor altijd aan de zinnelijke waarneming onttrokken is, dat één van beide: het objektief-werkelijke òf niet bestaat, òf buiten het gebied der zinnelijke waarneming gelegen moet zijn

Werpt men tegen, dat onze geest, wanneer hij uitsluitend tot de waarnemingen van zijne eigen voorstelling beperkt ware, ook inderdaad slechts voorstellingen waarnemen moest? Herinnert men ons daarbij aan de onloochenbare waarheid, dat wij altijd een wereld buiten ons waarnemen? De bedenking behoeft ons niet op te houden. Want dit is juist het eigenaardige van de metamorfose, die de indrukken, welke zich in voorstellingen veranderen, ondergaan, dat met elke voorstelling altoos onafscheidelijk de voorstelling harer objektiviteit verbonden is, eene wet, die van kracht blijft, ook wanneer wij met zekerheid weten, dat er van die objectieviteit niets aan is of geweest is. In den droom nemen wij de verschijnselen even goed als objektief buiten ons bestaande waar. Op eene schilderij zien wij afstanden tusschen de voorwerpen, ofschoon onze hand zich telken oogenblik overtuigen kan, dat wij hier met eene volkomen effen oppervlakte te doen hebben. Op het tooneel waar goed gespeeld wordt, zien wij, niet den akteur, maar den huichelaar, den bedroefde, den wanhopige, enz. Wij betalen zelven den man die ons misleidt, toch is het onmogelijk, niet misleid te worden; met andere woorden, zoodra wij die zekere indrukken hebben, die een huichelaar, een bedroefde enz. ons mededeelen, moeten wij ook objektief voor ons zien den huichelaar, den bedroefde, enz.

Wanneer het omzetten van onze indrukken in voorstellingen omtrent eene objektieve wereld buiten ons, niet ons werk ware; wanneer onze voorstellingen daarentegen afdrukken waren van eene werkelijkheid, die objektief buiten ons bestaat, zoo moesten wij altijd elk deel dier werkelijkheid, dat voor ons oog ligt, geheel zien en juist zooals het is. De stereoscoop heeft allen geleerd, dat dit niet zoo is. De twee onderling eenigszins verschillende fotografische beelden, die wij in den stereoskoop leggen, beantwoorden aan de twee onderling eenigszins verschillende voorstellingen, die door onze beide oogen in ons bewustzijn ontstaan. Waren nu onze voorstellingen eenvoudig afdrukken der werkelijkheid, dan zou men toch wel moeten aannemen, dat wij zoowel door het éene als door het andere oog een getrouwen afdruk van de werkelijkheid ontvangen. Maar in dat geval zouden wij dan eerst tegen alle misleiding gevrijwaard zijn wanneer wij van elk voorwerp, met de beide oogen aanschouwd, ook twee voorstellingen vormden. Men weet dat wij er ons inderdaad slechts éene vormen. Maar die eene is ons toch nooit door de werkelijkheid geschonken, die eene kan niets anders zijn dan eene kombinatie van onzen geest. Wat wij dus ten slotte te zien krijgen, is altijd iets anders dan wat, naar de hypotese, zich van de werkelijkheid in elk onzer beide oogen afspiegelt.

Ik heb hier slechts aan eenige zeer algemeene beschouwingen kunnen herinneren, die evenwel bij eenig nadenken ook de niet ingewijden overtuigen kunnen, dat onze waarneming ons nooit tot objectieve werkelijkheid leiden kan. Dit wil niet alleen zeggen, dat wij door onze zintuigen de werkelijkheid altoos zóo zien moeten, zoo als zij zich nú eens aan ons menschen vertoont; deze uitspraak zou natuurlijk geene zoo groote beteekenis hebben; hoe zouden wij ons inbeelden, dat wij de werkelijkheid ooit anders

zien konden, dan zoo als zij zich aan den mensch moet voordoen. Neen; wij bedoelen volstrekt niet, dat de mensch de dingen buiten zich waarneemt door een op een bepaalde wijze gekleurden bril; maar wij bedoelen, dat de wereld, zoo als wij haar zien, niet buiten ons bewustzijn aanwezig is. Deze bewering berust niet op eenig aprioristisch idealisme, maar uitsluitend op de analyse van de werkzaamheid onzer zintuigen; en wie de waarheid dezer bewering niet inziet, hem hapert het, niet aan wijsgeerige ontwikkeling, maar eenvoudig aan de noodige fysiologische kennis.

Er bestaat derhalve niet de minste overeenkomst tusschen hetgeen buiten ons indrukken kan teweegbrengen in de zenuwen onzer zintuigen, en de wereld, die wij als buiten ons bestaande waarnemen. De zoogenaamd zinnelijk-waarneembare wereld is van het begin tot het einde het werk van onzen geest. Elke voorstelling, die wij ons vormen, is eenvoudig het signaal dat bepaalde zenuwen onzer zintuigen door eene zekere beweging aangedaan geworden zijn, wel verre van een beeld of afdruk der werkelijkheid te zijn. Sommigen zullen wellicht, nog, als laatste uitvlucht, vragen: van waar het dan komt, dat wij ons juist altijd allen dezelfde voorstellingen van de dingen vormen? Maar hierop moet geantwoord worden met eene wedervraag: wat weet men daarvan? wie zal ons ooit zeggen of iemand dezelfde voorstelling van een voorwerp heeft als zijn naaste? Er is geen middel ter wereld, waardoor wij in staat zouden zijn, onze voorstellingen, de werelden onzer waarneming, met elkander te vergelijken. Al wat wij vergelijken kunnen, het zijn de mathematische verhoudingen die wij tusschen onze voorstellingen, tusschen de voorgestelde dingen aannemen; hetgeen natuurlijk zeggen wil, dat wij in onze voorstellingen alleen datgene tot voorwerp van vergelijking kunnen

maken dat, op welk standpunt men zich ook plaatse, nooit tot het zuiver empirische behooren kan.

Wat is nu het algemeen wijsgeerig besluit, waartoe deze schijnbaar dorre onderzoekingen ons machtigen?

Een zuiver natuurkundige, immers fysiologische kritiek van de werkzaamheid onzer zintuigen heeft ons vergund, de zelfstandigheid van den menschelijken geest op eene wijze te handhaven, die aan het materialisme zijn wetenschappelijk karakter op eens en voor goed schijnt te ontnemen. Die kritiek toch heeft ons getoond, dat hetgeen men gewoon is de stoffelijke, de zinnelijk-waarneembare wereld te noemen, inderdaad eene geheel geestelijke natuur heeft; en dat ook de allergeringste waarneming niet tot stand kan komen, zonder eene hoogst merkwaardige zelfstandige verrichting van onzen geest. Wat spreekt men van alles uit de stof te willen verklaren? Het geheele begrip van stof is ten gevolge van de richting die het natuuronderzoek in de laatste vijf en twintig jaren genomen heeft, aan onze vingeren ontglipt. Andermaal is het eene zuiver natuurkundige kritiek die niets van dat begrip overlaat.

In zooverre dus het naturalisme materialisme is, wordt het door de natuurwetenschap veroordeeld.

Stof, zegt zij, is eene zuivere abstraktie; is niets anders dan een substraat, dat wij bij een zeker aantal eigenschappen denken; eigenschappen, die ons toeschijnen bij elkander te behooren; maar wij hebben niet de allerminste reden om de werkelijkheid van dit substraat aan te nemen. Het denkbeeld van een lichaam vervalt daarmee geheel en wordt herleid tot eene hulpvoorstelling, waarvan wij ons bedienen, om zekere eigenschappen als bijeenbehoorende te kenmerken.

Hoe toch moet bij den tegenwoordigen stand van het natuuronderzoek over eigenschappen worden gedacht?

Wat zijn eigenschappen? Hoedanigheden der dingen? Hoedanigheden, die aan de dingen, — dezen geheel op zich zelven beschouwd, — toekomen? Geenszins. Eigenschappen zijn louter werkingen, zijn dus enkel betrekkingen. In dezer voege: de roode kleur van een voorwerp bestaat niet anders dan in betrekking tot mijn oog, en wel tot een bepaald uiteinde van mijn gezichtszenuw; de hardheid van datzelfde voorwerp bestaat niet anders dan met de betrekking tot de voorstelling van weerstand, die door een zekeren indruk van mijne huid wordt opgewekt; de zwaarte van datzelfde voorwerp bestaat niet anders dan met betrekking tot de voorstelling van de moeite die ik aan te wenden heb, om de aantrekking te overwinnen, die de aarde op dat voorwerp uitoefent. En zoo kan men voortgaan ten aanzien van al de eigenschappen van dat voorwerp. Gesteld, bijvoorbeeld, het is elektrisch, zoo is deze eigenschap niet anders dan eene verkorte uitdrukking voor een zeker aantal werkingen, die ik van dat voorwerp ondervind, welke werkingen weder tot voorstellingen herleid kunnen worden. Nu zal men wel toegeven, dat, wanneer ik al de eigenschappen van een voorwerp heb opgenoemd, ik dat voorwerp zelf heb genoemd; met andere woorden: dat elk voorwerp gelijk is aan de som zijner eigenschappen. Maar zijn nu al deze eigenschappen louter werkingen, en onderstellen die werkingen natuurlijk een bewustzijn, dat die werkingen ondervindt, zoo bestaan die eigenschappen, gelijk elk inziet, niet zonder of buiten dat bewustzijn, en is dus dat lichaam, waaraan die eigenschappen zouden behooren, tot een zuiver fantasiegewrocht geworden, en de stof tot een spekulatief substraat, hetgeen te bewijzen was. Zegt men: die eigenschappen of werkingen moeten toch van eene oorzaak uitgaan, daar alles een oorzaak heeft; en noemt men dan die oorzaak het lichaam of de stof, dan

heeft men slechts recht duidelijk verraden, hoezeer dat lichaam eenvoudig een postulaat is van ons denken, en dus volstrekt niet door de zinnelijke waarneming gevonden wordt. Men heeft volkomen recht; juist zoo is het; omdat men gelooft, dat de werkingen éene gemeenschappelijke oorzaak moeten hebben, neemt men het bestaan van zulk eene oorzaak aan. Maar men erkenne dan ook, dat deze oorzaak daarbij gedacht wordt, en dat uit dien hoofde dat zoogenaamde lichaam, die zoogenaamde stof, waarvan de bedoelde werkingen zouden uitgaan, in den volsten zin des woords eene onderstelling is, en enkel als (misschien onwillekeurige) onderstelling bestand heeft.

De objektiviteit van de zinnelijk-waarneembare wereld is door de kritiek van onze zintuigen en door die van het begrip eigenschap komen te vervallen, hetgeen zeker uit een theoretisch oogpunt de overwinning van het naturalisme mag geacht worden te zijn. Niet alsof het naturalisme aan die objektiviteit zelve zoo bijzonder veel gelegen ware! Maar elk ziet in, dat met haar verdwijnen, herziening noodig wordt van die wereldbeschouwing, volgens welke het heelal, met inbegrip van den mensch, gelijk zou zijn aan een verband, gegrond in de geheel mechanisch werkende wet van oorzaak en gevolg. Met andere woorden: de objektiviteit der zinnelijk-waarneembare wereld sleept in haren val de objektiviteit mede van hetgeen eene zekere wereldbeschouwing tot nog toe onder natuurwet heeft verstaan. Ik zie zelfs niet in, dat van natuurwet in den eigenlijken zin des woords nog sprake kan zijn, daar wij, getrouw blijvende aan onze kritiek der zinnelijke waarneming, in de orde der verschijnselen slechts eene opvolging van voorstellingen kunnen zien, en deze opeenvolging derhalve haar reden van bestaan alleen in den menschelijken geest kan vinden. Elke natuurwet wordt hiermede tot een wet des geestes; met andere

woorden: opeenvolging van natuurverschijnselen moet gaan heeten associatie van denkbeelden of voorstellingen. Omtrent deze associatie moet aangenomen worden, dat zij in een gegeven tijdruimte noodzakelijk is, maar ook niet meer dan in een gegeven tijdruimte, aangezien de aard dier associatie in den loop der geschiedenis zeer duidelijk verandert. De voorstelling van het sterven van een persoon kon vroeger door de voorstelling van dienzelfden persoon zichtbaar voortlevend zeer goed gevolgd worden. Bij Virgilius ziet Andromache Aeneas voor zich, en vraagt eerst of hij al gestorven is [1])? Op de voorstelling, in een droom gevormd, verwachtte men dat de voorstelling van eene bepaalde gebeurtenis volgen zou. In het leger van Xenophon werkt een gunstige droom van den veldheer even bemoedigend als bij ons een telegrafisch bericht doen zou, dat het aanrukken van hulptroepen meldde. [2]) Met één woord: de onmogelijkheid om zich hetzij den terugkeer van een doode, hetzij verband tusschen het in een droom en het wakend aanschouwde te denken, eene onmogelijkheid, thans zoo allerwege en bij alle klassen der maatschappij aanwezig, is van betrekkelijk jonge dagteekening, gelijk ook in het algemeen die strenge onderscheiding tusschen leven en dood, droomen en waken, waaraan het tegenwoordige geslacht zich zoo vaak te goed doet. Wat meer bepaald de laatste onderscheiding betreft, wanneer wij haar minder streng maakten, zouden wij ons een juister begrip van de zinnelijke waarneming vormen. Na het aangevoerde toch is het duidelijk, dat onze voorstellingen in den droom niet specifiek verschillen van die welke wij in wakenden toestand hebben; bij de laatste moeten meestal versche,

1) «Verane te facies, verus mihi nuntius adfers, nate dea? vivisne? aut, si lux alma recessit, Hector ubi est?» Aeneïs III, 310—312.

2) Een merkwaardig voorbeeld: Anabasis, Lib. IV, c. 3.

bij de andere meestal overgebleven indrukken op de zenuwen, als de eigenlijke bron der voorstellingen aangemerkt worden.

De objektiviteit der natuurwet wordt nog van eene andere zijde door het natuuronderzoek weggenomen.

Die wet is in het algemeen de wet van oorzaak en gevolg, en het daarop rustend natuurverband is dat der volstrekte oorzakelijkheid. Bij den tegenwoordigen stand van de wetenschap der natuur, moet de vraag oprijzen: is er oorzakelijkheid; is zij niet als verouderd te beschouwen, die geheele kategorie van oorzaak en gevolg? en dus op te ruimen met zooveel metafysisch als de natuurwetenschap nog aankleeft?

Men heeft aanleiding tot die vraag, wanneer men let op het in onzen tijd steeds toenemende terugbrengen van alle natuurwetenschap tot de mechanica, en voorts op het groote grondbeginsel van alle mechanica: de instandhouding der kracht: de leer, volgens welke er eene volstrekt onveranderlijke hoeveelheid van kracht bestaat, welke onder zeer onderscheidene, ja verschillende vormen tot ons bewustzijn komt.

Ik onderstel deze leer als bekend en onwederlegbaar, om mij thans alleen met hare wijsgeerige gevolgen bezig te houden. En onder die gevolgen vestig ik thans alleen de aandacht op hetgeen uit de leer van de instandhouding der kracht voortvloeit ten aanzien van het begrip *oorzaak*.

Dat begrip valt weg, om plaats te maken voor de erkenning van de objektieve identiteit dier verschijnselen, tusschen welke men vroeger een kausaal verband aannam, en voor de bepaling van de volgorde der vormen, waaronder ik mij de altijd met zichzelve identische kracht voorstellen moet. Want zoodra het vaststaat, dat die kracht identisch blijft, wordt er niets uitgewerkt, en is er dus ook geen oorzaak. Alles wat wordt, heeft een oorzaak; maar, indien

er niets wordt! Elk ondergaan heeft een oorzaak; maar, indien er niets ondergaat! En dit herhaald *indien* sluit juist in hetgeen door de natuurwetenschap toegegeven, ja verkondigd wordt. Die wetenschap bepaalt zich tegenwoordig, inzooverre zij reeds wetenschap is, tot de aanwijzing van volstrekte eenzelvigheid in de voor ons bewustzijn meest uiteenloopende verschijnselen. Zij doet niets anders dan wat het kind doet, dat lezen leert, en dat de letter a, die het eens heeft leeren kennen, terug moet leeren vinden, en daarbij abstraheeren moet van al de verschillende bijomstandigheden, waarin die letter voorkomen kan. Een voorbeeld is hier misschien niet overbodig. Een stuk hout wordt gewreven en wordt daarom warm. Nu zegt men op natuurwetenschappelijk standpunt niet langer: de wrijving is oorzaak, en het warm worden is gevolg. Verre van dien; maar men zegt: wrijving is beweging, en warmte is evenzeer beweging; de laatste beweging is kwalitatief en kwantitatief aan de eerste volkomen gelijk. Terwijl nu evenwel de eerste beweging tot mijn bewustzijn komt door middel van mijne oogen, komt de tweede tot mijn bewustzijn door middel van de gevoelszenuwen van mijn huid. Tusschen eene aanschouwde beweging en eene ondervonden warmte bestaat subjektief voor ons niet de minste overeenkomst, maar ook hier moeten wij leeren, de verscheidenheid enkel te brengen op rekening van onzen geest, en objektief niets aan te nemen dan eenzelvigheid van beweging. De beweging toch mijner hand heeft zich meegedeeld aan de kleinste deelen van het gedachte stuk hout; deze beweging der kleinste deelen kan eenvoudig mijn oog niet meer waarnemen; toch neem ik haar nog waar, namelijk door mijne huid. Nu gaat het echter niet aan, de eene waarneming de oorzaak van de andere te noemen; men moet veeleer erkennen, dat hier verschillende waarnemingen of voor-

stellingen op elkander volgen, en dat die volgorde empirisch, geheel empirisch noodzakelijk verdient te heeten.

Uit deze weder zuiver natuurkundige kritiek van het begrip van oorzaak, blijkt tevens welke grens aan de natuurkundige wetenschap is gesteld. Het verklaren van de verscheidenheid in ons bewustzijn is geheel aan haar vermogen onttrokken; de objektieve identiteit in die verscheidenheid aan te wijzen, schijnt haar eenige taak. Zij heeft zich slechts bezig te houden met de bouwstof, die door onzen geest tot voorstellingen verwerkt wordt. Gevoeglijk kan men onze zenuwen met telegraafdraden vergelijken; die draden blijven altijd dezelfde, langs die draden gaat altijd éenzelfde soort van elektrischen stroom, welk bericht daardoor ook overgebracht wordt. Dat bericht wordt, om bij het beeld te blijven, eerst en uitsluitend door ons bewustzijn opgemaakt. Maar dat doet ons bewustzijn geheel naar zijne eigen wetten; en daarmede heeft de natuurwetenschap niet te maken, dan alleen in zooverre zij van de abnormaliteiten, die daarbij voorkomen, met een pathologisch doel, aanteekening wil houden. Zoo kan de zinnelijk-waarneembare wereld, dat is de wereld der verscheidenheid, als het gewrocht van den zelfstandigen geest, nooit door de natuurwetenschap verklaard worden. Hoe wij, na de beweging als wrijving gezien te hebben, haar straks daarop als warmte ondervinden, — de natuurwetenschap zegt het ons niet, maar leert alleen, dat wij in beide gevallen met beweging en niets dan beweging te doen hebben. Want het zou natuurlijk onjuist zijn, te zeggen, dat de beweging warmte is geworden: de beweging is onveranderd gebleven, wij nemen haar slechts als warmte waar. Hierin ligt ook het bewijs voor de stelling, dat de natuurwetenschap van de zinnelijk-waarneembare wereld slechts uitgaat, maar haar eigenlijk voorwerp: het identische in de verschijnselen, buiten die

wereld vindt. Hoe mechanischer zij de natuur opvat, hoe beter zij hare roeping vervult, die toch geen andere is, dan eindelijk geheel in zuivere mathesis op te gaan.

De waarheid dezer opmerking wordt inzonderheid bevestigd door de geschiedenis der chemie. De oude chemie, die nagenoeg geheel onvruchtbaar is gebleven, hield zich aan het zinnelijk-waarneembare, dat is aan de kwaliteit, de appreciatie der dingen; de geboorte van de hedendaagsche chemie dagteekent van het uur, waarop zij zich uitsluitend met kwantitatieve onderzoekingen is gaan bezig houden. Als zuivere chemie boezemen haar de eigenschappen bijvoorbeeld van het water niet het minste belang in, dat is, blijft haar onverschillig wat voor onze waarneming of voor ons bewustzijn ongetwijfeld zeer wezenlijk is. De onderlinge getalsbetrekking, aanwezig tusschen de elementen, welker verbinding gelijk is aan water, ziedaar het eenige wat zij weten wil. Waar op een ander gebied der natuurwetenschap een eigenschap, de vloeibaarheid en de daarmee samenhangende arbeidskracht, van het water onderzocht wordt, is het toch ook alleen weder om de bepaling van het ekwivalent dier arbeidskracht, dat is om de bepaling van een getalsbetrekking te doen. Zoo zijn alle natuurwetenschappen, in zoover zij geen zuiver beschrijvende, dat is eigenlijk geschiedkundige wetenschappen zijn, op weg, de uitkomsten van uitsluitend kwantitatieve onderzoekingen te behelzen, welke onderzoekingen weder uitsluitend ten doel hebben, de instandhouding van eene en dezelfde hoeveelheid kracht in een bepaald geval, dat is de objektieve identiteit der verschijnselen, te doen blijken. Eerst sedert men dit ingezien heeft, is er een eind aan de inbeeldingen der alchimisten en aan de droomen van een perpetuum mobile. Het heelal in zuivere mathematische formules te begrijpen, is dus het eenig doelwit van alle niet beschrijvende natuurwetenschap.

Slechts het mathematische in de natuur is haar element.

Zoo komt juist door den arbeid der natuurkundigen het geestelijke tot zijn recht: de zinnelijk-waarneembare wereld, de daad van den zelfstandigen geest; het voor de wetenschap erkenbare in die wereld, het zuiver geestelijke, immers het mathematische. Naast deze twee groote uitkomsten schijnt het materialisme geheel verouderd.

Het is nu de vraag, wat de wijsbegeerte met deze uitkomsten moet aanvangen?

Hier kan men niet meer geheel het antwoord geven, dat toelacht zoolang men nog onverdeeld tot de zoogenaamde moderne richting behoort. Wie die richting vooral van hare wijsgeerige zijde was toegedaan, zag het liefst in haar de poging om met den godsdienst die wereldbeschouwing te verzoenen, welke de erkenning van de objektiviteit en van den oorzakelijken samenhang der natuur tot grondslag heeft; zag in die richting naar een wel onfraai maar niet onjuist woord: antisupranaturalisme, dat is loochening van de mogelijkheid van een ingrijpen in het kausaal verband der natuur. Is daarentegen de in dit artikel aangeduide beschouwing van natuur en natuurwetenschap juist, dan vervalt de tegenstelling van naturalisme en supranaturalisme; dan denkt men er niet meer aan, den godsdienst met die vermeende moderne wereldbeschouwing te verzoenen, aangezien men deze voor geheel bezijden de waarheid acht; dan maakt men, om de gewone uitdrukkingen te behouden, de metafysiek niet langer van de fysiek afhankelijk, iets wat nog heden ten dage door velen als het ideaal der wijsheid wordt beschouwd; dan, in één woord, weigert men voortaan in de empirische wereld objektieve werkelijkheid te vinden.

Men heeft eens het uitgangspunt der moderne richting in den «hartstocht der werkelijkheid» gezocht. Dit kan nog beäamd worden, wanneer die «hartstocht» slechts

zooveel kracht uitoefent, dat hij ons geen rust laat voor wij de ware werkelijkheid gevonden hebben, die niet ligt in het zinnelijk-waarneembare (het woord thans genomen in den gebruikelijken zin), maar alleen op geestelijk gebied.

Eer ik dit nader omschrijf, zij het mij vergund, aan één voorbeeld het verschil duidelijk te maken, dat tusschen de wijsgeerige methode der moderne theologie en die methode bestaat, welke, naar ik meen, door de bovenstaande beschouwingen aangegeven, ja gerechtvaardigd wordt.

Zoo ik mij niet bedrieg, lag een der voornaamste drangredenen tot het aanvaarden van het determinisme, in de verplichting die men gevoelde, om op zedelijk gebied diezelfde wet der oorzakelijkheid te laten gelden, die men op zinnelijk-waarneembaar gebied meende aangetroffen te hebben. Het gevoel van deze verplichting kon natuurlijk alleen daar opkomen, waar men, vooreerst, aan het bestaan dier wet niet twijfelde, maar dan ook tusschen het tweeërlei gebied geen soortelijk verschil aannam; waar men de zedelijke en de natuurverschijnselen onder één algemeen begrip stelde, tot één kosmos terugbracht. Zoodra nu evenwel de objektiviteit van het bedoelde kausaal verband vervalt, en dat verband herleid wordt tot een bloot empirisch noodzakelijke volgorde der voorstellingen of vormen, waaronder eene in waarheid altijd met zichzelve identische kracht tot ons bewustzijn komt, zoo wordt daarmede die geheele manier van doen veroordeeld, die in het onvoorwaardelijk toepassen van empirische natuurwetten op zedelijk gebied bestaat. Immers, welke aanleiding is er dan nog om te onderstellen, dat de geest in al zijne uitingen gebonden zou zijn aan hetgeen in de wereld zijner voorstelling geldt? Het is juist de zelfstandigheid van den geest, eene overtuiging waartoe het natuuronderzoek ons heeft teruggevoerd, die aan elke soort-

gelijke onderstelling al hare waarschijnlijkheid ontneemt. Is dit zoo, dan ligt ook in het populaire geloof aan het oorzakelijk verband der natuur geen enkele beweegreden, die ons tot het determinisme zou kunnen drijven; ja dan moet veeleer toegegeven worden, dat het aannemen van het determinisme om de genoemde reden een door elkaar mengen van het inderdaad zeer ongelijkslachtige verraadt.

Het gebruikte voorbeeld werd niet willekeurig door mij gekozen. Het zou moeilijk door een ander vervangen kunnen worden, want juist door het verzeilen op de klip van het determinisme, is het verkeerde openbaar geworden dat de nieuwere wijsgeerig-godsdienstige ontwikkeling in ons vaderland, naar mijne bescheiden meening, aankleeft. Daardoor toch werden ook de zedelijke verschijnselen als in hun wezen altijd identisch voorgesteld; ook op zedelijk gebied moest men zich een zekere onveranderlijke hoeveelheid kracht denken, die slechts voor onze subjektieve waardeering onder verschillende vormen te voorschijn treedt. Inderdaad, het determinisme heeft geen zin, wanneer daarmêe niet geleerd wordt, dat ook de zedelijke wereld een ondeelbaar geheel oplevert, dat onder mathematische formules te begrijpen is. Maar deze leer is de wegcijfering van het geweten met zijn plechtig getuigenis omtrent de tegenstelling tusschen het heilige en het onheilige, en het illusoir maken zoowel van aanbidding als van verachting.

En hiermee komen wij tot de aanwijzing van hetgeen het parallellisme tusschen de wetenschap des geestes en die der natuur onmogelijk behoort te maken.

De natuurwetenschap, juist omdat zij in aard en strekking geheel mathematisch is, houdt zich met zuivere abstractiën bezig, als daar zijn tijd, kracht, beweging, stof. Daar zij alleen met deze abstractiën werkt, moet zij zich van alle appreciatie der verschijnselen zorgvuldig

onthouden: het overal abstract-identische is het eenige dat haar aangaat; zij richt zich uitsluitend tot het verstand; de volheid, de rijke verscheidenheid van het leven, dat is, van de werkelijkheid, ligt buiten haar gebied. Men mag dit zelfs van de beschrijvende natuurwetenschap verzekeren, die zich, gelijk men verwachten kan, meer en meer onder den invloed der Darwinsche theorie zal ontwikkelen; dat is, meer en meer op het terugvinden van het identische in de verschillende vormen bedacht zal zijn, waarbij natuurlijk behoort het aangeven van de evenredigheden, waarin dat identische telkens teruggevonden wordt.

Het voorwerp van de geestelijke wetenschappen is daarentegen het leven, in zijne volheid, in zijne rijke verscheidenheid. Doch wat beteekent dit, indien niet dat appreciatie juist haar element is. Immers, wie verscheidenheid zegt, zegt appreciatie, daar het eerste uitsluitend het gevolg is van het laatste. In het altijd met zichzelf identische Zijn komt namelijk verscheidenheid door onze waardeering van dat Zijn. Het licht verschilt eerst van de warmte, doordat wij eene in het afgetrokkene identische golfbeweging op eene andere wijze apprecieeren. Het opnemen niet alleen, het op den voorgrond plaatsen van het subjektieve moment, is mitsdien de springader der geestelijke wetenschap.

Nu moet evenwel onderzocht worden, wat daartoe machtigt. Heeft het kwalitatieve onderzoek in vorige tijden aan de natuurwetenschap zooveel schade toegebracht, wat geeft ons dan moed, wat legt ons de verplichting op, aan deze methode van onderzoek voor de geestelijke wetenschap getrouw te blijven?

Ik vind hier slechts één antwoord: die verplichting is met het wezen onzer persoonlijkheid gegeven; met andere woorden: het objektieve recht om het bestaande te appreciëeren is, naar het mij voorkomt, uitsluitend aan het

geweten ontleend. Ook daar, waar men toegeeft, dat elke beoordeeling der dingen, naar den indruk dien zij op ons maken, de kenteekenen der dingen als aangenaam of onaangenaam, als schoon of leelijk, des noods eene zuiver subjektieve waarde hebben kan, blijft er nochtans één gebied, waarop onze onderscheiding, onze appreciatie al hare waarde verliest, zoo haar niet in beginsel een objektief bestaansrecht wordt toegekend: het gebied van het zedelijk leven, dat des gewetens. Op dezen grond zeggen wij met een middeleeuwschen wijze: «caeteris philosophiae partibus praeeminet... Ethica... sine qua nec philosophi subsistit nomen» [1]).

Krachtens het geweten bevestigen wij, dat er is heilig en onheilig, dat deze tegenstelling objektief bestaat. Meer zou ik uit het onmiddellijk getuigenis van het geweten niet willen afleiden. Wat tot het heilige of onheilige moet gebracht worden, is een vraag, die door het reflekteerend denken moet worden uitgemaakt; en tot welke uitkomst het daarbij komt, kan ons geheel onverschillig zijn. Het is ons hier zuiver om het objektieve recht van de tegenstelling zelve te doen, want daarmede is ook het recht der appreciatie in het algemeen, en dus het eigenaardig karakter der geestelijke wetenschappen gewaarborgd.

Wij kiezen daarvoor juist het getuigenis des gewetens als grondslag, omdat met de objektieve beteekenis alleen van onze zedelijke appreciatie het wezen onzer persoonlijkheid gemoeid is; ja, nog meer, omdat alleen van het getuigenis des gewetens verzekerd kan worden, dat zijne betrouwbaarheid op het eigen wezen onzer persoonlijkheid rust. Wij zouden niet vertwijfelen aan ons zelven, wanneer wij aan de kategorie van schoon en leelijk een toevallig of voorbijgaand karakter moesten toekennen; maar ten

1) Johannes van Salisbury.

aanzien van de kategorie van heilig en onheilig laat zich ditzelfde niet verzekeren. Aan de objektiviteit dezer laatste kategorie kunnen wij niet ophouden te gelooven (met opzet gebruik ik dit woord), zonder dat onze persoonlijkheid aan kwijning wordt prijsgegeven. De erkenning van de volstrekte waarde van het getuigenis des gewetens is uit dien hoofde niets minder dan de verheven affirmatie van onze persoonlijkheid; en daarom moet aangenomen worden, dat het ethische beginsel, de erkenning van het getuigenis des gewetens, de overwinning is van het naturalisme, dat is van de toepassing der natuurkundige methode op het gebied van den geest, en dat het genoemde beginsel ons in het hart der geestelijke wetenschappen plaatst. De natuurkundige wetenschap vraagt: wat *is*; de geestelijke wat *moet* zijn; de eene voert terug tot de altijd met zichzelve identische eenheid der dingen, de andere leidt op tot het ideaal der dingen; voor het naturalisme heeft het woord ideaal, in zijn volstrekten zin, geenerlei beteekenis; voor het in het etisch beginsel wortelende geestelijke wetenschap is het ideaal de hoogste werkelijkheid.

Er ligt iets zeer schoons voor den beoefenaar der wetenschap, gewoon te leven bij het mechanisme der natuur, in het terugvinden van zijne zedelijke persoonlijkheid, en daarmede van de kracht om zich te ontworstelen aan dat verlokkend dilemma: òf enkel wetenschap òf enkel geloof. En de ontwikkeling der wijsbegeerte, onder den invloed van het verleidelijke der natuurkundige methode, bij het in zijn eischen steeds onverbiddelijker naturalisme aangeland, moge daar een keerpunt vinden, van waar zij, door het behoorlijk analyseeren van de beteekenis der zedelijke persoonlijkheid, aan een anders zekere bankbreuk ontkomt. Want, rust de geestelijke wetenschap, welker element de appreciatie is, op het getuigenis

des gewetens, welk getuigenis alleen ons het recht tot het trekken van eene verdeelingslijn tusschen de dingen waarborgt; en rust de betrouwbaarheid van dat getuigenis op het wezen onzer persoonlijkheid, zoo is de handhaving dier persoonlijkheid de edelste taak der wijsbegeerte; of juister nog, zoo is die handhaving voor de wijsbegeerte het ware kompas. Men zou dit in ons vaderland alleen daarom in twijfel kunnen trekken, omdat het naturalisme vaak onder zijne aanhangers ook zulken heeft geteld, die door hun zedelijken ernst en godsdienstige geestdrift voor de eigenlijke en laatste gevolgen van het naturalisme verblind zijn geworden, en daarom van oordeel waren, dat hetgeen zij door eene gelukkige inkonsekwentie persoonlijk vasthielden, ook door hun beginsel of stelsel niet uitgesloten werd. Deze zelfmisleiding valt het lichter als oneerlijkheid of halfslachtigheid zwart te maken, dan in hare beminnelijkheid te waardeeren. Zonderling valsche toestanden zijn uit die zelfmisleiding geboren: menigeen ijvert op treffende wijze tegen de zonde, die, brengt men hem in het nauw, erkennen moet dat er, volgens de theorie, — eigenlijk geen zonde is. Ja, wij zagen het, de man die ten onzent uitsluitend de wetenschap wil huldigen is — een streng zedemeester, van wien wij veel kunnen leeren als hij ons «onze feilen toont en niet verschoont». Wij moeten dus liever bij naburen gaan om wijs te worden: Taine, About, Flaubert, schrijvers, bij wie de godsdienstige zuurdeesem der jeugd niet nawerkt, kunnen de oogen doen opengaan. About schreef eens: «ik bemoei mij niet met metafysiek, ik spreek dus niet over den plicht», een woord welks diepte moge gepeild worden door hen, die u eerst de noodzakelijkheid van het determinisme op de vingeren voorrekenen, en daarna bijvoorbeeld romans verontwaardigd wegwerpen, waarin de menschelijke hartstocht deterministisch opgevat en geteekend wordt.

Nog eens dus: de handhaving der menschelijke persoonlijkheid is het kompas der wijsbegeerte, daar eene wijsbegeerte, die de persoonlijkheid vernietigt, zichzelve vernietigt, immers van de natuurwetenschap niet meer te onderscheiden valt. Tot die handhaving behoort in de eerste plaats het vasthouden van haar ideaal, en derhalve het beoordeelen van hare onderscheiden uitingen naar een volstrekt idealen maatstaf, met andere woorden, naar den eisch der heiligheid. Aangezien wij voor ons het wezen der menschelijke persoonlijkheid of, wil men, hare stoutste openbaring in het geweten zoeken, heeft het niets willekeurigs dien maatstaf met den eisch der heiligheid te vereenzelvigen. Daar verder de beteekenis der menschelijke persoonlijkheid ligt in het vermogen en het recht der appreciatie, spreekt het van zelf, dat die persoonlijkheid daar het best gehandhaafd wordt, waar zij in staat wordt gesteld dat vermogen, dat recht uit te oefenen. Dit nu geschiedt door haar, allereerst tegenover haar zelve, een idealen maatstaf in de hand te geven; daardoor leert zij dat groote gericht houden, dat proeven aller dingen, dat toepassen eener alles omvattende kritiek, waardoor de menschelijke persoonlijkheid, ik durf zeggen, hare majesteit ontplooit.

In de leer der zonde hebben wij dientengevolge eene krachtige handhaving van het beginsel aller geestelijke wetenschap, dat is, van de menschelijke persoonlijkheid, te zien; en omgekeerd, waar de zonde als zonde ontkend wordt, vind ik, in overeenstemming met het gezegde, aan de beteekenis der persoonlijkheid te kort gedaan; een terugvallen, hetzij in het theoretisch naturalisme onzes tijds, hetzij in het practisch naturalisme der klassieke oudheid. De plant zondigt niet, het dier zondigt niet, al kan het kwaad doen, al is het niet van schaamtegevoel ontbloot; alleen de mensch zondigt. Er ligt in deze duizend-

werven herhaalde uitspraak eene onbegrijpelijk verheven gedachte; verheven noem ik namelijk het denkbeeld, dat de plaats van den mensch hoog genoeg is, om het toepassen van de kategorie van zonde op zijne daden niet ongerijmd te doen schijnen. Geen ongelukkiger pogen inderdaad, dan het pogen van hen die, in naam van de menschenwaarde, den ernst der zonde zouden willen verminderen. Zij weten niet wat zij doen. De mensch wiens kwaad doen niet meer een plegen is van de zonde, in den eigenlijken zin des woords: de mensch wiens kwaad doen op rekening wordt gesteld van de gewoonte, opvoeding, voorbeeld, duizend omstandigheden, hij ziet zijne adelbrieven verscheurd. Maar wie, de macht dezer invloeden verloochenende, zich aan een noodlottig natuurverband ontrukkende, zelf en alleen opkomt voor hetgeen van hem uitging, en met nederige schuldbekentenis zichzelven verantwoordelijk stelt, hij heeft de menschelijke persoonlijkheid metterdaad bevestigd.

Deze wordt dus reeds gehandhaafd door het ondergaan van eene kritiek naar idealen maatstaf. Maar zulk eene kritiek sluit natuurlijk het geloof aan de ideale bestemming der menschelijke persoonlijkheid in. De individueele plant heeft geene bestemming, het individueele dierlijke wezen evenmin; haar ook voor den mensch te loochenen, staat dan eerst vrij, wanneer men bereid is, den mensch te doen opgaan in zijne openbaringsvormen, in zijne eigenschappen, en het centrale en zelfstandige daarin, zijne persoonlijkheid, te miskennen. Juist te dezen aanzien treedt het diepgaand verschil tusschen de natuurkundige en de geestelijke wetenschappen bijzonder duidelijk aan het licht. Naar de eerstgenoemde kan men, op het voetspoor der Darwinsche theorie, zeer goed spreken van de volmaakbaarheid van het menschenras, van de verbetering van ons geslacht. Maar men vergete niet, dat deze vol-

maakbaarheid, deze verbetering, met de vraag naar de bestemming, ik zeg niet van den individueelen mensch, maar zelfs van de menschensoort niets hoegenaamd heeft uit te staan. Integendeel, langzame verbetering, beschaving in den zin van Darwin, is met het geloof aan de menschelijke bestemming volstrekt onvereenigbaar. Het denkbeeld toch van de menschelijke bestemming is een door en door teleologisch denkbeeld; en zoo ik iets van de Darwinsche theorie begrijp, is deze theorie tegen niets zoo vijandelijk gekeerd als tegen alle teleologie. Met dezen kunstterm bedoelt men de leer, volgens welke bijvoorbeeld de organen van de wezens ingericht zijn voor de funktiën, die zij te verrichten hebben; of, algemeener uitgedrukt, de leer, volgens welke het geschapene geacht moet worden aan zekere vooraf vastgestelde doeleinden te beantwoorden. Het doel was, onder anderen, dat de mensch zou kunnen zien; daarvoor heeft de mensch nu ook het oog gekregen, dat, naar men vast geloofde, dan ook prachtig voor het zien was ingericht. Darwin keert de stelling om, en laat de organen, die volgens hem vaak niet zoo bijzonder prachtig zijn uitgevallen, uit het kwellen van bepaalde behoeften en het dreigen van bepaalde gevaren ontstaan. Wij hebben geene oogen omdat wij zien moesten, maar wij zien, zoo goed of zoo gebrekkig als het gaat, omdat wij door een samenloop van omstandigheden nu eens oogen hebben; de vogel heeft geene vleugelen omdat hij moest vliegen, maar hij vliegt, nu het hem gelukt is, zich vleugelen te verschaffen.

Bij deze beschouwing, die onder natuurkundigen bij den dag meer aanhangers vindt, kan er van bestemming in het geheel niet, kan er van verbetering uitsluitend met betrekking tot bepaalde toestanden en behoeften sprake zijn. Wij weten reeds, dat de vogel nooit de bestemming heeft gehad om te vliegen; maar in hoeverre

heeft hij nu zich verbeterd door te leeren vliegen? Alleen in zooverre als hij slechts daardoor, naar het schijnt, aan zekere gevaren zich heeft kunnen onttrekken. Hadden die gevaren nooit bestaan, dan had de vogel het gemakkelijker afgekund.

Zoo heeft de mensch ook zekere betrekkelijke verbeteringen ondervonden: hij heeft rechtop leeren loopen, zijne lange huidharen verloren, enz.; maar daarentegen heeft hij ook zekere andere vermogens geheel of gedeeltelijk verloren, die toch wel hunne waarde hadden. [1])

Dit een en ander werd hier slechts aangeroerd om het onderscheid te doen uitkomen tusschen het natuurkundig begrip van verbetering, overgedragen op zedelijk gebied en het geloof aan de menschelijke bestemming, welk geloof insluit, zoowel dat de menschelijke geest naar eene bepaalde idee is aangelegd, als dat geen macht in staat zal zijn, de verwerkelijking van die idee blijvend te verhinderen.

Tegenover het natuurkundige denkbeeld der verbetering, eene verbetering die uit haren aard altijd relatief blijft, — de vervolgde, en daardoor met vleugelen toegeruste vogel is toch niet beter dan de vogel zonder vleugelen, dien elk met rust laat, — staat het zedelijk denkbeeld der verlossing, waarin opgesloten ligt, dat de idee, die zich verwerkelijken moet, meerderheid heeft boven de krachten die hare verwerkelijking tegenhouden. Dit laatste denkbeeld nu is weder met die opvatting van de menschelijke persoonlijkheid gegeven, volgens welke haar wezen in het vermogen en het recht der appreciatie wordt gezocht. Is het gericht uitoefenen de kern onzer persoonlijkheid, dan staat deze virtuëel boven alles, dus ook boven hare eigen onvolkomenheden; dan moet zij eens op de hoogte zijn van hare taak, van haar ambt; dan moet zij eens

1) Darwin, The descent of Man, I, blz. 207 vlgg.

niet meer behoeven te blozen bij de toepassing van haar eigen wetboek, maar blinken als de zon, alles richtend, zelf onbezoedeld.

Het opnemen van het zedelijk moment is antwoord genoeg op het bekende dilemma, aan den ingang van dit opstel vermeld. Noch enkel geloof, noch enkel wetenschap, maar eene wijsbegeerte die geen van beide ontberen kan. Van een meer of minder gematigd supranaturalisme zijn wij in ons vaderland gelukkig afgekomen. Dat was kwalijk te bereiken, zonder een tijdlang het naturalisme in te halen. Heet dit, dat wij nu voortaan veroordeeld zijn met dezen ingekwartierden bondgenoot, die ons goede diensten bewezen heeft, tot ons levenseind te huizen? Zal de kritiek geoorloofd zijn tegenover het kerkelijk supranaturalisme en ongeoorloofd tegenover het naturalisme? Eenvoudige dilemma's zijn uiterst bruikbaar in de polemiek; daarbuiten, de noodlottigste dingen ter wereld. Afgestorven aan de polemiek, zou men dan ook op die dilemma's geen acht meer slaan, ware het niet, dat zij soms eene goede aanleiding bieden tot het ontwikkelen van eigen standpunt.

Van het supranaturalisme, door het naturalisme heen, tot de handhaving op zedelijken grondslag van de zelfstandigheid der geestelijke wetenschappen! Maar deze grondslag sluit althans één geloof in: het geloof in de volstrekte beteekenis van de menschelijke persoonlijkheid en het eerlijk aanvaarden van alles wat door dit geloof gevorderd wordt. Ik vlei mij door de natuurkundige kritiek van het naturalisme, door het aanwijzen van de grenzen der natuurwetenschap, door de analyse van de beteekenis der geestelijke wetenschappen een bijdrage te hebben geleverd, die het recht tot dat geloof althans tegen zekere aanvallen waarborgt.

Zal de wijsgeerige ontwikkeling in de aangewezen lijn plaats vinden, zoo kan het niet onopgemerkt blijven, dat zij zich aan de kristelijke wijsbegeerte der vervlogen eeuwen aansluit [1]), gelijk in het algemeen aan de voornaamste werking die het kristendom op den menschelijken geest heeft uitgeoefend. De kristelijke wijsbegeerte is voorzeker uit verschillende richtingen samengesteld, maar zij schijnen toch principiëel alle samen te komen in hetgeen men zou kunnen noemen: het ethisch idealisme. Geen wonder; de groote gift van het kristendom aan ons geslacht is de openbaring van het ideaal als werkelijkheid, mitsgaders de openbaring van de volstrekte beteekenis der menschelijke persoonlijkheid. In deze beide veroveringen ligt, zooveel ik zien kan, onze meerderheid boven de anders in zoo menig opzicht aantrekkelijke oudheid. Zoowel het ascetisme, eens ook een filosofie, als het denken der kerkvaders en der groote scholastieken, eer de Katholieke kerk in de dertiende eeuw, tegenover het allerwegen optredend scepticisme en materialisme, tot eene autoriteitskerk geworden was, hebben die beide veroveringen bevestigd, en daardoor als eene wijsgeerige overlevering doen ontstaan, die men niet straffeloos verwaarloost. De fout, waarin de kristelijke wijsbegeerte vervallen is, moet in haar eenzijdig idealisme gezocht worden, dat zijne onmisbare betrekking tot het zedelijk beginsel gedurig meer uit het oog verloor, waardoor dat idealisme zelf tot een spel scheen te worden. Maar ligt niet juist daarin een wenk voor onze eigen toekomst? En zullen wij het gevaar niet vermijden door in te zien, dat het idealisme ten slotte alleen in 's menschen zedelijke bewustheid wortelt?

Aan het slot dezer opmerkingen zij het mij nog vergund,

1) Wat de eerste veertien eeuwen onzer jaartelling betreft, werd zij door mij geschetst in mijne Geschiedenis van het Katholicisme; vooral Deel III: hoofdst. I en II.

éene vraag niet onaangeroerd te laten: waaraan zullen wij vooral in onzen tijd die vaste zekerheid ontleenen ten aanzien van de volstrekte beteekenis der menschelijke persoonlijkheid? Als bijdrage tot beantwoording van die vraag zou ik op het karakter der zekerheid in het algemeen de aandacht willen vestigen en daartoe de zekerheid willen gadeslaan waar zij onloochenbaar en met volle recht bestaat. Zekerheid is een gevoel, dat niet enkel met ons weten, maar wel met onzen geheelen toestand samenhangt. Daar alleen toch bezitten wij volkomen zekerheid, waar deze het gevolg is van onze gezonde ontwikkeling, terwijl de wetenschappelijke adstruktie van die zekerheid haar in geenen deele vermeerdert.

Ik wil uitspreken de letter a. Is mijn spraakorgaan in orde, zoo bezit ik de volkomen zekerheid, dat ik het vermogen heb om die letter uit te spreken. Welken vorm moet ik aan de mondholte geven om a te zeggen? Het is licht mogelijk, dat ik hoegenaamd niets daarvan weet. Maar het deert mij niet: mijne zekerheid blijft onafhankelijk van mijne kennis aangaande hetgeen den objektieven grondslag van mijne zekerheid uitmaakt.

Een geoefend zanger wil een bepaalden toon aangeven. Hoe nauw luistert niet een toon! De spanning der stembanden moet van den allernauwkeurigsten aard zijn; aan het aantal trillingen, die in een seconde moeten worden voortgebracht, mag ook niet het allergeringste ontbreken! De geoefende zanger is licht een vreemdeling in de fysiologie. Het deert niet; hij is volkomen zeker, dat hij den bedoelden toon kan aangeven.

Ik herken iemand, dat is, ik ben volkomen zeker van zijn identiteit; ik sterf er op, dat hij het is. Bij het spreken, bij het zingen gelukte het nog eenigszins de zekerheid wetenschappelijk te adstruëeren. Bij het herkennen gaat dit in het geheel niet. Belachelijk wordt elke poging daartoe.

Waaraan herken ik iemand; het opmerken van welk kenteeken verschaft mij de zekerheid omtrent iemands identiteit? Wie zal het zeggen? Gewoonlijk neemt men iets gansch niet karakteristieks als het karakteristieke. Die man heeft zoo iets rossigs. Dat hebben duizend mannen die ik ken. Hij loenst ietwat. Hoevelen loenzen?

De geoefende akteur speelt Tartuffe. Hij is volkomen zeker, dat, wanneer hij stem en gelaat enz. eene bepaalde uitdrukking geeft, de toeschouwer hem als gehuichelden vrome verafschuwt. In een theater in Parijs is het gezien, dat het publiek projektielen wierp naar den akteur van Tartuffe. Wie onzer heeft niet tegenzin of sympathie gevoeld voor een akteur, terwijl die gevoelens redelijkerwijze alleen de ondeugd of de deugd kon gelden die door zijne rol werd voorgesteld!

In dit een en ander vind ik eene vingerwijzing. Van te voren zou men niet licht bevroed hebben, dat wij, onafhankelijk van alle wetenschap, gelijk van elk gezag, eene zoo volkomen zekerheid bezitten konden als die wij in de vermelde gevallen hebben aangetroffen. Zou het niet een wenk zijn, dat wij ook op geestelijk gebied zekerheid, veel meer dan wellicht tot hiertoe geschiedde, te zoeken hebben in onzen geheelen toestand, en den waarborg van die zekerheid in de gezondheid, in het normale van onzen toestand?

De vrijmoedigheid tot ons vast geloof in de volstrekte beteekenis der menschelijke persoonlijkheid zou dan het natuurlijk gevolg zijn van den toestand onzer persoonlijkheid; en wie hier niet durft, op de eene of andere wijze krank zijn.

Er is eindelijk verband op te merken tusschen de zekerheid op natuurwetenschappelijk en de zekerheid op geestelijk gebied.

Het voorwerp der natuurwetenschap is, gelijk wij zagen,

de erkenning der identiteit, met andere woorden de erkenning: $a = a$.

Maar waarop rust de mogelijkheid dier erkenning?

Uitsluitend op het aannemen van de identiteit van ons bewustzijn; op de overtuiging, dat wij morgen a zullen noemen hetgeen wij heden a hebben genoemd, dat ons bewustzijn ten allen tijde zich van a dezelfde voorstelling maakt.

Derhalve rust de zekerheid, waarmede wij $a = a$ erkennen, op het geloof aan de identiteit of, wil men, aan de kontinuïteit van ons bewustzijn. Het zou de moeite loonen, na te gaan wat dit geloof op zijn beurt weder insluit.

Is het dan nu wel wonder, dat evenzeer een geloof ten aanzien van het karakter van ons bewustzijn, het geloof aan de oneindige kontinuïteit van dat bewustzijn, den grondslag onzer zekerheid vormen moet op het gebied der geestelijke wetenschap?

OVER ALEXANDRE VINET.

Er zijn onderwerpen, die een spreker niet aandurft, omdat zij al te uitlokkend zijn. Hij vreest, dat de verlokking hem een valstrik bereidt. Hij vliegt en fladdert er een tijd lang om heen, zengt zich de vleugelen (gesteld altoos, dat hij vleugelen heeft) en valt eindelijk in het verleidelijk maar meedoogenloos kaarslicht. Zulk een onderwerp was voor mij sedert geruimen tijd een beschouwing van Alexandre Vinet, te meer daar ik geloof, dat eene poging om eenig licht op hem te doen vallen, nog steeds de moeite loonen moet. De moeite, die hier gevorderd wordt, schijnt evenwel te groot dan dat men zich daaraan in één lezing met eenige hoop op zelfbevrediging zou kunnen wijden. Vinet toch vereenigt zooveel in zijn persoon. Hij was wijsgeer, theoloog, letterkundige, geschiedvorscher, bij wijlen dichter, eindelijk kerkleeraar. Het zou niet doenlijk zijn, hem te dezer plaatse in deze zoo zeer verschillende en uiteenloopende eigenschappen te schetsen. Men geeft geen schets van een geest als Vinet. Zijn eigen diepzinnigheid maakt elke oppervlakkige beschouwing van zijn werk onmogelijk. Al wat naar oppervlakkigheid zweemt, is tegenover Vinet, ik zou bijna zéggen heiligschennis. Evenwel, al erkent men Vinets veelzijdigheid, zoo schijnt het toch niet ongeoorloofd op een bepaald en nauwkeurig omschreven gebied zijne kracht, zijne eigenaardigheid te zoeken. Mocht het mij

gelukken die te vinden, zoo zou de taak, die ik thans op mij genomen heb, reeds veel minder omvangrijk worden, en dus zoowel mijne krachten minder te boven, als den tijd en de ruimte minder te buiten gaan, waarover uwe aandacht mij hier de beschikking geeft. Bedrieg ik mij niet, dan ligt Vinets grootste verdienste op het gebied der letterkundige kritiek. Ja meer nog: al de onderscheiden eigenschappen en gaven die zijn deel waren, schijnen mij toe, meegewerkt te hebben, om hem juist op dit gebied eene onbetwistbare meerderheid te verschaffen.

In elk ander opzicht heeft Vinet zijne pairs gekend; zijn er zelfs geesten aan te wijzen, die men met hem in dier voege vergelijken kan, dat de vergelijking niet zelden ten hunnen gunste uitvalt. Het staat ons bijvoorbeeld vrij te vragen, wat Vinet als theoloog zou geweest zijn, wanneer Schleiermacher niet had geleefd.

Ik zal hem niet zonder voorbehoud een discipel van Schleiermacher noemen; ik zal niet beweren, dat Vinet, zelfs naast dezen grooten godgeleerde, niet zijne eigenaardigheid, zijn eigen fysionomie behoudt; maar toch is eene vergelijking tusschen zijne en Schleiermachers theologie verre van gezocht, en zou het weinig historischen zin verraden, wanneer men aan den laatstgenoemde niet een rang toekende in de theologische wereld, een rang, verheven zelfs boven dien van Vinet. Ook Vinet de kanselredenaar heeft zijne evenknieën, ja zijne meerderen. Zelf zou hij het waarschijnlijk niet geduld hebben, dat men hem als kanselredenaar naast een Adolphe Monod stelde, wiens gewijde welsprekendheid zelfs door niemand beter, hetzij gewaardeerd, hetzij beoordeeld of verdedigd is dan juist door Alexandre Vinet.

Ook als schrijver staat Vinet niet vooraan in de rij zijner tijdgenooten. Zijn stijl mist die zekere doorzichtigheid, waarvan het gemis vooral in een fransch schrijver

terstond voelbaar is. Ook ontgaat hem die volkomen losheid van bewegingen, lenigheid van gang, waaraan fransche schrijvers ons gewend, waardoor zij ons misschien verwend hebben.

Maar op één gebied, dat der letterkundige kritiek, is Vinet, naar het mij voorkomt, éenig. Hier heeft hij voorgangers noch opvolgers, zelfs geen navolgers. Om op het veld der letterkundige kritiek te zijn, wat Vinet geweest is, zou men zijne persoonlijkheid moeten bezitten; zou men niet alleen in dezelfde mate, waarin het hem ten deel viel, het wezen zijner persoonlijkheid in zich moeten opnemen, — en straks hoop ik u te zeggen waarin ik dat wezen zoek —, maar men zou bovendien in dezelfde verrassende mengeling van gaven zich moeten verheugen, die ons als even zoo vele straalbrekingen voorkomen van het licht dat in hem was. Bij niemand is in meer eigenlijken zin des woords de mensch en de schrijver volstrekt één geweest, zoodra hij als letterkundig kriticus optrad. Hier blinkt hij uit, hier is hij aantrekkelijk, omdat zijne persoonlijkheid in zoo hooge mate aantrekkelijk was.

Het is dus mijn wensch, Vinet op dat gebied niet te teekenen, zelfs niet te schetsen maar te kenschetsen; te *kenschetsen*, staat mij toe, het woord te herhalen. Ik wensch heden avond alleen het oogpunt aan te geven, waaruit Vinets letterkundige kritiek, naar mijne wijze van zien, beschouwd, begrepen moet worden. Ik zal u daarom ook van zijne Études sur la littérature française geene gedeelten voorlezen, die u òf reeds bekend zijn, of door u zelven van morgen aan kunnen nageslagen worden. Veel meer is er mij, en ik hoop, ook u gelegen aan de ontvouwing van mijne opvatting van Vinets beginsel. Het beginsel van Vinets litterarische kritiek is dus het eng omschreven onderwerp mijner lezing.

Ik zal dit beginsel evenwel niet kunnen bespreken,

zonder in beschouwingen over de beginselen der litterarische kritiek in het gemeen te treden. Om nu deze algemeene beschouwingen niet al te dor, al te afgetrokken te laten worden, zal ik ze aan u reeds bekende namen trachten vast te knoopen, aan de namen van hen, die zich als vertegenwoordigers der letterkundige kritiek met Vinet laten vergelijken. Onze studie zal dus grootendeels een vergelijkende studie zijn. En hoe zouden wij ook anders dan door vergelijking tot de juiste kennis van iemands karakter en verdiensten kunnen opklimmen? De menschelijke beperktheid is zoo groot, dat bijna uitsluitend vergelijkenderwijs van verdienste sprake kan zijn. Wat deze of gene vermag, kan ons eerst recht treffen, wanneer wij nauwkeurig weten, wat al de anderen niet vermogen. Elke billijke waardeering berust derhalve op zorgvuldige vergelijking.

De meesters op het gebied der letterkundige kritiek, die naast Vinet kunnen en moeten gesteld worden, zijn, naar het mij voorkomt, vooral Sainte-Beuve en Henri Taine. Het is waar, voor Sainte-Beuve en voor Vinet is de loopbaan reeds gesloten, terwijl Taine nog tot de levenden behoort. Kunnen wij bij de eerstgenoemden hun werk in zijn geheel overzien, dit is natuurlijk voor Taine nog niet het geval. Op zich zelf zou dit voor onze vergelijking eene ongunstige omstandigheid kunnen zijn; doch laat ons niet vergeten, dat Taine's manier zóo vast staat, dat zijne letterkundige kritiek in de laatste jaren zóo volkomen gelijk gebleven is, dat wij wijzigingen ten dezen nauwelijks meer mogelijk kunnen achten, en dus, onder de gegeven omstandigheden, van Taine spreken kunnen als behoorde ook hij reeds tot de geschiedenis.

Maar wat ben ik bezig te doen? En waarvoor durf ik uwe aandacht inroepen? De meesten onzer zullen zich hoogstwaarschijnlijk nooit afgeven met litterarische kritiek;

wat waag ik het dan, u te onderhouden over de verschillende wijzen, waarop die kritiek beoefend kan worden? Hoe kan ik hier op uwe belangstelling hopen? — Ik werp die vraag op, om terstond te doen uitkomen, dat letterkundige kritiek niet een vak is als een ander vak, belangrijk slechts voor de ingewijden. Niemand zou u zeker gaarne over de onderscheiden methoden der scheepsbouw — of der veldheerskunst spreken. Is het niet ongerijmd of onverstandig, verschillende methoden der letterkundige kritiek voor u te behandelen, zoo moet dit wel het gevolg daarvan zijn, dat letterkundige kritiek met zekere algemeene beginselen samenhangt waarover een ieder zijn denkbeelden, waaromtrent een ieder zijne overtuigingen kan hebben. En zoo is het inderdaad. Men zou een zeer bekrompen opvatting van de letterkundige kritiek moeten toegedaan zijn, om in haar niets meer te zien dan de uiting van hetgeen de een of andere kunstrechter fraai of leelijk gelieft te vinden. Het zal sommigen uwer misschien verwonderen als ik beweer, dat de vraag: fraai of leelijk? tegenover een voortbrengsel van letterkunde of kunst door de koryfeeën der kritiek hoe langer hoe minder gedaan, en aan een publiek overgelaten wordt, dat overal zijne geheel subjektieve voorliefde of tegenzin medebrengt, dat, gelijk een timmerman, zijn ellemaat bij zich heeft, en als deze terstond gereed is, dien maatstaf met het grootste zelfvertrouwen aan te leggen. Kritiek — het klinkt wellicht als een paradox — kritiek wordt hoe langer hoe minder beoordeelen, nog veel minder veroordeelen, zij wordt eenvoudig hoe langer hoe meer verklaren, en op verklaring gebouwde ontleding en rangschikking. De volmaakte letterkundige kritikus is geenszins de man, die u zegt, of hij een goed — dan wel een afkeurend oordeel uitbrengt. Verre van daar. Hij, beter dan iemand, begrijpt, dat zulk een oordeel al bijzonder

weinig waarde heeft, dat men over den smaak — naar het bekende spreekwoord — bezwaarlijk twisten kan, dat bewondering en afkeuring al te vaak met eene voorbijgaande mode of met vreemde invloeden samenhangen. De groote meesters op het gebied der letterkundige kritiek zien daarom in elk kunstvoortbrengsel bij voorkeur een uiting van den menschelijken geest. Het is schier alleen uit dit oogpunt, dat het hun belangstelling inboezemt. Zij bespreken het niet, of althans veel minder, om ons te zeggen, of het al dan niet met hunnen bijzonderen smaak overeenstemt, dan wel, om ons te doen zien, op welke wijze dat kunstvoortbrengsel voor hen den menschelijken geest afspiegelt. Is dit zoo — en juist de werken van mannen als Scherer, Sainte-Beuve, Taine, Vinet kunnen de juistheid dezer opmerking staven — dan ziet men ook terstond in, dat letterkundige kritiek met een bepaalde beschouwing van den menschelijken geest en in het algemeen van de menschelijke natuur op het nauwst moet samenhangen. Zal de kritikus ons zeggen, op welke wijze de menschelijke geest zich in een bepaald kunstvoortbrengsel afspiegelt, zoo is het duidelijk, dat hij zich vooraf van dien geest een begrip, een denkbeeld moet hebben gevormd. Zonder dat mist hij elken maatstaf ter beoordeeling. Uit het oordeel van den letterkundigen kritikus spreekt dus onwillekeurig diens psychologie, diens opvatting van de menschelijke natuur.

Deze opmerking, naar ik geloof, vergunt ons reeds een blik te slaan in het verband, dat er tusschen Vinets letterkundige kritiek en zijne overige, met name zijne kristelijk-godsdienstige beschouwingen bestaan kan. Hoe toch zou iemands opvatting van de menschelijke natuur zich aan het geheel zijner godsdienstige en wijsgeerige denkbeelden kunnen onttrekken? Godsdienst en wijsbegeerte plegen zich juist het onmiddellijkst, het duidelijkst

te verraden, waar men den mensch beoordeelt, waar men de ware uitdrukking zoekt voor het wezen der menschelijke natuur. De kristen bijvoorbeeld moet de menschelijke natuur anders beschouwen dan hij, wien het kristelijk geloof vreemd blijft. Maar dan moet ook de letterkundige kritiek van den kristen geheel anders uitvallen dan een kritiek, die zich van het standpunt des geloofs stelselmatig onkundig houdt. Bij den eersten oogopslag, bij een oppervlakkige beschouwing moge het eenigszins vreemd schijnen, dat men letterkundige kritiek met kristendom en in het algemeen met godsdienstige en wijsgeerige overtuigingen in verband tracht te brengen, juist het leerzaam voorbeeld, ons door schrijvers als de reeds genoemden, door schrijvers als Sainte-Beuve, Taine, Vinet en anderen gegeven, bewijst ons, dat het zonderlinge hier slechts in schijn bestaat. Voor mij is het een der belangrijkste uitkomsten, waartoe de onpartijdige beschouwing van de hedendaagsche letterkunde ons voert, dat wellicht nooit zoo sterk als in onzen tijd het verband tusschen godsdienstige overtuiging en letterkundige kritiek uitgekomen is. Men zou willens blind moeten zijn, om dit verband, ja zelfs om het noodwendig karakter van dit verband te willen ontkennen. De letterkundige kritiek heeft juist daarom in onzen tijd in zoo verrassende evenredigheden aan belangrijkheid gewonnen, omdat het is, alsof al de wijsgeerige en godsdienstige richtingen, die onzen tijd verdeeld houden, voor zich juist de letterkundige kritiek hebben uitgezocht als het gebied, waarop zij, om zoo te spreken, het uiterste harer gevolgen toonen, haar laatste woord spreken willen.

Ik behoef zeker geen woord meer te verliezen, om voelbaar te maken, dat wij Vinet, door hem uitsluitend als letterkundig kritikus te beschouwen, geweld noch onrecht aandoen, en dat wij ons evenmin op een eerbiedigen

afstand houden van hetgeen het middelpunt van zijn inwendig leven heeft uitgemaakt. Ja, na al hetgeen ik reeds in het midden heb gebracht, kan het, naar ik vertrouw, niemand meer duister zijn, wat er bedoeld wordt als men zegt, dat wij in Alexandre Vinet het optreden van het kristelijk geloof op het gebied der letterkundige kritiek begroeten. Behoefde deze uitdrukking nog nadere verklaring, ik zou er aan toevoegen, dat, nademaal letterkundige kritiek, gelijk wij zagen, van een bepaalde opvatting der menschelijke natuur onafscheidelijk is, met Vinet een beschouwing van de menschelijke natuur haren invloed op de kritiek heeft doen gelden, die de vrucht was van zijn kristelijk geloof.

En nu, bedrieg ik mij niet, kan ik terstond tot mijne vergelijking van Vinet met Sainte-Beuve en Taine overgaan, eene vergelijking, die voor alle drie uit hetzelfde oogpunt zal geschieden, uit het oogpunt namelijk der bijzondere beschouwing van de menschelijke natuur, die elk hunner eigen is. Ik begin met Taine. Hij is de tegenvoeter van Vinet. Voor hem is de mensch zuiver een voortbrengsel der natuur in volkomen denzelfden zin, waarin dit van het dier of van de plant verzekerd kan worden. Hij ziet geenszins in den mensch een zelfstandige eenheid, een eenheid, die juist het wezen van den mensch uitmaakt en die op de hem omringende natuur desgevorderd een krachtige terugwerking kan uitoefenen. Neen, de mensch, wel verre van een ondeelbare eenheid te zijn, is veeleer in zijn oog een som, de som namelijk van een geheele reeks natuurkrachten. Gelijk nu elke som ontleed en tot de grootheden, die haar gevormd hebben, herleid kan worden, zoo kan ook de mensch als het ware uit elkander genomen en in de bestanddeelen, die hem hielpen samenstellen, getoond worden. Even zeker als een aantal cijfers bij elkander opgeteld, in welke volgorde men ze voor het

overige ook gerangschikt hebbe, een ander cijfer geven, even zeker, even onfeilbaar wordt elke bijzondere mensch, gelijk hij daar voor ons staat, door een aantal krachten voortgebracht en bepaald.

Dat de menschelijke wil op de eindsom dezer krachten niet meer invloed heeft, dan elk ander vermogen, dat in den mensch gevonden wordt, spreekt geheel van zelf. In het tegenovergestelde geval toch zou voor den mensch de mogelijkheid tot zelfbepaling gegeven zijn, krachtens welke mogelijkheid hij zich dan juist van al het overige geschapene onderscheiden zou. Maar in dat geval zou de mensch weder eene zelfstandige eenheid worden, en ophouden eenvoudig een som van samenstellende krachten te zijn, hetgeen, gelijk wij zagen, Taine's beschouwingswijze geenszins veroorlooft. Neen, al wat den mensch doet zijn hetgeen hij is, dwingt hem ook zoo en niet anders te zijn, dwingt hem met onverbiddelijke noodzakelijkheid. Deze leer onderscheidt zich slechts in zooverre van de veel oudere leer van het noodlot, dat het noodlot gewoonlijk als iets geheel bovennatuurlijks wordt opgevat, als dwingende macht, die geheel buiten den mensch staat, terwijl de beschouwing, die ook Taine huldigt, voor het bovennatuurlijke, in welken vorm ook, hoegenaamd geen plaats laat, en de dwingende macht uitsluitend in de vereenigde werking dier krachten zoekt, met wier som de mensch gelijk te stellen is. Maken drie en twee te zamen vijf, zoo is het ontstaan van vijf ongetwijfeld noodzakelijk, doch elk ziet in, dat deze noodzakelijkheid geenszins het gevolg is van een wet, van een besluit, dat door iemand is vastgesteld, maar dat ik eenvoudig nu eens drie en twee niet vereenigen kan zonder het getal vijf te verkrijgen. Zeg Taine van een persoon onder welke luchtstreek, onder welk klimaat, onder welk volk, op welken grond, uit welke ouders hij geboren is, zeg hem verder, hoe

diezelfde persoon zich kleedt, zich voedt en Taine maakt zich sterk, u op zijn beurt te zeggen, wat diezelfde persoon zijn moet. Hetgeen in zijn oog den eenen mensch van den anderen doet verschillen, al zijn ook voor beiden al de zoo even opgenoemde omstandigheden gelijk, het is alleen te zoeken in de zeer verschillende verhouding, waarin die op zich zelve gelijkvormige omstandigheden samenwerken, te zamen haren invloed uitoefenen. Van daar dan ook, dat het individueele in elke persoonlijkheid Taine geenszins behoeft te ontgaan. Integendeel, het is juist dit individueele dat hem de meeste belangstelling inboezemt. En natuurlijk; de onderscheiden krachten, die op den mensch werken, zijn betrekkelijk weinige in getal. Deze krachten aan het werk te zien, zou dus een vrij eentonig schouwspel zijn, ware het niet, dat de evenredigheden, waarin zij voorkomen, de grootste verscheidenheid opleverden. Daarom tracht Taine in elke persoonlijkheid, die hij verklaren wil, te vinden, hetgeen hij noemt *la faculté maîtresse.* In elke persoonlijkheid is, volgens hem, zulk een oppermachtig, alles overheerschend vermogen werkzaam, en dan eerst is naar zijn oordeel eene persoonlijkheid verklaard, wanneer men dit vermogen ontdekt heeft. Zal ik Taine's leer dus in weinige woorden samenvatten, zoo zeg ik: de mensch is volgens Taine een stel van krachten, en hoe meer de mensch beteekent, hoe meer in dat stel van krachten er één kracht is, die boven al de andere uitmunt, alles aan zich onderwerpt en dienstbaar maakt, en als het kort begrip is van diens geheele persoonlijkheid.

Ziedaar Taine's beschouwing van de menschelijke natuur. Bij de fransche schrijvers heeft men altijd dit voor, dat zij hunne leer geheel onomwonden prediken. Een wijsgeer of theoloog uit een ander naburig land — ik zal geen kwaad spreken van de Duitschers — zou wellicht inderdaad dezelfde materialistische denk-

beelden kunnen koesteren, maar ze wikkelen in een taal, die er, wie weet het, een geestelijk, misschien een godsdienstig waas aan gaf. Voor laf woordenspel behoeft men bij schrijvers als Taine of Scherer niet te vreezen. Bij monde van beiden heeft die beschouwing van den mensch haar laatste woord gesproken, die het standpunt des geloofs in de ruimste en tevens wellicht de diepste opvatting van het woord verloochent, in zooverre namelijk als deze beschouwing aan geen menschelijk ideaal meer vasthoudt, elken eisch eener volstrekte en voor allen geldige zedewet ongerijmd moet noemen, den mensch naar geen maatstaf beoordeelt, die aan 's menschen wezen ontleend is, neen, veeleer, gansch realistisch, indien gij mij dezen kunstterm veroorlooft, elken mensch neemt voor hetgeen hij is, voor hetgeen de betrekkelijk toevallige omstandigheden hem gemaakt hebben, en dientengevolge den mensch nooit schat, maar altijd eenvoudig kenschetst.

In de waardeering van Taine's beschouwing van de menschelijke natuur moet, naar het mij voorkomt, op deze volstrekte afwezigheid van elk godsdienstig geloof voornamelijk aandacht vallen. Want deze afwezigheid is de meest in de het oog loopende trek van zijne beschouwing. Ik meen op aller toestemming te durven rekenen, wanneer ik het geloof, meer nog de overtuiging, dat de enkele mensch eene bestemming heeft, dat hij niet aan het spel der natuurkrachten is overgelaten, een godsdienstig geloof noem. Want het schijnt volkomen onbetwistbaar, dat alleen 's menschen godsdienst hem zulk een geloof, zulk een overtuiging schenken kan. Zoo lang wij ons alleen tot de waarneming bepalen, zien wij inderdaad ook niets dan de enkele op zich zelve staande verschijnselen; wij zien dan een tal van invloeden, waaraan de mensch, naar het schijnt, meêdoogenloos is prijsgegeven. Nergens bespeuren wij een verlossende macht, die in staat zou

zijn, desgevorderd tegen de noodlottige werking op te wegen van zoovele vereenigde krachten, waaraan de mensch onderworpen schijnt. Het is uitsluitend het godsdienstig geloof, dat ons het bestaan van zulk een verlossende macht doet erkennen. Maar daarmede is dan ook onze uitspraak gerechtvaardigd, dat het kenmerkende van Taine's beschouwing der menschelijke natuur in de afwezigheid van elk godsdienstig geloof gelegen is. Ik heb het hier, en voor het oogenblik, goed noch af te keuren, ik heb het eenvoudig in het licht te stellen.

Maar nu vraag ik: welken invloed heeft deze beschouwing uitgeoefend op Taine's letterkundige kritiek? Het is vooral zijne geschiedenis der engelsche letterkunde, ofschoon ook zijne andere werken, dat over de nieuwere wijsbegeerte of zijne italiaansche reis, die ons hier het antwoord moeten geven. Juist wijl dat antwoord een leemte in Taine's letterkundige kritiek zal moeten aanwijzen, is er mij veel aan gelegen, vooraf al het goede op den voorgrond te stellen, dat men van die kritiek zeggen moet. Dat deze kritiek de groote meerderheid van zijn geest terstond verraadt, behoeft nauwelijks vermeld te worden. Taine is een dier geesten, op wie de letterkunde van een volk trotsch mag zijn. Zijn stijl heeft alle rethoriek afgezworen. Voor het alledaagsche heeft hij geen plaats. Zijn indruk, zijne opvatting van de dingen, waaraan hij zijne aandacht schenkt, is altijd frisch, altijd oorspronkelijk. Hij is kunstenaar in de beste beteekenis van het woord; dat is: hij ziet de dingen zooals niemand anders ze ziet, onder een bepaald licht, dat zijn geest er op laat vallen. Want daarin schijnt mij het wezen van den kunstenaar te bestaan, dat zijne opvatting van de dingen der wereld èn nieuw, zijn bijzonder eigendom, èn tegelijk van dien aard is, dat zij zich van zelve, zij het ook slechts voor een tijd, aan andere geesten opdringt, zoodat deze

gedwongen zijn, de dingen voortaan onder hetzelfde licht te beschouwen, waaronder de kunstenaar ze het eerst heeft gezien. Het is daarbij natuurlijk geheel onverschillig, of men kunstenaar zij met de pen of met het penseel. Vóor Rembrandt had niemand de tegenstelling van licht en bruin gezien zoo als hij, na en door hem voelen wij ons als het ware gedwongen, die tegenstelling telkens opnieuw waar te nemen. Hetzelfde ondervinden wij ten aanzien van Taine. En uit dit oogpunt stel ik zelfs zijne italiaansche reis nog hooger dan zijne geschiedenis der engelsche letterkunde. Het staat u vrij, terstond op uwen eersten indruk terug te komen, wanneer gij het boek uit de handen legt, maar zoo lang gij hem leest, sleept Taine u mede, dwingt hij u, door zijne oogen te zien. Dat, ik herhaal het, is alleen het vermogen, de tooverkracht van den kunstenaar.

Maar — het was geen rethorische figuur, toen ik zooeven zeide, dat het u vrij stond op uwen eersten indruk terug te komen. Dat ons deze vrijheid ongeschonden bewaard blijft, geeft het standpunt aan, van waaruit wij de maat van Taine nemen kunnen. Men legt het boek neder, men wrijft zich de oogen uit, en men vraagt zich af: in welke wereld heeft de schrijver mij verplaatst? Is dat nu de werkelijke wereld of het gewrocht zijner verbeelding? Die som, uitkomst van eene eenvoudige optelling van natuurkrachten, is dat de levende mensch, zoo als wij hem voor ons handelend zien optreden, bovenal zooals wij hem gevoelen in onze eigen levensbewustheid? Zonder nu in een opzettelijke beoordeeling van Taine's beschouwingswijze te willen treden, tracht ik liever aan te wijzen, welken invloed zij op zijne letterkundige kritiek heeft uitgeoefend. Zeer eigenaardig is het verband tusschen zijn beschouwing van den mensch en zijn kritiek. De meerderheid van Taine, de juistheid van zijn blik is veel onbe-

twistbaarder, waar hij de klassieke, de heidensche wereld, dan waar hij de kristelijke wereld, met name de middeleeuwen beschrijft. Hoe komt dat? De reden ligt immers voor de hand. Die mensch, gelijk Taine hem ziet, die mensch, produkt van zijn tijd, van zijn land, van zijn volk, van zijn geschiedenis, van den grond, dien hij bewoont, van de lucht, die hij inademt, van het klimaat, waarin hij zich beweegt, die mensch, waarin éen *faculté maîtresse*, eene al het overige overheerschende kracht aan te wijzen is, die mensch is veel lichter in de klassieke oudheid dan in de kristelijke maatschappij terug te vinden.

In Griekenland en Rome vormde het menschelijk karakter éen geheel. Alle burgers verraden een scherp geteekend type, en tegen dien gemeenschappelijken achtergrond komen de individueele trekken met een duidelijkheid uit, die geen plaats overlaat voor misverstand. De karakters der oudheid schijnen uit éen stuk gebeiteld. Zij vertegenwoordigen gemeenlijk een bepaalde eigenschap, die dan ook in het geheugen van de later levende geslachten onuitwischbaar gegrift, en aan bekende namen onafscheidelijk verbonden blijft. Socrates was wijs, Aristides rechtvaardig. Onder den invloed van het kristendom is het menschelijk karakter veel ingewikkelder, veel geheimzinniger en samengestelder geworden. Er is een bestanddeel van innerlijken strijd in opgenomen, en tevens van oneindig diepere behoefte aan vrede en harmonie, dan men ooit te voren gekend had. Het klassieke karakter bezit eenheid, het kristelijk karakter strekt zich uit naar verzoening. Ziedaar hoop ik, de tegenstelling niet geheel onjuist aangegeven. Nu is de afstand tusschen eenheid en verzoening schier onmetelijk groot. Want verzoening onderstelt juist een tweestrijd, die vooraf is gegaan, onderstelt juist dat *ik doe niet wat ik wil, ik wil niet wat ik doe*, waarvan een kristenapostel het eerst den toon heeft

aangegeven. Op allerlei wijzen doet in de klassieke oudheid die eenheid zich kond. Met drinkgelagen eert men de Godheid. Zinnelijkheid en godsdienstig gevoel gaan hand in hand. Een stad onderhoudt uit de algemeene kas duizenden priesteressen, vrouwen, die wij thans met verachting of hoogstens met het diepste medelijden aanzien. Ja van deze eenheid tusschen wellust en godsdienst leeft, kan men wel zeggen, de geheele oudheid. Nergens wordt in de verste verte de tegenstelling vermoed tusschen overgaaf van de ziel en overgaaf van het lichaam. Dat de dienst van God eenigszins de kruisiging zou eischen van het vleesch, het komt bij niemand op. Het is vooral uit dit oogpunt, dat de diepgaande zedelijke werking van het Kristendom op het geheele karakter des menschen begrepen moet worden. Hetgeen de eeuwen door, onder alle volken, in alle landen, in meerdere of mindere mate, één was geweest, het Kristendom rukt het uit elkaar. En zinnelijkheid en godsdienst, die tot dusver zoo onafscheidelijk samenhingen, worden van nu aan verkeerd in de twee volstrekt tegengestelde polen der menschelijke natuur. In het marmer, tot hiertoe uit één stuk, komt een diepe scheur; in het menschenhart een altijd bloedende wonde. Van nu aan heeft de mensch een genius aan zijn beide zijden, ter linker de begeerlijkheid der oogen, ter rechter de aantrekkingskracht van hetgeen geen oog gezien en geen oor gehoord heeft, terwijl de verzoening van dezen diepen tweestrijd eerst ligt in dien met zooveel stoutheid redelijk genoemden godsdienst, die zoowel in de vernieuwing des gemoeds bestaat als daarin, dat ook het lichaam Gode als een welbehaaglijke offerande wordt gebracht. Mét zooveel stoutheid zeg ik, want redelijk wordt hier genoemd hetgeen der klassieke oudheid, gesteld zij had het ooit kunnen begrijpen, een onredelijk geweld plegen aan de menschelijke natuur zou hebben toegeschenen.

Ik meen u de eigenlijke bron te hebben aangewezen van dat ingewikkelde, dat samengestelde, dat sedert het den invloed van het Kristendom ondervond, het menschelijk karakter nu voortaan vertoont. Deze nieuwe fase van het menschelijk karakter treedt nu evenwel nergens duidelijker aan het licht dan in dat merkwaardig en nog altijd zoo weinig begrepen en gewaardeerd tijdvak der geschiedenis, dat men menigmaal den nacht der middeleeuwen gelieft te noemen. De nacht der middeleeuwen! Inmiddels ontleent men aan dien nacht al hare schaduwbeelden, tot op het duitsche keizerrijk toe. Alsof een nacht met zachten, helderen maneschijn soms niet beter ware dan een grauwe, nevelachtige dag. Maar laat elk de middeleeuwen kenschetsen, gelijk hij dat voor zijn geschiedkundig geweten verantwoorden kan, indien men slechts toegeeft, dat nooit de bijzondere eigenaardigheid van het eigenlijk dus geheeten kristelijk karakter helderder aan het licht getreden is, dan juist in het tijdvak der middeleeuwen, vooral te rekenen van de twaalfde eeuw. Nu noem ik het kenmerkend voor het verband tusschen Taine's beschouwing van den mensch en Taine's letterkundige kritiek, dat hij, vergeleken met zijn opvatting van de klassieke oudheid, de middeleeuwen nooit volkomen recht heeft laten wedervaren, ja, over dit tijdvak der geschiedenis nooit zonder een kwalijk onderdrukten glimlach heeft kunnen spreken. U zal het niet verwonderen of ergeren, dat ik dit eene leemte noem in zijne letterkundige kritiek. De tijd van de stelselmatige miskenning der middeleeuwen is in Nederland voorbij. Het is reeds een halve eeuw geleden, dat Willem de Clercq met beving des harten, in Felix Meritis te Amsterdam, het waagde zijn hoorders tot een billijker waardeering der middeleeuwen op te wekken. Hij deed het door zijne beschouwing van den Cid. Het was de eerste schrede op een baan, waarop sedert de edelste geesten, de voortreffe-

lijkste historiekenners, een Walter Scott, een Augustin Thierry, maar bovenal een Guizot ons zijn voorgegaan. Lijdt een letterkundige kritiek niet aan een konstitutioneel gebrek, wanneer zij op deze baan niet weet te volgen, wanneer zij geen smaak, geen hart heeft voor dien dichterlijk geloovigen tijd, die in korte woorden niet beter te beschrijven is dan Alfred de Musset het gedaan heeft, in die onvergetelijke regels — gij kent ze uit het hoofd, maar ontzegt mij gewis het genoegen der aanhaling niet:

Regrettez-vous le temps où d'un siècle barbare
Naquit un siècle d'or, plus fertile et plus beau?
Où le vieil univers fendit avec Lazare
De son front rajeuni la pierre du tombeau?
Regrettez-vous le temps où nos vieilles romances
Ouvraient leurs ailes d'or vers leur monde enchanté?
Où tous nos monuments et toutes nos croyances
Portaient le manteau blanc de leur virginité?
Où sous la main du Christ, tout venait de renaître,
Où le palais du prince, et la maison du prêtre
Portant la même croix sur leur front radieux
Sortaient de la montagne en regardant les cieux;
Où Cologne et Strasbourg, Notre Dame et Saint-Pierre,
S'agenouillant au loin dans leurs robes de pierre,
Sur l'orgue universel des peuples prosternés,
Entonnaient l'hosanna des siècles nouveau-nés;
Le temps où se faisait tout ce qu'a dit l'histoire,
Où sur les saints autels les crucifix d'ivoire,
Ouvraient des bras sans tâche et blancs comme le lait,
Où la vie était jeune, — où la mort espérait.

Neen, met zijn materialistische beschouwing van den mensch heeft Taine dit tijdperk der Geschiedenis nooit volle recht laten wedervaren. Met dit weinige hoop ik te kunnen volstaan, om te doen vermoeden, waarin Taine's letterkundige kritiek te kort schiet, en ik wensch nu bij Sainte-Beuve stil te staan. Ook hier, maar vooral in Frankrijk, bestaat de gewoonte om boeken, die in de laatste helft van een jaar gedrukt worden, het naamcijfer

van het volgende jaar te geven. De herdruk van Sainte-Beuve's Portraits contemporains voert als dagteekening op den omslag het jaar 1870. Hij was, gelijk gij weet, niet bestemd het te beleven. Toen October '69 de herfstbladeren vergulde, werd hij onder den toevloed van al wat Parijs beroemds had op letterkundig gebied grafwaarts gedragen.

Een menschelijk hart had opgehouden te kloppen. Sainte-Beuve was volstrekt niet, zoo als Taine, de man van een systeem; hij was daartoe te veel dichter. Ook zijn ze zeer verschillend, de fases, waardoor hij in zijn leven heen is gegaan. Hij studeerde als jongeling in de medicijnen, ondervond den al te gewonen invloed van den aanvang dier studiën, en dreef eenigen tijd af op den stroom der materialistische denkbeelden. Maar allerlei kwam, het een na het ander, samenwerken om hem aan dien stroom te ontrukken. Niet te vergeefs ruischten de Lamartines diepgevoelde Meditatiën en Harmonieën. Victor Hugo trad op, en wekte met zijn dichterlijke restauratie der middeneeuwen de meest onbegrensde geestdrift in des jongelings borst. Evenwel, ernstiger stemmen kwamen hem wekken uit zijn materialistischen sluimer. Een groote en diepe droefheid, — Sainte-Beuve heeft ons nooit gezegd, waarin zij bestond, en wij zullen niet trachten door smakelooze gissingen den geheimzinnigen sluier op te lichten, dien hij zelf over dit beslissend oogenblik zijns levens geworpen heeft — een groote en diepe droefheid deed hem troost zoeken. Hij vraagde, hij tastte rond, hij zocht, hij bad. Toen was het een uitkomst, dat Lausanne hem noodigde, om een reeks van voorlezingen binnen hare muren te komen houden. Het gaf hem de aanleiding tot zijne studie van Port-Royal, en nederknielende met La Mère Angélique, en den Bijbel lezende met de Saci, en over de kristelijke waarheid peinzende met Pascal, ging zijn hart open voor

overtuigingen en gedachten, die in zijns harten versche wonde een weldadigen balsem lieten nederdruppen. Hij hield zijne voorlezingen te Lausanne, droeg daar voor hetgeen later dat onvergetelijke eerste deel over Port-Royal geworden is; en wie zat onder anderen, geregelder en trouwer dan de vlijtigste student, op de banken van zijn gehoorzaal? — Alexandre Vinet, wien wel menigwerven het oog vochtig werd van aandoening en sympathie, als hij in den jongen, zoo buitengewoon begaafden spreker een geloofsgenoot meende te herkennen.

Sainte-Beuve en Alexandre Vinet! — Hier zijn zij bij elkander, schier broederlijk vereenigd, en het is mij of ik den grooten lijdenden denker van Port-Royal in hun midden zie staan, aan beiden de hand reikende.

.... Hier ontmoeten zij elkander; maar hoe spoedig waren hunne wegen bestemd, uit elkander te gaan! Het jaar '42 is in Sainte-Beuve's leven op nieuw een beslissend oogenblik. — Er is maar een plek in de ziel waar een overtuiging kan gevormd worden; een overtuiging, die waarde heeft en behoudt voor het leven. Al wat naast die eene heilige plek ontstaat, is bestemd, op den wind te verstuiven, al heeft het met een werkelijke overtuiging ook nog zooveel familie-gelijkenis vertoond. Wie zal in 's menschen binnenste doordringen? Wie zeggen, waarom bij Sainte-Beuve verwelkt is, wat bij Vinet tot zijn levenseind eerst gebloeid, daarna vruchten gedragen heeft? Wij mogen ons hierin niet verdiepen. Maar één ding mag niet onopgemerkt blijven. Vaak heeft men Sainte-Beuve's Geschiedenis van Port-Royal in het kredit gebracht van zijn scepticisme. Men heeft de zaak zoo voorgesteld, alsof hij door deze zijne geestesrichting tot de waardeering van eene zoo uiteenloopende richting als die van Port-Royal in staat ware gesteld. Dit is historisch niet juist. Toen Sainte-Beuve die diep ernstige richting van Port-Royal

met zulke levendige, warme kleuren schilderde, toen hij over die eenzame denkers en heiligen met zooveel sympathie sprak, stond hunne richting niet tegenover de zijne, was zij veel meer de zijne, bezat zij al de liefde van zijn hart. Ook kan men niet zeggen, dat die liefde ooit geheel is uitgedoofd. Onder de asch is dat vuur blijven smeulen op het geheimzinnigste altaar van zijn gemoed. Want ook het menschelijk gemoed heeft, als de tempel der Hebreeën, zijn voorhof, zijn heilige, zijn allerheiligste, waar de mensch zelf, die hier de hoogepriester is, wellicht slechts éenmaal in het jaar, wie weet, slechts éenmaal in het leven binnentreedt. — Hoogstens zou men kunnen beweren, dat dit juist Sainte-Beuve's scepticisme was, bij beurte door het meest verschillende gelijkelijk te kunnen worden aangetrokken. En inderdaad, er is tweeërlei scepticisme. Het scepticisme van de eene soort is weinig aantrekkelijk, want het is koud, het is afgemeten, het bezit zich zelf altijd, het ziet op elk gegeven oogenblik en onverschillig tegenover welk verschijnsel het betrekkelijk karakter van alles volkomen helder in. Door geen lichtzijde wordt het verblind, want het is altijd door de schaduwzijde minstens evenveel getroffen. Het laat zich door geen enkele geestdrift medesleepen, want het vangt elken zonnestraal op het ijskoud marmer eener vitzuchtige kritiek. Maar, vergeten wij het niet, er is ook een ander scepticisme; en hier is dat vreemde woord slechts een andere naam voor een eigenaardigheid, die in onze eeuw steeds minder een eigenaardigheid blijven kan, aangezien zij hoe langer hoe algemeener wordt en die daarin bestaat, dat men, bij volstrekte afwezigheid van alle eigen en zelfstandig gemoedsleven, beurtelings zijn telkens weder verdoovend licht aan allerlei fakkels ontsteekt. Het kenmerkende van deze geestesrichting is, vergunt mij nog een vreemd woord, het gemis van elk parti-pris. Het is

een twijfelzucht, die zich zelfs tot het recht en de waarde van den twijfel uitstrekt, en, gelijk men zich juist heeft uitgedrukt, te veel twijfelt, om niet soms ook te gelooven.

Hoe het zij, in '42, en, wilt gij een nauwkeuriger dagteekening, ter gelegenheid van zijn opstel over la Rochefoucauld, brak Sainte-Beuve voorgoed met hetgeen hij zijn mysticisme noemde, om terug te keeren tot hetgeen, andermaal naar zijn eigen uitdrukking, des idées plus saines waren. Niets is leerzamer voor de kennis van des schrijvers inwendige geschiedenis dan de vergelijking van de onderscheiden uitgaven van Sainte-Beuve's werken. In de latere uitgaven is hij voortdurend bezig met verontschuldigingen te maken over de liefde, de bewondering, die hij in de eerste uitgaven voor bepaalde gevoelens, personen of toestanden aan den dag heeft gelegd. Het maakt niet juist een verheffenden of bemoedigenden indruk, iemand voortdurend te zien schaamrood worden over zijn eerste liefde. En die eerste liefde van Sainte-Beuve was zoo teeder en zoo hartstochtelijk tevens. Welke ziel is ooit vatbaarder geweest dan de zijne voor de warmste geestdrift? Wie heeft de gave der bewondering — want ook dat is een gave — in overvloediger mate bezeten dan hij? Ook in het bewonderen en in het liefhebben schijnt maat houden, schijnt zelfbeheersching onmisbaar. Het wreekt zich ook, wanneer men hierin zich laat gaan. Sainte-Beuve heeft geboet. De snaren zijner ziel, waaraan zulke diepgevoelde tonen van bewondering en liefde ontgleden waren, hingen slap, en zijn ouderdom was een grauwe winterdag, waarvan dit het weemoedigste was, dat hij zijn eerste liefde niet eens onder de verdorde bladeren kon laten sluimeren, maar haar telkens wakker riep, om haar meedoogenloos in het aangezicht te slaan. Nu kon hij zijn vroegere Portraits Contemporains niet weder uitgeven, zonder in aanteekeningen en post-scriptums terug te nemen, wat hij in

den tekst gezegd had; nu traden beschuldigingen en verwijten in de plaats van toejuiching en lof; nu mocht Port-Royal, eens geschreven als met het edelste bloed zijns harten, niet in nieuw gewaad voor het publiek verschijnen, of de lezer moest ontgoocheld worden door de verzekering, dat de schrijver thans zijn eigen bestaan beschouwde als een mensonge au sein de l'universelle illusion.

Dit scepticisme, dat den schrijver meer en meer overmeesterde, heeft hij, en, voor zooveel wij weten, hij het eerst, tot een beginsel van letterkundige kritiek verheven. Met de hem eigen bevalligheid en dichterlijkheid van uitdrukking heeft Sainte-Beuve de kritiek ergens vergeleken met een zilveren beek, die zich door een afwisselend bekoorlijk en stout landschap heenslingert, waar nieuwe villa's en bouwvallen van oude kasteelen, rotsen en geboomte beurtelings de aandacht trekken. Wat doet die zilveren beek voor dat landschap? Tweeërlei. Voor een deel spiegelt ze af wat zich op of in de nabijheid van hare oevers bevindt, voor een ander deel draagt zij de boot, waarin de toerist gemakkelijk voortglijdt om het geheel te kunnen overzien. Zoo weerkaatst en zoo toont de kritiek de verschijnselen, die op letterkundig gebied plaats grijpen. Bezwaarlijk had men een juister en aangenamer beeld voor het wezen der sceptische kritiek kunnen vinden. Voor haar wezen? Dit zegt wellicht te veel? Ik zou liever zeggen, dat dit beeld volkomen duidelijk maakt hetgeen het doelwit van Sainte-Beuve's kritiek in de laatste twintig jaren geweest is, terwijl wij niet zouden durven beslissen of zij haar schoonen droom ook verwezenlijkt heeft. Heeft hij altijd die volkomen en volkomen rustige onpartijdigheid in acht genomen, waaraan het zooeven vermelde beeld denken, ja die dit beeld verwachten doet? Heeft die kritiek zich altijd in toom gehouden, nooit overhaast geoordeeld; niet alleen,

om het beeld voort te zetten, die gebouwen weerkaatst, die in den éenen of in den anderen, doch altijd in een zuiveren bouwstijl waren opgetrokken, maar ook die, welker rococostijl een gekuischten smaak minder bevredigen kon?

Hier komen wij dus van zelf op het verband tusschen het scepticisme en de letterkundige kritiek. Hoe minder men op de zoo even gestelde vragen meent een bevestigend antwoord te kunnen geven, hoe meer men ook de overtuiging koesteren zal, dat een letterkundige kritiek, rustende op de door Sainte-Beuve vooropgestelde beschouwingen, geenszins door innerlijke waarheid uitmunten zou. Op het papier kan men een kritiek zeer goed beschrijven, die geheel aan een helderen, doorschijnenden, en het landschap doorkronkelenden stroom beantwoordt. Maar waar is het middel, om den mensch tot zulk een zuiver ontvangend, opnemend wezen te maken. Want één van beiden: òf de kritikus zal inderdaad slechts opnemen, slechts weerspiegelen hetgeen zich in hem afkaatst, maar dan zal het hoogstwaarschijnlijk de moeite niet waard zijn, naar hem te luisteren, òf wel: dit is de moeite waard, maar dan is de kritikus ook een scherp geteekende persoonlijkheid, die zijn stempel op zijn beschouwing van de dingen der wereld afdrukt. In dat geval is hij evenwel natuurlijk ook volstrekt niet meer het louter ontvangende, opnemende wezen, dat het zooeven gebruikte beeld van Sainte-Beuve verwachten deed.

Met betrekking tot des schrijvers scepticisme is Sainte-Beuve's kritiek daardoor geoordeeld, dat zij aan dit scepticisme volstrekt niet getrouw gebleven is, het veeleer gedurig verloochent, en het daardoor tot iets kunstmatigs stempelt. Inderdaad, Sainte-Beuve's sceptische beschouwing van den mensch had hem moeten verhinderen, den mensch en vooral den schrijver naar den maatstaf eener

volstrekte, algemeen geldende zedelijkheid te beoordeelen. Kan de mensch geen volstrekte waarheid bezitten, zoo kan hij dit evenmin op zedelijk als op eenig ander gebied. Is Sainte-Beuve nu aan dezen stelregel getrouw gebleven? Niemand minder dan hij. Er is geen strenger zedemeester geweest, geen onverbiddelijker censor dan juist Sainte-Beuve. Lamartine en de Chateaubriand weten er iets van te verhalen. Hij heeft niet gerust, vóor hij het publiek omtrent de innerlijke waarde van hun letterkundige verdienste? neen, van hun beider zedelijke persoonlijkheid geheel ontgoocheld had. Geen enkele onkieschheid heeft Sainte-Beuve onopgemerkt gelaten in den schrijver van Rafaël of Graziella, geen enkelen trek van lichtzinnigheid bemanteld in den schrijver van de Mémoires d'Outre-Tombe. Neen, nu het graf zich over Sainte-Beuve gesloten heeft en voor den ernst van den geheel afgewonden levensdraad elke aangenomen taal verstomt, moet het uitgesproken worden: geen kritiek werd ooit zoo zeer door hartstocht en indien niet door hartstocht, dan toch in elk geval door persoonlijke voorliefde of weerzin ingegeven als juist die kritiek, die zich zelve als de rustige beek van het landschap aankondigde, als juist die kritiek, die zich voor de hoogste vrucht uitgaf van een alles duldend scepticisme. Ik durf ook zonder nader bewijs aanvoeren, hetgeen tijd en plaats niet gedoogen, ik durf voor de waarheid dezer uitspraak mij op het onpartijdig oordeel van elk beroepen, die met mij tien jaren lang elken dag met Sainte-Beuve's Causeries, thans tot zeven en twintig deelen aangegroeid, geleefd heeft. Uw scepticisme was de hartstocht zelf, uw scepticisme was uit sympathie en antipathie samengesteld, o éenig schrijver, o beminde meester! Wist gij, wat het hem kost, dit oordeel openlijk uit te spreken, die uw schoonen droom jaren lang heeft meegedroomd, die, betooverd door uw woord,

het scepticisme voor de eenige bron van alle ware letterkundige kritiek heeft gehouden!... Sainte-Beuve heeft echter zelf, door de steeds toenemende oprechtheid van zijn taal elke begoocheling in dit opzicht onmogelijk gemaakt. Hij had lief en hij haatte, niet den mensch had hij lief, maar sommige menschen, en welke? Hen, die, in welke richting dan ook, een zekere eenheid vertoonden, die een zeker denkbeeld vertegenwoordigden en door hun geheele leven harmonisch uitdrukten. Zulke geesten en schrijvers moesten natuurlijk zijnen kunstzin, zijn gevoel voor harmonie bevredigen. Lamennais heeft hij lief gehad, maar Chateaubriand heeft hij gehaat, George Sand heeft hij aangenomen, maar de Lamartine heeft hij verworpen. En met zulke tegenstellingen zou het mij licht vallen nog een wijle voort te gaan. Hoe vriendelijk was hij voor de Tocqueville, hoe onbarmhartig voor Victor Hugo! Wij maken er hem geen verwijt van. Maar wèl mogen wij doen opmerken, dat het scepticisme het niet tot een objektieve beschouwing van den mensch heeft kunnen brengen, al heeft het dit met ernst gezocht. Die slotsom behoeft ons niet te verwonderen. Zij is natuurlijk, maar niettemin zeer leerzaam. Een objektieve beschouwing van den mensch onderstelt, dat men den mensch van een standpunt gadesla, hoog genoeg om boven persoonlijke voorliefde of weerzin verheven te zijn. Waar dat standpunt ligt, wij hopen het straks aan te wijzen; maar hier willen wij reeds doen uitkomen, dat dit standpunt in geen geval bereikt kan worden, waar men geen reden heeft, om den mensch als mensch lief te hebben, waar men in de menschelijke natuur op zich zelve geen diep en overwegend belang stelt, waar men haar slechts met de nieuwsgierigheid van den scepticus (vergeeft mij het gemeenzame woord) bekijkt. In den aanvang gaat het met die nieuwsgierigheid wonder wel. Men blijft kalm, onpar-

tijdig; men houdt zorgvuldig en zonder hartstocht eenvoudig aanteekening van de onderscheiden verschijnselen, die de menschelijke natuur en dus ook de letterkunde oplevert. Men vermaakt zich zelven en anderen. Maar hoe lang duurt het? Het menschelijk karakter is zoo zonderling, zoo ingewikkeld, zoo ongerijmd, heeft zoovele schuilhoeken, zoovele maskers. Men weet niet meer waar zich aan te houden, men verwondert zich, men ergert zich, men wordt boos, men laat los, men vaart uit, men wreekt zich op dat raadselachtig wezen, dat men mensch noemt, en dat aan elke begripsbepaling ontsnapt. Het is mij wel, maar, scepticus, waar is uw hooggeloofde kalmte, waar uw onverstaanbare rust? Hoe worden thans de bruisende golven voortgezweept van dien eens zoo helderen en doorschijnenden vloed!

Lees ik een beschuldiging op uw lippen, in uw oogen? Een lezing was u toegezegd over Alexandre Vinet. De tijd is voor een groot deel reeds verstreken, en men heeft u niet over Vinet, maar over Taine en Sainte-Beuve gesproken! Toch meen ik een niet onaanmerkelijk deel van mijn taak te hebben vervuld. Ik sprak u inderdaad over Vinet, terwijl ik mij met de schrijvers bezig hield, die zich met hem laten vergelijken. Juist door de tegenstelling met dezen zal het beeld van Vinet, naar ik verwacht, des te helderder uitkomen. De kritikus van het ongeloof, dat is van de loochening der werkelijkheid van het ideaal, en de kritikus van het scepticisme, dat is van die richting, die deze loochening door, op persoonlijke voorliefde berustend, idealiseeren tracht te vergoeden, zij beiden moeten den kritikus van het geloof helpen kenschetsen, hem derhalve, voor wien werkelijkheid en ideaal samen-

vallen, of, duidelijker nog, voor wien het ideale het eenige werkelijke is.

Ook Vinet gaat in zijne letterkundige kritiek van eene beschouwing van den mensch uit, eene beschouwing, die zich ontegenzeglijk onder den invloed van Pascal gevormd heeft. Het hoofdkenmerk dezer beschouwing bestaat in den nadruk, gelegd op de gevolgen van den zondeval, die in het vroegste verleden van ons geslacht heeft plaats gehad. De mensch is voor hem, om Pascals uitdrukking over te nemen, een onttroonde koning.

Ses misères, zegt Pascal, ses misères sont des misères de grand seigneur! Qui donc se plaint de n'être pas roi, sinon un roi dépossédé? Evenals Taine en Sainte-Beuve, heeft ook Pascal een geopend oog voor al de innerlijke tegenstrijdigheden, waaruit de mensch is samengesteld. Geen bitter materialisme, geen teleurgesteld scepticisme kan de schier tallooze raadselen scherper opmerken, dan dit door Vinet geschiedt, de tallooze raadselen, waarvan de menschelijke natuur overvloeit, en waardoor zij als van te voren elk stelsel, waarin men haar zou willen samenvatten, tot een leugenaar maakt. Voor Vinet hebben die raadselen en tegenstrijdigheden evenwel een geheel andere beteekenis. Het zijn wel raadselen op zich zelve, maar tevens teekenen, dat er in de geschiedenis van de menschelijke natuur iets is voorgevallen, waardoor de oorspronkelijke harmonie verstoord werd. Het zijn raadselen voor hem, o gewis, maar dat zou voor hem het grootste van alle raadselen zijn, indien die menschelijke natuur geen raadselen aanbood. Het instrument geeft wanklanken, o voorzeker, maar hij weet ook, dat men het gewelddadig ontstemd heeft. De mensch is, voor Vinet, losgescheurd van zijn God, maar dit heeft niet plaats gehad zonder een diepe wonde achter te laten. Hetgeen bijéen behoorde is vanéengereten; de eenheid is verdeeldheid, het oorspronkelijke,

onnatuurlijke is natuurlijk geworden, de geheele orde van zaken is omgekeerd. Ziet, het menschelijk denken is er op aangelegd, de waarheid te kennen, en het verwijlt bij de leugen, het tracht zich te voeden met de dwaling; het menschelijk hart is geschapen voor de reinste, voor de eeuwige liefde en het zoekt in de zelfzucht een altoos weder opnieuw teleurstellende bevrediging; het moet zich geven, zich verliezen, en het houdt zich angstig terug, als ware alles verloren, wanneer het zich zelf gaf. De menschelijke verbeelding is hem geschonken, om aanschouwelijke vormen te geven aan het ongeziene, het ideale; inmiddels bevolkt zij hare wereld met de schaduwbeelden der zichtbare dingen, waarbij hare keus niet zelden door onreine hartstochten geleid wordt. Maar denken, hart en verbeelding, en over welke krachten de mensch nog verder moge beschikken, zijn geen bloot lijdelijke vermogens, die de mensch, zonder het onnatuurlijke er van te gevoelen, aan hunne oorspronkelijke bestemming zou kunnen ontrukken. Integendeel, de onttroonde en gevangen vorst gevoelt telkens en op het pijnlijkst zijn ketenen. De slavenarbeid, dien hij verrichten moet, stuit hem gedurig tegen de borst. Hij is als een veer, die met geweld uit haar natuurlijke spanning gerukt wordt. Gij zijt in een onnatuurlijken toestand! Die getuigenis verneemt de mensch gedurig van zijn eigen bewustheid en de grondtoon van zijn zelfbewustheid is daarom weemoed. In welke mate dit bij elken mensch het geval is, kan in het midden gelaten worden, maar in bijzondere mate is die bewustheid levendig, is dus ook die weemoed diep bij hen, die als de tolken zijn van het menschelijk gevoel; dat is: bij de groote kunstenaars, en wel het allermeest bij de dichters. Want dit schijnt de eigenaardigheid van het genie, zich zelf en daarmede het diepst der menschelijke natuur te verraden. De gewone mensch kan veel lichter een rol

aanleeren; bij hem is het opmerkend en nadenkend verstand overwegend; hij houdt rekening met die zoogenaamde werkelijke wereld, waarin hij leeft; hij weet, dat daarin niet veel plaats is voor de uiting van zijn persoonlijke gewaarwordingen. Ook zijn die gewaarwordingen niet talrijk. De beslommeringen van zijn beroep, de plichten en plichtplegingen van het maatschappelijk leven, de openbare meening, de goede toon, het fatsoen, alles werkt mede, om hem tot een meer of minder kunstmatig wezen te maken, naar een algemeen patroon gesneden, en nauwlijks zelf meer bespeurend, hoeveel hij verbergt, opkropt, smoort. Vraag niet hem wat de mensch is, wat tragedie er ligt op den bodem van zijn hart, hij herinnert zich den tijd niet meer, dat hij heeft kunnen weenen. Maar vraag het den kunstenaar, vooral den letterkundige en bovenal den dichter. Dezen leven in een afzonderlijke, een geheel persoonlijke wereld; zij gevoelen den demon in zich, die hen dwingt te zeggen wat in hen is; zij zijn als Bileam, sprekende ook tegen zijn wensch en eigenbelang, en zooals een geheimzinnige nooddwang het hem oplegt. En het groote belang, dat dientengevolge de letterkunde aanbiedt, het is dat van in haar geheel de onwillekeurige tolk te zijn van de diepste gewaarwordingen van het menschelijk hart. De tolk? De tolk van gewaarwordingen? Neen, deze woorden zijn te koud. In de letterkunde klopt dat hart zelf, legt het zijne bloedende wonden bloot, zendt het zijn nood- en vreugdekreten ten hemel. Dáar parelen onze tranen, dáar tintelt onze jeugd!

Ziedaar het verband bij Vinet tusschen zijne beschouwing van den mensch en zijne letterkundige kritiek. In de letterkunde is het de mensch, die hem het diepste belang inboezemt, en zij wordt gedurig het voorwerp zijner studie, omdat zij hem die innerlijke verdeeldheid, die wonde, dien weemoed van het menschelijk hart onder allerlei

vormen toont. Het is duidelijk, waarin deze beschouwing van die van Taine en Sainte-Beuve verschilt. Voor Vinet is de mensch zoo weinig de onvermijdelijke som van natuurkrachten, dat hij in den mensch juist het meest het innerlijk verzet opmerkt tegen den gegeven toestand van het oogenblik. En wat Vinet van Sainte-Beuve onderscheidt? Gij herinnert u wat ik van den laatste opmerkte. Bij Vinet juist het tegenovergestelde. Terwijl persoonlijke voorliefde en tegenzin bij hem nauwelijks aan het licht treden, heeft hij den mensch lief, wiens zonderlinge tegenstrijdigheden, wiens wankelbaarheid, wiens slingeringen Vinet niet vermoeien, niet afschrikken; integendeel, hem schier welkom zijn, omdat zich daarin onder allerlei vormen dat zoeken en tasten naar de verloren eenheid openbaart, dat grijpen naar den verscheurden band, of hij zich weder mocht vasthechten, dat alleen blijvende belangstelling in de menschelijke natuur onderhouden kan. De mensch is voor hem als een die een heerlijke melodie heeft opgevangen, maar wien zij weder uit het gehoor is geraakt, en die thans gedurig pogingen in het werk stelt om haar weder na te kunnen zingen.

Wat is die heerlijke, maar verloren melodie? Vinet hoort hare verstrooide en uit het verband gerukte tonen het liefst in de zangen der dichters. Hoe gretig luistert hij! Hoe tracht hij het verstrooide bijeen te voegen! Hoe waakt zijn kritiek bij de verschillende gewaarwordingen eens schrijvers, die langs hem voorbijgaan, als om juist op die gewaarwording den vinger te kunnen leggen, die hem toeschijnt de profetie eener betere toekomst, het voorspel eener hoogere harmonie te zijn. Want die hoogere harmonie in den mensch, voor Vinet is zij gevonden, voor hem is zij niet slechts de hoogste, maar de eenige werkelijkheid. Gelijk een kunstwerk dan eerst bestaat in den waren zin des woords, wanneer het voltooid is, zoo is de mensch ook eerst

voltooid, wanneer hij de verklaring en de verzoening der innerlijke tegenstrijdigheid gevonden heeft, die slechts tot voorbereiding van die hoogere werkelijkheid heeft moeten dienen. Van daar in zijne kritiek een mildheid, een verheven onpartijdigheid, waarvan mij de wedergade niet bekend is. Bij elken wanklank, die zijn oor treft, is het alsof hij trilt van gespannen verwachting, dat deze wanklank nu eindelijk het harmonisch akkoord zal voorbereiden. Al de uitersten waarin de letterkunde van den dag vervalt, al de uitspattingen waaraan de groote genieën zich schuldig maken, al de ijdele droombeelden, die zij najagen, zij verwonderen, zij ergeren hem niet, zij spreken hem van de innerlijke onrust van het menschelijk gemoed; en het is of hij daarbij tot ons spreekt: wist gij niet, dat de mensch alle deze dingen moest lijden en alzoo tot zijne heerlijkheid ingaan? Want van deze edelmoedige verwachting leeft zijne kritiek, en inmiddels zijn dat in zijn oog de edelste naturen, en wien een goddelijk merk op het voorhoofd is gedrukt, die naturen, die door de diepste onvoldaanheid gekweld worden, en die tot adelbrief hebben de wonden van hun hart.

Had ik onrecht, toen ik Vinet den kristen noemde op het gebied der letterkundige kritiek; toen ik in dezen naam de nauwkeurigste kenschetsing zocht van zijne eigenaardigheid, toen ik eindelijk beweerde, dat hij onmogelijk een school heeft kunnen vormen? Neen, geen school voorzeker; maar wèl hebben de edelste lippen zijn lof vermeld; wèl heeft hij den eerbied der liefde ook hun ingeboezemd, wier gemoed voor zijn geloof zich gesloten hield. Schrijvers als Sainte-Beuve en Scherer laten geen gelegenheid voorbijgaan om zijn meerderheid te erkennen. Die meerderheid, zij is niet de meerderheid van het talent, dien zoo vaak bedrieglijken toovenaar; zij is niet de meerderheid van de kunde; zij is de vrucht der persoonlijkheid van hem,

die jegens niets menschelijks zich vreemd hield en die het lijden der eeuw, dat hij mede doorworstelde, van uit geen andere hoogte gadesloeg dan de verhevenheid van dien kruisheuvel, waar het strijdend menschdom voor het eerst het woord der verzoening van zijns Verlossers stervende lippen opgevangen heeft.

INTIMIS II.

HOOFDSTUK I.

VRIJHEID.

«En voor goed terugbracht in het vaderland.»

L'homme propose en zoo voort. Nu ik deze tweede reeks van «Mededeelingen», dit vervolg op Intimis aanvang, bevind ik mij reeds sedert zeven jaar andermaal in het buitenland, in eene der akademiesteden van het groote duitsche rijk, in het bekoorlijke Heidelberg, waar ik een professoralen leerstoel vond, en zie ik op de jaren 1857—1865, jaren, waarin ik als fransch predikant te Rotterdam werkzaam was, als op een afgesloten tijdperk terug.

Het begin van dat tijdperk valt samen met de opkomst in Nederland van de moderne theologie. Dat ik, eens predikant te Rotterdam, onder hare vanen zou strijden, voorzag ik wel, eer ik het beroep derwaarts aannam.

Juist dit vooruitzicht deed mij lang weifelen, voor het zoover kwam. De aanbieding van het beroep sloeg ik zelfs af. Maar na dit gedaan te hebben, had ik de onvoorzichtigheid van te komen preeken. Mijne preek werd gunstig opgenomen, en de persoonlijke tegenwoordigheid van hen, die mij als leeraar wenschten, deed het overige. Weerstand bieden was tegenover zooveel vriendelijken aandrang niet langer mogelijk. Ik gaf toe, en deed den 20sten September mijne intrede te Rotterdam.

De bezwaren, reeds in '54 gekoesterd tegen het aanvaarden van eene predikantsbetrekking in de Hervormde Kerk, en die mij in dat jaar het aanbod, mij uit Leuven geworden, tot eene uitkomst maakten, wogen ook in '57 zwaar. In zooverre wij kinderen van den modernen tijd, en tevens onder den machtigen invloed van het Kristendom opgewassen zijn, hebben wij allen, — om het gemeenzaamste woord te kiezen, — een godsdienst op onze eigene hand, een godsdienst, die ons in elk geval beter bevredigt dan het kerkelijk Kristendom van de katechisatie, en die, vrij los van de zoogenaamd geschiedkundige gegevens des Bijbels, in zijn leerstellig gedeelte uit eene bloemlezing bestaat van eenige groote denkbeelden, die profeten, apostelen, inzonderheid Jezus van Nazareth ons hebben geopenbaard. Deze godsdienst, de godsdienst van zeer velen in onzen tijd, — in den grond weinig anders dan een vroom idealisme, dat zich met piëteit aan de groote kristelijke overlevering wenscht aan te sluiten, — is hij op zijn plaats in de historisch gewordene kerk van Nederland? Kan men met dien geheel individueelen en zelfs individualistischen godsdienst predikant zijn, de sakramenten bedienen, de jeugd onderrichten, lidmaten vormen en aannemen, en, — noemen wij de dingen bij hun naam, bef en toga dragen? Reeds in '54, toen ik de Akademie verliet, had ik daaromtrent *misgivings*; uit dien hoofde was Leuven mij welkom, waar ik predikant kon worden zonder eenig formulier te onderschrijven, waar ik met geen kerkgenootschap hoegenaamd in verband stond, waar ik geheel naar eigene inspiratie kon handelen.

Ware de werkkring daar slechts niet te beperkt, te weinig bevredigend geweest! Toen wijze en vroede mannen mij in '57 betoogden, dat ons modern Kristendom in eene gevestigde kerk niet misplaatst mocht heeten, en bovendien

mijne historisch-kritische overtuigingen nog verre van gevestigd waren, stapte ik over de zwarigheid heen, en lachte mij zelfs het denkbeeld toe om hetgeen ik in oprechtheid voor waar en heilig hield als predikant in de kerk mijner vaderen te helpen verbreiden. Ik wist wel dat mijn Kristendom een geheel ander fatsoen had dan dat van de groote meerderheid der gemeenteleden, maar, dacht ik, het zou geen zonde zijn, dit openlijk te erkennen, zonder omwegen ter zijde te stellen hetgeen mij bijgeloof scheen, en slechts te getuigen van hetgeen ik zelf geloofde.

Jong en onervaren genoeg om den omvang der moeilijkheden niet te meten, die de gekozen partij mij moest baren, toog ik met opgewektheid aan den arbeid. Ik kan iets nalaten, maar niet iets ten halve doen. Zoo wierp ik mij het hoofd voorover in eene zee van praktische werkzaamheden. Mijne pastorale taak breidde zich uit met den dag; mijne predikbeurten vermenigvuldigden zich. Aan aanmoediging ontbrak het in geenen deele; een zoo gelukkig gevoel vergezelde mij bij al hetgeen ik zeggen en doen mocht, dat ik nauwelijks tijd vond om over de vroegere bezwaren na te denken.

Ook de praktijk heeft hare bedwelming. Gelukkig, dat zij niet aanhoudt. Ook voor mij volgde ontwaken. Wij nieuwerwetsche kristenen passen kwalijk meer in een kerkgareel. De leek blijft er in, omdat hij er metterdaad niet meer van behoeft te gevoelen dan hijzelf verkiest; maar den leeraar kan het, bij een zeker temperament, te benauwd worden. Elke uitwendige band valt mij bovendien zwaar. Ik ontsprong dezen en ben thans weer even vrij als te Leuven, dat is op goeden voet met de kerk maar niet met haar getrouwd.

Vrijheid, Vrijheid! Van haar heb ik mijn levensdoel gemaakt, want in de ware en volkomene vrijheid ligt

alles opgesloten, waarvoor het de moeite loont te leven. Zij is de kampprijs, en wordt dus niet verkregen dan na inspannenden en aanhoudenden strijd. Zij blijft een groot woord zoolang wij haar in het algemeen beschouwen en najagen; zij is een dagelijks hooger en inniger gewaardeerde schat, wanneer wij haar telkens op iets zeer bepaalds en konkreets toepassen. Er moet altijd het een of het ander zijn, tegenover hetwelk wij vrij willen worden, zij het een persoon, een hartstocht of eene richting. Wie denkt en gevoelt, ziet zich van der jonkheid aan door allerlei machten bestormd, die zich van zijn hoofd en hart willen meester maken. Hoe weinig is er dat op eene kalme, zachtzinnige wijze ons innerlijk leven binnentreedt, als een bescheiden gast, die enkel wil logeeren, en voor geen langer tijd dan de welvoegelijkheid medebrengt. Onze meeste indrukken, de indrukken althans, waaraan wij iets hechten, komen als een invallend leger, van top tot teen gewapend, worden onzen geest opgelegd, in onzen geest ingekwartierd, behandelen ons als overwonnelingen, spelen den dwingeland; en het gelukt hun zoozeer, dat wij een tijd lang onze onderwerping zoet noemen. O verrukkelijke slavernij, waarin eene persoonlijkheid, een richting, een schrijver of kunstenaar ons dompelen kunnen! Wie aan deze weelde volstrekt vreemd blijft, ik vrees voor hem; zou hij wel voor het genot der vrijheid bestemd zijn? Nooit kan hij komen tot dat ontwaken, in welks verschrikking alleen de kracht geput kan worden tot die heldenpoging, die ons aan den boei der betoovering ontrukt en aan de vrijheid teruggeeft.

Ik stem evenwel toe, dat de bevrijding niet zoo snel in haar werk gaat als deze laatste volzin kan doen vermoeden. De eerste slavernij moet nog door eene tweede opgevolgd worden, eer het uur der Vrijheid aanbreekt. De liefde moet overslaan tot haat, of, indien de haat

voorafgegaan is, deze in liefde verkeeren, eer dat evenwicht tusschen liefde en haat kan ontstaan, dat alleen den naam van vrijheid verdient. Want vrij zijn wij alleen tegenover hetgeen wij zoowel gehaat als liefgehad hebben. De haat toch is slechts een andere vorm dan de liefde voor de betrekking, die wij op iets of iemand gevoelen, en de beide gewaarwordingen vinden hare hoogere eenheid in Waardeering, die de vrucht is, waaraan de Vrijheid gekend moet worden. Zoolang er slechts liefde is, — ik neem hier het woord in den zin van hartstochtelijke verknochtheid, — kan er aanbidding zijn, maar waardeering is er nog niet, evenmin natuurlijk als wanneer afkeer onze ziel vervult. Tot Vrijheid zijn wij gekomen, indien wij van de aanbidding hebben overgehouden den blik op, den zin voor het ideale in een verschijnsel; van den haat, de onverbiddelijke kritiek.

In de gemakkelijkheid, waarmede wij de tegenstrijdige gewaarwordingen van liefde en afkeer ten aanzien van hetzelfde verschijnsel met elkander weten te verbinden, door elkander weten te temperen, ligt onze vooruitgang, immers onze beschaving. De onbeschaafde, evenals het kind, pleegt slechts éene gewaarwording tegelijk tegenover elk verschijnsel te ondervinden. Hij gevoelt zich afgestooten of aangetrokken. Juist uit dien hoofde is hij nooit vrij. Hoevelen in ons midden bevinden zich nog in dien kinderlijken toestand, en verdragen geene kritiek met betrekking tot hetgeen zij als goed of heilig vereeren. In deze vereering steekt dan altijd iets, dat nog aan het Fetichisme herinnert.

De ware vrijheid is op godsdienstig gebied het zwaarst te veroveren. Liefde, haat, onverschilligheid, één dier drie toestanden is ten aanzien van den godsdienst vergelijkenderwijs licht te bereiken, maar geen enkele van die toestanden is nog de vrijheid. En op het groote gebied

van den godsdienst is er, dunkt mij, weer niets ten aanzien waarvan men zoo moeilijk tot de ware vrijheid komt dan de kerk, waarin men geboren en opgevoed is.

Men begint met haar kind te zijn, haar voedsterling. Men is het reeds, voor men met de kerk in onmiddellijke of persoonlijke betrekking treedt, want de denkbeelden en gezindheden, die op onzen geest en op ons hart den beslissendsten invloed uitoefenen en die onze moeders ons op en aan hare knieën inprenten, onze moeders hebben ze toch inderdaad en in laatster instantie van de kerk ontvangen: van de kerk de voorstelling, die zij ons geven van God en Kristus, eene voorstelling die op zichzelve reeds in staat is, ons inwendig leven een bepaalde kleur en richting mede te deelen. Want de menschelijke geest, de geest van het kind, begint met het afgetrokkene en algemeene, en verwonderlijk is het zelfs te zien, in welk eene mate dit het geval is. Al de zelfstandignaamwoorden, die wij met bepalende lidwoorden verbinden, zijn louter namen voor afgetrokkene, algemeene begrippen. Lang spreken wij met de grootste gemakkelijkheid over *het* paard, over *de* roos, eer wij in staat zijn, een enkel paard, een enkele bepaalde roos met al de bijzonderheden, die er bij op te merken vallen, te beschrijven: « Het paard heeft vier pooten, de roos ruikt aangenaam » stellingen, abstrakter dan deze, zijn er niet; want *het* paard weidt nergens, *de* roos bloeit in geen enkel perk; paard en roos zijn in deze beide gevallen louter woorden, teekens, aanduidende een algemeen begrip, tot welks samenstelling een groot aantal waarnemingen indertijd volstrekt noodig zijn geweest. Zoo is de geheele wereld van gedachten voor het kind bevolkt met al te gader afgetrokkenheden, die op verwonderlijk gemakkelijke wijze toegang vinden tot den kinderlijken geest, en zoozeer daarin post vatten, dat zij wellicht onuitroeibaar mogen heeten. Deze afgetrokkenheden nu vormen den

eersten grondslag van alle onze kennis; en voor de kracht waarmee de kinderlijke geest ze vasthoudt, schijnt volstrekt niet gevorderd te worden, dat het kind de juistheid dier algemeene begrippen telken oogenblik door bijzondere waarnemingen kunne bevestigen. Integendeel: de algemeene begrippen staan zoo vast, dat zij niet omvergestooten worden, zelfs niet door waarnemingen die er tegen indruischen. Aan het geloof, dat het paard vier pooten heeft, blijft het kind getrouw, al krijgt het een stokpaard te zien.

Vandaar dan ook, dat algemeene begrippen, die met geene enkele waarneming in verband staan, zich van den kinderlijken geest zoo gemakkelijk meester maken, dat het kind de begrippen *God*, *hemel* en soortgelijke zoo spoedig opneemt. Goed en kwaad behoort daar evenzeer toe. Dit algemeene nu ontvangen wij het eerst van onze moeders, van wie men geene oorspronkelijkheid kan verwachten, en die dus, gelijk ik zeide, in laatster instantie aan de kerk danken, hetgeen zij ons geven. De moeder is daardoor de ware beschermvrouw der kerk. Wat deze leert, komt door hare bemiddeling in onze jonge, ontvankelijke, voor alles openstaande hersenen, nu nog niet eens medegerekend wat wij reeds door onze geboorte, door overerving, aan denkbeelden en voorstellingen of althans aan bijzondere vatbaarheid voor bepaalde denkbeelden en voorstellingen medebrengen. Zoo groeien wij op, en wanneer wij op vijftien- of zestienjarigen leeftijd eenigszins tot zelfbewustheid komen, vinden wij ons geestelijk reeds op eene zeer bepaalde wijze gevormd, en in het bezit van godsdienstige en zedelijke begrippen en gezindheden, waarvan het niet te loochenen valt, dat zij door opvoeding en gewoonte, dat is door overlevering, ons eigendom zijn geworden. Zonder iets van ons eigen toedoen, zonder dat wij bij eene aangelegenheid, die ons

van zoo nabij aanging, eenigszins geraadpleegd zijn, denken en gevoelen wij als zestienjarige jongelingen, nederlandsch-protestantsch of nederlandsch-katholiek, of nederlandsch-israëlietisch, al naar gelang van de omgeving, waarin wij groot gebracht werden. Geene plechtigheid daarom, die meer innerlijke waarheid heeft, dan die der aanneming tot lidmaten eener kerk op zeven- of achttienjarigen leeftijd. Wij mogen dan meer of minder rechtzinnig, meer of minder gemoedelijk zijn, maar met het doen van onze belijdenis spreken wij dan allen eenvoudig uit, wat onloochenbaar is; wij plegen dan namelijk eene daad, waarbij wij erkennen, dat wij de geestelijke kinderen, de voedsterlingen zijn der Kerk die wij intreden; dat wij, middellijk maar niet minder stellig, van haar de grondstoffen ontvangen hebben, waaruit ons innerlijkst, dat is ons godsdienstig en zedelijk leven is samengesteld.

Niet minder verdient het opmerking, dat, wanneer wij ook al op den genoemden leeftijd tot zelfbewustheid ontwaken, en dus weten welke godsdienstige en zedelijke denkbeelden wij bezitten, die zelfbewustheid zich toch ook weder volstrekt niet verder uitstrekt, namelijk niet tot de wetenschap, dat ons geheele bezit louter door opvoeding en gewoonte verkregen werd. Integendeel, wij gelooven heilig, dat opvoeding en gewoonte ten hoogste gediend hebben om datgene te ontwikkelen, waarvan de kiem reeds in ons aanwezig, en met onze menschelijke natuur gegeven was. Onze godsdienstig-zedelijke denkbeelden en gezindheden dragen voor ons den stempel van iets oorspronkelijks, hetgeen daaruit gekend wordt, dat wij ons eigenlijk niet goed begrijpen kunnen, hoe men geheel andere denkbeelden en gezindheden koesteren kan. De invloed, dien de kerk door onderscheidene middelen op ons uitgeoefend heeft, is dus zoo volkomen, dat wij hetgeen haar werk is, aanzien voor het onze; dat wij als

natuur, als van zelf ontstaan begroeten hetgeen zij, ook ten gevolge van eene eeuwenlange ontwikkeling, met bedachtzaamheid heeft samengesteld.

Dit een en ander geldt nog van ons, die thans op de middaghoogte des levens staan; van onze zonen is het niet meer in denzelfden zin noch in dezelfde mate waar, hetgeen ook daaraan liggen mag, dat onze tegenwoordige moeders niet altoos zoo geloovig meer zijn en reeds van den nieuwen wijn gedronken hebben, alsmede aan de dubbele omstandigheid dat het kerkgaan afneemt en de bijbel in den huiselijken kring veel minder, in elk geval minder regelmatig gelezen wordt dan voorheen.

Maar van onze jeugd en van onzen jongelingstijd is het bovenstaande de getrouwe beschrijving. Wij, voor zoover wij tot de meerderheid der bevolking behooren, zijn het leven ingetreden als nederlandsche protestantsche kristenen, met al de gevoelens, oordeelen en vooroordeelen aan dien naam verbonden. Ook vergete men niet, dat die naam wijder strekking heeft, dan zijn klank doet vermoeden. Met het godsdienstig-zedelijke ontvingen wij tevens van onze kerkelijke opvoeding een in zekeren zin wetenschappelijk kapitaal. De nederlandsche protestantsche kristen van voor vijf en twintig jaren kreeg van huis mede een stel van denkbeelden, die nagenoeg het gezag van axiomata bezaten en betrekking hadden op allerlei takken van menschelijke wetenschap. In zijne Genesis vond hij eene bepaalde leer omtrent het ontstaan van de wereld, van de natuur, van den mensch, van de taal, van de groote volken-groepen, en bovenal omtrent het ontstaan van de zonde. Al deze hoogstgewichtige vraagstukken waren reeds daarin beantwoord. In het door hem genoten katechetisch onderwijs aangaande het bijbelboek, bezat hij de beginselen eener psychologie in den ruimeren zin des woords, immers eene leer omtrent de ongenoeg-

zaamheid der menschelijke rede en de mogelijkheid eener bovennatuurlijke openbaring; door zijne beoefening van de bijbelsche geschiedenis werd zijn geest vertrouwd gemaakt met het wonderbegrip, en doorliep deze een voorbereidingsschool, die niet zonder wijsgeerige nawerking kon blijven. Hoezeer zou men deze opsomming kunnen uitbreiden. Zoo als zij is, mag zij reeds voldoende heeten, om ons de beteekenis te doen beseffen van de stelling: men begint met voedsterling der kerk te zijn.

Het is een ijdele vraag, of het wenschelijk ware, dat men het kon blijven. In onzen tijd blijkt dit met den dag minder mogelijk. En van daar de groote innerlijke krisis, waaraan een steeds minder aantal ontkomt. Het is met name de Geschiedenis en hare beoefening, waarin eene ontbindende macht ligt voor het kerkelijk geloof. Het kerkelijk geloof, juist omdat het ons met de moedermelk is ingegeven, heeft in ons oog een karakter van volstrekte waarheid. De Geschiedenis daarentegen leert ons, dat elke voorstelling, elk denkbeeld, elk begrip geworden is, en dat hetgeen de mensch later als met zijn inwendig leven saamgegroeid, nog meer: als daarmede eenzelvig beschouwt, weleer hem vreemd was, ja aan zijne voorouders is moeten opgedrongen worden. De Geschiedenis leert ons, dat die overtuigingen bij een volk het diepst wortel schieten, die met geweld en onder den druk van vervolging er in gedreven zijn, ja, dat zelfs onze zedelijke begrippen eerst ons eigendom zijn geworden, nadat hun inhoud door strenge strafbepalingen gedurende langen tijd was ingescherpt.

Dezelfde Geschiedenis die ons leert erkennen, wat de europeesche menschheid aan de opvoeding en vaak zelfs aan de tuchtroede van de kristelijke kerk verschuldigd is, leert ons tevens het betrekkelijk, immers het op een be-

paald tijdstip geworden karakter onzer godsdienstige en zedelijke voorstellingen inzien. Zoodra wij tot dit inzicht gekomen zijn, heeft ons inwendig leven opgehouden zijn middenpunt in de kerk te vinden. Tot eene kerk behoort men eigenlijk dan slechts geheel, wanneer men hare beschouwing van de dingen, ik zeg niet als de ware, maar als de natuurlijke, als de van zelf gegevene aanmerkt. Hebben wij eens vermoed, dat men de dingen ook anders beschouwen kan, heeft men de kerkelijke voorstelling eens herleid tot de bestanddeelen waaruit zij toevallig geworden is, dan kan het voor velen moeilijk anders of zij moeten de kerk eenigen tijd met een weerzin aanzien waarvan de hevigheid zal afhangen van de levendigheid van elks temperament.

Die weerzin heeft eene dubbele oorzaak. Vooreerst gevoelt men zich misleid. De kerk had ons eene geheele geestelijke wereld gegeven, waarvan de vastigheid boven allen twijfel verheven scheen;... ten slotte bleek zij een kaartenhuis, samengesteld uit hoogst betwistbare voorstellingen. Maar in de tweede plaats gevoelt men zich teleurgesteld. Naar eigen beweren in het bezit der waarheid, doet de kerk zich als de hoogste vorm der eenheid voor; zelfs predikt zij hare eenheid als zoo waarachtig, dat zij in naam daarvan elke andere eenheid op het spel zet. De band, die leden van dezelfde maatschappij, of leden van hetzelfde gezin met elkander vereenigt, houdt voor de kerk op heilig te zijn, zoodra die band de kerkelijke eenheid beletten zou. Elke kerk eischt, dat men tot haar toetrede, bijaldien men van de waarheid harer leer overtuigd is, onverschillig of men dientengevolge met zijne naaste omgeving te breken hebbe. Zulk een eisch is alleen gerechtvaaardigd, wanneer de kerkelijke eenheid, eenheid is in *de* waarheid. Is men van dit laatste niet meer overtuigd, dan beschouwt men dien eisch der kerk als eene

ondragelijke aanmatiging, waarover men niet onnatuurlijk eenigen wrevel gevoelt.

In '65 heb ik dit een en ander uitvoerig ontwikkeld in mijn schrijven *Aan mijn laatste gemeente*, een schrijven, waarvan ik de hoofdzaak niet terugneem, dat ik alleen aan te vullen heb, omdat ik destijds tegenover de kerk mijne zedelijke vrijheid nog niet veroverd had. Op de liefde van vorige dagen was een weerzin gevolgd, die even als de liefde den blik benevelde. Later is de waardeering gekomen. Ook zij was de vrucht van de beoefening der Geschiedenis, die ons deze groote wet openbaart: De menschheid verkrijgt hare hoogste goederen nooit van hen, die haar daarmede onmiddellijk begiftigen willen. Het beste verkrijgt zij niet dan langs een omweg, die op het eerste gezicht haar van het doel schijnt te verwijderen.

Hoe zijn wij gekomen aan het klassieke, dat is aan het algemeen-menschelijke ideaal der schoonheid? Zeker niet door een of ander genootschap ter bevordering der schoone kunsten, maar door een volk, dat, binnen zeer enge grenzen besloten, met een sterk ontwikkeld nationaal type, alle andere volken brabbelaars of barbaren scheldende, in zijn eigen klein bestaan, in zijne onderlinge twisten opging, zichzelf heeft durven zijn, en ten slotte zijn idealisme als de getrouwste opvatting heeft doen aannemen van hetgeen in den hoogsten zin waar, met andere woorden schoon is in de werkelijkheid.

Eene natie, beroofd van alles wat een volk groot kan maken, van kunstzin, van burgerzin, van staatkundige wijsheid en macht, opgevoed in de atmosfeer der godsdienstige dweepzucht, bijwijlen overgegeven aan de onzedelijkste afgoderij, bekrompen in zijne opvatting van de wereld en van het leven, hatende en gehaat, vervolgende en vervolgd, en eindelijk in haar fariseesch

methodisme de spot van Griekenland en Rome, ja de walg der beschaafden, zij en zij alleen is het uitverkoren volk geweest, dat ons het zuiverste en innigste Monotheïsme als erfenis gelaten, en in zijn schoot hem gedragen heeft, dien allen den mensch bij uitnemendheid, duizenden Gods eigen zoon hebben genoemd.

De groote dingen gebeuren niet, de groote werkingen worden niet teweeg gebracht naar de berekeningen van het menschelijk overleg. De man, die het slachtoffer is geweest van onreinen lust en wraakzucht en wiens ongerechtigheden veroorzaakt hebben, dat het zwaard niet kon wijken van zijn huis, is tevens de man geweest aan wiens naam geheel een volk de schoonste aller verwachtingen, die van den Messias, heeft vastgeknoopt.

De Rots, waarop de kristelijke kerk rust, is een discipel geweest, die in het oogenblik des gevaars zijnen Meester driemalen verloochend heeft, en nog op later leeftijd niet zonder recht van een huichelend heulen kon beschuldigd worden met hen, wier beginselen tot niets minder moesten leiden dan tot een verstikken van de jonge kiem des Kristendoms.

De man, van wien de nieuwere geschiedenis dagteekent, Luther, hij, wiens naam alleen thans duizenden tot moed en krachtsbetoon opwekt, die inderdaad aan het eeuwenoude Rome den zwaarsten slag heeft toegebracht, is hij niet een riet geweest, dat van den wind heen en weder bewogen werd, door de sterkste weifelingen geslingerd, zichzelven voortdurend ontrouw, eerst zichzelf, toen men hem uitgeworpen had, en in de tweede helft zijns levens de vrije beginselen van de eerste helft verloochenende?

Een handvol zeewier, drijvende op het nat der Noordzee, wordt het onoverwinnelijk bolwerk der godsdienstige en staatkundige vrijheid; en een molen tegenover de eentonige cingels van de stad Leiden de kweekplaats van

dat genie, universeel als Shakespeare, dat in de mysteriën van zijn schemerlicht of in de voren van zijn koperplaat het menschelijk drama in al zijne volheid herleven doet.

De waarheid, die uit deze opmerkingen voortvloeit, komt vooral op godsdienstig gebied helder aan het licht. Hij, dien sedert achttien eeuwen zoo talloos velen als den Vredevorst begroet hebben, heeft zichzelven aangekondigd als dengene, die bestemd was het zwaard op aarde te brengen, het vuur der tweedracht te werpen onder de menschheid. Hij, onder wiens invloed het huisgezin tot een heiligdom is geworden, heeft zelf verklaard, verdeeldheid te brengen tusschen vader en zoon, moeder en dochter, en eene liefde geëischt voor zijne zaak, waarvoor ook de teederste genegenheid verloochend moest worden.

Het is alsof de menschheid zekere goederen dan eerst op vollen prijs kan stellen, wanneer men haar gezegd heeft, dat ze bereid moet zijn, om ze prijs te geven voor iets hoogers en algemeeners.

Onder het licht van deze geschiedkundige waarheid moet de beteekenis van de kerk beschouwd worden. Zoo waar het is, dat wij naar een toestand moeten trachten, waarin alle kerkelijke verdeeldheid opgehouden zal hebben, scheiding te maken tusschen menschen en menschen; zoo waar het is, dat wij alleen in de gemeenschappelijke bewustheid van mensch te zijn onze hoogste eenheid moeten zoeken, en deze stem des bloeds luider moet spreken dan eenige andere, even onbetwistbaar schijnt het mij toe, dat dit einddoel langs onmiddellijken weg te willen bereiken de zekerste wijs is van het te missen. Geen filanthropisch kleurloos genootschap ter bevordering der humaniteit kan ons baten, maar de beste en hoogste eenheid zal bevorderd worden, wanneer wij ons splitsen in kringen (gezin, familie enz.), waarin wij ons oefenen in het ter zijde stellen van persoonlijke belangen, in het theoretisch en praktisch

erkennen van een onzichtbaren, geestelijken band, gelegen in het bezit van een gemeen goed, dat elk lid der vereeniging als zijn schat, maar tevens als den schat der geheele vereeniging liefheeft.

Dat schijnt mij de beteekenis ook der onderscheidene kerkgenootschappen. Al sluit hun bestaan de ontkenning in van hetgeen onder den naam van humaniteit ons hoogste ideaal blijft, zoo moeten wij nochtans, voorgelicht door de Geschiedenis, toegeven, dat de verdeeldheid, die zij in het leven roepen en onderhouden vooralsnog de onmisbare voorwaarde kan zijn ter bereiking van hetgeen ons het hoogste dunkt. En dit is geheel in overeenstemming met eene wet, nog algemeener, dan die zoo even vermeld werd, en volgens welke alle menschelijke dingen op eene tegenstrijdigheid rusten. Het grootste blijk van gezond verstand schijnt hij te geven, die deze onverbiddelijke wet, — kenmerkend teeken wellicht van onze eindigheid, — geduldig en, kan het zijn, blijmoedig aanvaardt, zonder langer de grillige werkelijkheid aan het schema van zijn logika te willen onderwerpen.

Wil dit nu zeggen, dat alles in het bestaan der kerkgenootschappen goedkeuring verdient? De vraag zelve gelijkt reeds op ironie. Jammer genoeg, dat de opvoedkundige beteekenis der kerkgenootschappen zoo dikwerf verijdeld wordt door gebreken waarin men vaak juist hun wezen schijnt te stellen. Vormelijkheid en klerikalisme maken den kanker uit van het hooger leven der natie; door vormelijkheid wordt zij in slaap gewiegd, door klerikalisme in een toestand van onmondigheid gehouden. Terwijl formalisme misschien moeilijk geheel te vermijden is, zou klerikalisme daarentegen voor goed uitgebannen kunnen worden, indien de menschelijke hoogmoed zichzelven verloochenen wilde; indien men slechts tot eenige hervormingen wilde overgaan, die althans in den boezem

van het Protestantisme zoo volkomen natuurlijk zouden zijn. Wat te denken onder meer van die kloof, nog altijd in eere gehouden tusschen geestelijken en leeken? Toga en bef! wat kunnen wij in onzen tijd nog met u uitrichten! En dan het eindeloos preeken; redevoeringen in den regel van mannen, die noch een voldoend aantal denkbeelden bezitten, noch den vorm genoegzaam meester zijn, om week aan week toehoorders te boeien! En een gehoor wil toch geboeid zijn. Of is eene rede, die niet boeit, niet de verveling zelve? De dood der leerrede is de vloed van algemeenheden en zinledige uitdrukkingen, waarin zij zwemt; leven kan zij eigenlijk alleen, wanneer zij de uitdrukking is van de persoonlijke ervaring des sprekers.

Het betrekkelijk nut van het bestaan der kerkgenootschappen in het afgetrokkene te erkennen, behoeft dus gelukkig volstrekt niet eenzelvig te zijn met het goedkeuren van al wat de kerkgenootschappen ons in naam van het kristendom komen aanbieden.

Doch wat ben ik bezig te doen? Waag ik aan te vullen en te verbeteren hetgeen in '65 door mij geschreven werd? Weet ik dan niet, dat dit ongeoorloofd is? Men mag wel veranderen van inzicht, maar men mag niet zoo dwaas zijn, van zelf te zeggen, dat men in zeven jaren tijds iets geleerd heeft. Een verstandig man *wordt* men niet, men *is* het van de geboorte af aan. In de wieg ligt het geheele systeem naast ons op ons kussen, het systeem, waaraan men het geheele leven door beweert getrouw te blijven. Want op dit beweren komt het aan. Wie toegeeft, dat hij aanleert, is een veranderlijk man.

Zoo oordeelt het publiek; gelukkig dat de denkers het ten alle tijde anders begrepen hebben. Een oppervlakkige rhetor als Bossuet moge zich vermaken met de variatiën der protestanten aan te wijzen, de eerste mannen hebben

zich de beschuldiging van niet altijd hetzelfde te hebben gezegd, laten welgevallen. Een Immanuël Kant heeft te vergeefs tot in zijn hoogen ouderdom gewacht met de kritiek der zuivere Rede uit te geven; het heeft niet verhinderd, dat, met betrekking tot een zeer aangelegen punt, de tweede druk verschilt van den eersten. Vaderlandsche namen verbiedt de wellevendheid ons te noemen; maar nauwelijks één vaderlandsch geleerde, wiens inzichten niet merkwaardige veranderingen hebben ondergaan: hier een staatsman, eerst kontrarevolutionnair met von Haller, later antirevolutionnair met Stahl; daar een wijsgeer, wiens eerste vlucht gedragen werd door eene pantheïstische bespiegeling en die later bij de ervaring al zijn steun heeft gezocht en gevonden; ginds een theoloog, die in de zoo gewichtige kritiek der bijbelschriften eerst het vierde Evangelie voor echt, de Openbaring voor onecht heeft gehouden, later juist het omgekeerde gevoelen heeft voorgestaan, of een beroemd exegeet van het oude Testament, die de kapitale vraag omtrent den tijd van het ontstaan van den Pentateuch in een uitvoerig geschrift heeft beantwoord, om eenige jaren later een geheel ander antwoord te moeten geven. Het groote publiek merkt weinig van soortgelijke palinodiën, omdat zij in verband staan met kwestiën, waarin het geen belang stelt. O gelukkig hij, die alleen soortgelijke kwestiën behandelt; gelukkig hij, dien niemand leest. Zulk een schrijver heeft het rustigste leven op aarde.

De eenheid van ons leven, men vergeet het te dikwerf, ligt niet in de eenzelvigheid der uitkomsten, waartoe wij geraken, maar allereerst in de eenheid der richting, die wij volgen. Die richting werd voor den schrijver dezer regelen altijd aangewezen door het voor oogen houden van één en hetzelfde doel: vrijheid, zedelijke vrijheid. Hij heeft ten allen tijde geloofd, dat die vrijheid de hoogste schat was, en heeft haar daarom opgeofferd aan vriend-

schap noch gunst van menschen. Meer dan eenmaal heeft hij dierbare banden moeten verbreken, om haar getrouw te blijven; de onverdraagzaamheid van sommige rechtzinnigen, de vooral niet minder groote onverdraagzaamheid van sommige liberalen heeft hij achtereenvolgens ondervonden. Het heeft hem gelukkig tegen niemand verbitterd. Van elk, wiens hand hij tegen zich gekeerd heeft gevonden, heeft hij in oprechtheid aangenomen en neemt hij nog aan, dat slechts overtuiging diens tegenstand bestuurde. Gewoon, enkel naar overtuiging te handelen, zonder inmenging van persoonlijke overleggingen, moet hij van elk hetzelfde onderstellen. Zoo heeft hij met zijne zedelijke vrijheid die welwillendheid jegens de menschen behouden, die hij als de onmisbare voorwaarde aanziet voor grondige menschenkennis. Het is waar: gemakkelijker is het leven, wanneer men tot eene partij behoort. Maar zonder iemand te willen oordeelen, vraagt hij zich toch af, — en dat gedurig, — of hij èn aan éene partij, èn aan hetgeen hij zelf voor waarheid houdt, tegelijk getrouw kan blijven; en voor zichzelven moet hij die vraag beslist ontkennend beantwoorden. Hoe menigmaal heeft hij hooren verzekeren: dit of dat is wel waar, maar — als ik dit nu openlijk erkende, zou de tegenpartij haar winst er mee doen. Het klemmende van die overweging heeft hij nooit kunnen beseffen; dat is zijne onvoorzichtigheid, dat zijne zonde. Maar hij schaamt er zich niet over. Want in die volkomene onverschilligheid ten aanzien van de vraag: wie van beiden, vriend of vijand, bij eene uitspraak zijde spint, ziet hij de eigene voorwaarde van de zedelijke vrijheid. Een kind, een dwaas zou hij wezen, wanneer hij zich de weelde dezer onverschilligheid vergunde, en dan tevens iets, wat ook, ambitionneerde; de ambitie heeft hare wetten, die zij eerbiedigen moet. Maar wie niets ter wereld ambitionneert, en met Thomas à Kempis

zoo volkomen gelukkig is «in een hoekje met een boekje», ik bid u, ware hij niet verachtelijk, verzweeg hij, wat hem waar dunkt? De gemoedelijkheid van onzen landaard plaatst overal een: «hier liggen voetangels en klemmen». Zoo herinner ik mij, dat een opstel van mijne hand over wijsgeerige vragen nauwelijks verschenen was, of een dagblad bracht mij zelfs van over den Oceaan de waarschuwing: «zoo gaat men naar Genève». Ernstig, gemoedelijk, vriendelijk, alles wat men wil, maar wat verscheelt het mij, waar ik uitkom? Ik denk er nooit over. Gij kunt mij niet bang maken, want er is niets, daar ik bang voor ben. Ik zoek mijn weg, tastend, schoorvoetend, door allerlei kreupelhout. Vind ik toevallig een sneltrein, ik neem er gaarne in plaats. Brengt hij mij te ver, dan keer ik op mijne voeten terug.... Dat soort van reizen zou u verdrieten! Maar ik heb u immers niet geplaagd, om mij te vergezellen. De wereld is zoo groot, zoo wijd. Wij zijn toch al te gader maar arme zwervers. Rijdt gij bijwijlen in eene statige koets, ik zal nederig uit den weg gaan, als gij voorbij komt; maar zeg dan ook aan uw koetsier, dat hij mij niet *en passant* kwetse met zijne zweep.

Dit evenwel is het juist: dat men niets anders zoekt dan waarheid; liever nog: niets anders dan de getrouwe uitdrukking van zijne eigene gedachte; dat men niets begeert, dan met volkomene nauwkeurigheid die schakeering van licht te mogen teruggeven, waaronder men zelf de wereld beziet, dat valt zoo moeilijk te gelooven. En men mag het inderdaad niemand kwalijk nemen, die het niet gelooft. Een gelukkige samenloop ook en wellicht vooral van uitwendige omstandigheden, een samenloop gelijk zelden voorkomt, kan alleen de uitzondering verklaren. Doch wie dien samenloop niet kent, vindt natuurlijk de uitzondering onverklaard en daarom ongeloofelijk. Het zij zoo! Er ligt ook eene zekere vreugde in, van

allerlei leelijke dingen verdacht te worden, en dan te mogen denken: zulke leelijke dingen schijnen dus te bestaan; welk een goed gestarnte heeft er mij voor bewaard!

Niets zou eenzijdiger en onbillijker zijn, dan de vrijheid, die ik zelf begeerlijk acht, anderen als plicht te willen voorschrijven. Te zeggen wat men denkt; niet alleen waarheid, maar de geheele waarheid te mogen zeggen, is goed, is een voorrecht; maar niemand mag miskennen den adel, die er in zwijgen gelegen kan zijn. Hoe menige grafsteen naast de eenvoudige dorpskerk werd gesloten over eene lange en aandoenlijke, Gode alleen bekende geschiedenis van zelfverloochening, zelfbedwang; de grafsteen van den herder der gemeente, die nu daar rust, maar wiens stervensuur wellicht verhaast werd door de afmatting van den strijd, gestreden om op den duur een wacht te zetten voor zijne lippen, ten einde de kleinen en de zwakken niet te ergeren. Wij juichen den hervormer toe, die, onbekommerd om de toekomst, het woord uitspreekt, dat hem op de ziel brandt; een stillen traan van hulde durven wij niettemin vragen voor dien eenzamen denker, die de geheele kritiek van de leer zijner kerk gemaakt heeft, al de zwakke punten der overlevering heeft gekend, al de bekrompenheid der hem omgevende orthodoxie heeft ingezien, maar uit liefde, uit mededoogen gezwegen, onverbiddelijk gezwegen heeft. De liefde adelt alles; en wiens hart hem tot zwijgen noopt, hij zwijge Gode.

De behoefte tot spreken is altijd meer of minder eene kunstenaarsbehoefte. Goethe gaf schrijvers den raad om hetgeen hen kwelde op het papier te werpen; dan waren zij verlost van het kind in hunnen schoot. Zijn beeld was volkomen juist. Men schrijft niet voor zijn genoegen. Misschien hebben slechts weinigen voldoende denkkracht, om hetgeen hun denken voortbrengt binnen de hersenen

besloten te houden. De hersenen der meesten zijn daarvoor te eng. Maar ook afgezien van deze maatbepaling: wat ons aandrijft, der gedachte door de pen een bepaalden vorm te geven, het is altijd iets van den kunstenaar in ons. Voor den kunstenaar is namelijk gedachte en vorm één: de gedachte gaat niet aan den vorm vooraf, de vorm is niet onverschillig voor de gedachte. Gelijk de schilder zijn schetsboek, zoo mag de dichter, de schrijver zijne strookjes papier altijd gaarne bij zich dragen, waaraan een regel, een halve zin, eene wending, een beeld wordt toevertrouwd, al naar gelang de geest er van verlost wordt. Maar dan moet het ook op het papier komen. Ik begin te vinden, dat de dichters de onwederstaanbaarheid der aandrift op onbescheidene wijze gemonopoliseerd hebben, en zich aanstellen, alsof alleen de behoefte om in verzen te schrijven gebiedend mocht heeten. Alle eerbied voor den god, die hen plaagt, maar ons, eenvoudige prozaschrijvers, laat hij ook niet met rust. Er wordt, zult gij zeggen, veel proza geschreven in gevallen, waarin men het even goed zou kunnen laten. Alsof men niet hetzelfde van vele verzen zou kunnen verzekeren, zonder iemands eer te na te komen. Maar spreekt gij, poëten, met zelfvertrouwen en majesteit van «de dichter» als van eene bijzondere soort in het menschenras, uw onderdanige durft er «de prozaschrijver» naast stellen, en voorslaan, beiden te behandelen in hetzelfde hoofdstuk der pathologie. O die dichters! Hun «dringt het vol gemoed zich uit te storten»! Ons «jeuken» slechts zeer prozaïsch «de vingers». Zij moeten «de harp stemmen». Wij kunnen de «handen niet afhouden van het papier». Maar de gewaarwordingen veranderen niet, omdat gij ze uit een ander woordenboek doopt. Voor u en voor ons is er een zedelijk moeten, waarvan de waarachtigheid onbetwistbaar is, al valt het zwaar er zich rekenschap van te

geven. Beticht mij nu niet van aan poëtisch proza te denken, dat nog nooit iemand uit innerlijke noodzakelijkheid geschreven heeft, en van alle fabriekwerk zeker het kunstmatigst is. Neen, hoe meer ons proza proza is, uit het marmer der taal gehouwen, sierlijk van vorm, maar niet week, ontgloeiend, maar koud bij het aanraken; hoe meer ons proza is, hetgeen het altijd zijn moet, een kunstwerk, gedacht, doordacht, en als een kostelijke vaas, waarin wij van de geuren onzer ziel voorzichtig overstorten, hoe minder het achterwege kon blijven. Een paradox in het oog van velen, die ten onrechte bezieling voor eenzelvig houden met onstuimigheid. Toch was zelfs de geweldige Jahve der Hebreeën niet in het loeien van den storm. De zelfbeheersching, die gevorderd wordt, om een kunstwerk tot stand te brengen, is niet alleen met bezieling bestaanbaar, maar wordt door haar eerst bereikt Want alleen die bezieling vermag ons binnenste tot dien staat van spanning op te voeren, die ons iets meer doet leveren, dan onze gewone vermogens toelaten, en waarin wij veerkrachtig genoeg zijn, om geduld te oefenen, totdat onze gedachte zich heeft ontdaan van al hetgeen haar toevallig aanhangt, bovenal totdat wij de volkomen nauwkeurige uitdrukking voor haar gevonden hebben. Al werpt de prozaschrijver zich dus niet in een vloed van woorden, al is hij niet medesleepend gelijk de dichter, niet minder dan deze wordt hij tot het uiten zijner denkbeelden aangedreven door eene macht, waarvan het hem niet gelukt den oorsprong in zijne willekeur te vinden.

Uit dien hoofde noemde ik de behoefte, die ons tot spreken drijft, verwant aan de kunstenaarsbehoefte.

Deze behoefte werkt ook weer terug op de wijze, waarop wij de waarheid zoeken. Dit zoeken wordt dan eigenlijk alleen een pogen om het zoo gedurig veranderend beeld der werkelijkheid met al zijne verscheidenheid, in al zijne

bonte schakeeringen in onzen geest op te nemen, ten einde het daarna zoo getrouw mogelijk te kunnen teruggeven, ofschoon altijd, gelijk het ons als kunstenaars betaamt, onder het eigenaardige licht, dat onze geest er op laat vallen. Wanneer men op die wijze naar waarheid zoekt, dat en niets anders onder het zoeken naar waarheid verstaat, heeft men slechts éene bezorgdheid: iets, al ware het ook nog zoo weinig, van hetgeen er te zien valt, niet te zien. Om een stelsel is het ons dan allerminst te doen, aangezien een stelsel uitsluitend moet zijn, met andere woorden, een deel der werkelijkheid buiten rekening laat en min of meer vrijwillig verwaarloost. En men wil juist alles opnemen, ook het tegenstrijdige en hetgeen onder geen algemeen gezichtspunt kan worden gebracht, zonder dat men er geweld aan pleegt. Daar het nu niemand in dit korte leven verleend wordt, zelf alles te zien; daar juist de gewoonte van veel te zien ons gedurig sterker bewust doet worden van onze beperktheid en van de eenzijdigheid onzer opvatting, ontstaat daaruit een vurig verlangen, om als het ware aanteekening van en rekening te houden met de wijze, waarop anderen de werkelijkheid beschouwen, dat is, om zoo diep mogelijk in te dringen in het wezen der meest uiteenloopende richtingen. Dogmatische geesten, die uit een bepaald oogpunt ook te waardeeren zijn, blijven uit beginsel aan dit verlangen vreemd. Hun rechtzinnig of liberaal geloof vreest natuurlijk geschokt te zullen worden. Zij kennen een groot aantal richtingen, waar zij vlak tegenover staan, waarvan zij òf niets weten willen, òf slechts in zooverre kennis nemen als noodig is, om die richtingen met te meer vrucht te kunnen bestrijden. Gelukkig, waarlijk, dat er zulke dogmatische geesten zijn! Waren zij er niet, geen enkele richting zou tot hare uiterste gevolgtrekking, tot hare volledige openbaring komen. De eenzijdigheid van anderen

is natuurlijk de weelde van hem, die van eenzijdigheid bewaard hoopt te blijven. Maar hij kan zich dan ook geen volstrekten tegenstander gevoelen van eenige opvatting der dingen; integendeel, hij wil zich met haar ten volle bekend maken, — en dit onderstelt altijd eenige liefde, eenige gunstige vooringenomenheid, — om tot zelfs het atoom van waarheid te ontdekken, dat in haar opgesloten ligt. Het is altijd dezelfde zucht naar vrijheid, zedelijke vrijheid. Want de sterkste ontkenning der vrijheid is de heerschappij, die dwaling over ons uitoefent, vooral wanneer die dwaling het gevolg is van partijdigheid en verblinding. Dan zijn wij eerst ten volle in de hand eener vreemde macht.

Dat wij er ooit geheel aan ontkomen, moeten wij ons niet inbeelden. Maar dit te weten, versterkt die zucht. De natuurstudie van onzen tijd is alleszins geschikt om ons van die inbeelding, konden wij haar nog koesteren, te genezen. Zij heeft ons bij monde van Darwin en anderen opmerkzaam gemaakt op den onbegrensden invloed, dien erfelijkheid, door geboorte, en opvoeding of kultuur, niet slechts op onzen lichaamsbouw, maar ook op de inrichting en den inhoud van ons geestelijk leven uitoefenen, een invloed, groot genoeg om ons tot de uitspraak te wettigen, dat wij niets zijn of hebben wat met een zeker oorspronkelijk type van onze menschelijke natuur gegeven ware; dat de vormen van ons denken evenzeer als de denkbeelden, die wij voor axiomata plegen aan te zien, en waarmede wij dagelijks arbeiden, door eene langzame geschiedkundige ontwikkeling in ons ontstaan zijn, waarbij gewoonte een voorname rol vervult. Wanneer wij ons van deze beschouwing doordringen, houden wij op in de zoogenaamde Rede, of in een zoogenaamd zuiver menschelijk gevoel een objektieven maatstaf te vinden ter beoordeeling van de dingen der wereld. Het geheele begrip

natuurlijk komt te vervallen; alles in ons wordt positief, gegeven; van al wat in ons is verdwijnt de oorsprong in den nacht der tijden, en met vollen nadruk moeten wij herhalen: wat hebben wij, dat wij niet — van onze ouders, van ons volk, van klimaat, bodem, voeding, uit allerlei bronnen — ontvangen hebben.

In dit alles zijn wij onderworpen aan eene natuurnoodwendigheid, tegenover welke wij onze betrekkelijke vrijheid niet beter schijnen te kunnen handhaven, dan door ons eene zekere geestelijke ubiqueteit te verschaffen, dat is door de werking van zoovele plaatselijke oorzaken, als invloed op ons uitoefenen, te neutraliseeren, en in ons op te nemen wat bij anderen, onder den invloed van geheel andere plaatselijke oorzaken, is ontstaan. Kinderen der hollandsche beschaving, nemen wij, bijvoorbeeld, door middel van reizen, persoonlijken omgang, studie vooral van de letterkunde van andere volken, de beschaving van deze volken in ons op. Voedsterlingen van de nederlandsche hervormde kerk, eigenen wij ons, door dezelfde middelen, de katholieke en romaansche levensbeschouwing toe, gelijk wij, door ons in nauwe aanraking te stellen met de klassieke kunst op meer dan één gebied, in staat worden gesteld, een bad te nemen in het paganisme. Zoo bedriegen wij, om zoo te spreken, en zooveel in ons is, de natuurnoodwendigheid. Zij wilde ons doemen een hollander, een franschman, een protestant, een katholiek geboren te worden en te sterven. Het zoo en niet anders geboren worden, moeten wij ons in Gods naam laten welgevallen; het geeft dan ook in elk geval een uitgangspunt, en licht zouden wij anders veel tijd verliezen met er een te zoeken; maar wel kunnen wij hopen, dat, eer wij de oogen sluiten, de een na den ander, de zeven demonen der eenzijdigheid uit ons uitgeworpen zijn, zoodat ook wij, boven alle plaatselijke en

volksbekrompenheid verheven, tot het Universeele spreken kunnen, als eens Maria tot den mensch geworden Logos: mijn Meester!

Ook hier is de weg tot zedelijke vrijheid die zelfverloochening, waardoor wij volhardend weigeren, eene plaats te hebben, om er het hoofd neder te leggen, waardoor wij den naam van dolende ridders als een eernaam aanvaarden, en met tallooze open vragen, — evenzoo vele open wonden, — kunnen blijven leven.

Goed is het, daarbij te weten, dat vrede, inwendige vrede, in het geheel niet eenzelvig is met rust. Vrede is gemeenschap met den Oneindige, die «altijd werkt», en godsdienst, het ondervinden van allerlei gewaarwordingen, maar altijd in die gemeenschap. Als ik aan ware vroomheid denk, denk ik geenszins uitsluitend aan een lachend landschap: een murmelende beek, een helder blauwen hemel, en, die daarin vergenoegd rondwandelt, een braven Hendrik. Bij ware vroomheid behoort de moed, van alles te durven gevoelen, wat een menschenhart gevoelen kan, maar met God. Zoo hebben die heroën der vroomheid haar begrepen, zij, wier klachten en juichtonen in Israëls' oude letterkunde weerklinken, in zake van godsdienst de klassieke letterkunde bij uitnemendheid. In haar voorbeeld zien wij, hoe vrijheid, veelzijdigheid, waardeering van het leven uit verschillende oogpunten, — woorden van nagenoeg gelijke beteekenis, — met den innigsten godsdienst bestaanbaar zijn. Nauwlijks éene litteratuur, zoo veelzijdig als die ons in onzen ouden Bijbel bewaard is gebleven. Het verklaart zijne aantrekkelijkheid voor geesten van verschillenden aanleg, voor harten van verschillende stemming. Reeds terstond wordt in het Oude Verbond de Geschiedenis opgevat en beschreven uit twee gezichtspunten, die weinig met elkander gemeen hebben: het een is dat der priesters, en, als dat van priesters, bekrompen,

eenzijdig, tendentieus; het tweede is dat der profeten, grootsch, breed, vruchtbaar in gedachten met wijde strekking; eene tegenstelling zoo waarachtig, dat hij wiens aandacht er eens bij bepaald werd, haar op elk historieblad van het Oude Testament terugvindt. En naast, en ten deele tegenover of boven priesters en profeten, staan de mannen, die slechts wijsheid zoeken; die, terwijl twistende schriftgeleerden aan hun program, aan hunne vormen, aan hunne eigene politiek de hoogste beteekenis toekennen, zich tot die ware wijsheid verheffen, welke het den krakeelenden van alle tijden toeroept: ijdelheid, alles ijdelheid, vreest God en houdt zijne geboden. Welk een letterkunde, die zoowel ruimte heeft voor den sceptischen Prediker, als voor het vriendelijke Hooglied; die de sombere figuur van een Esra aanbiedt, zoozeer verteerd van monotheïstischen ijver, dat hij niet schroomt, op dien dag der plaschregens de moabietische vrouwen van hare israëlietische mannen te scheiden en met hare kinderen uit te drijven; en die weer daartegenover ons de liefelijke idylle der Moabietische schildert, in welker aandoenlijke verkleefdheid aan Naomi wij het eerst het beeld aanschouwen van de groote verbroedering aller volken door den band der liefde. Hier tracht die letterkunde in een zinrijk verhaal eene verklaring te geven van het ontstaan der zonde en van het lijden der aarde, dat er uit is voortgevloeid; daar, in dat stoute gedicht, het boek Job, snijdt zij alle verklaringen van dien aard af, breekt zij moedig door dat oude vooroordeel heen, volgens hetwelk godsvrucht en aardsche voorspoed altijd gepaard moeten gaan; predikt zij, in het aangezicht van al ons lijden, een God, die niet antwoordt van zijne daden, en berust zij in een zwijgen, welks verhevenheid slechts overtroffen kon worden door het woord: Jahve heeft gegeven, Jahve heeft genomen, de naam van Jahve zij geloofd. Hier, in

het verhaal van Esther, laat die letterkunde de geschiedenis der volken zich om een handvol Israëlieten bewegen als om een spil; daar schiet zij in het boek Daniël vleugelen aan, neemt zij de opeenvolging der verschillende rijken waar, doet hun breede reeks haar hoogtepunt bereiken in het rijk van den Menschenzoon, en geeft daarmede eene eerste proeve van die Wijsbegeerte der Geschiedenis, die in het bonte weefsel der menschelijke lotgevallen plan en gedachte ontdekt. — Eindelijk, in de gewijde poesie, welk een stoutheid! Hoe omvat zij de beide polen van het menschelijk gemoedsbestaan! Zij durft zeggen tot God: onze dagen vliegen daarheen in uw toorn en in uwe grimmigheid; ja, dit zelfs: gij loert op mij als een beer; of dit nog: toen ontwaakte de Heer als een slapende, als een held, die bezwaard is van den wijn; en zij is het evenzeer, die in het: «de Heer is mijn herder», de zachtste uitdrukking gevonden heeft voor de zachtste stemming.

De Nieuw-Testamentische litteratuur boeit niet minder door hare verscheidenheid. Ook hier is al zeer weinig, dat aan de eenvormigheid eener kerkelijke orthodoxie herinnert. In haar keurslijf zou hij niet voegen, die groote Apostel, zoo verdacht bij de kerkelijke lieden van Jerusalem, de man van den kristelijken hartstocht, de dichter van de volkomene liefde, wiens stijl verraadt en onmachtig is, weder te geven de overstelpende aandoeningen van zijn rijk gemoed, evenmin als die eenige, die in het vierde evangelie de werkelijkheid niets heeft geacht tegen de ideale en eeuwige waarheid.

Een zonderlingen indruk maakt het toch, aan de eene zijde, onze benauwde rechtzinnigen den Bijbel als hun bijzonder eigendom te zien in pacht nemen, — ach, lieten zij zich slechts doorwaaien van zijn vrijen geest! — aan de andere zijde, een jong Holland te zien voortkwijnen in al de oude, voltairiaansche vooroordeelen tegen een

boek, dat zij om goede redenen niet openen, daar de grootheid van zijn inhoud al hunne kleinheid ras te schande zou maken. Dat de Bijbel het boek is geworden eener engelsch en methodistisch gekleurde orthodoxie, is een dier vele ironische spelingen der Geschiedenis, waarbij men zou kunnen schreien. Het is de regenboog gemaakt tot het zinbeeld van de eentonigheid. Maar dat de Bijbel een boek is geworden, met onverschilligheid bejegend door wat jeugd kent en vrijheid liefheeft, is een misverstand, bedenkelijk voor de toekomst van ons volk.

Verklaarbaar misverstand! Geen boek, zoo verspreid als de Bijbel, geen boek naar evenredigheid zoo weinig gelezen, zoo slecht gekend, zoo gedurig onder een zoo valsch daglicht geplaatst. Dat hoogst oorspronkelijk voortbrengsel van den semietischen, later van den joodsch-griekschen en kristelijken geest heeft men tot een kerkboek gemaakt. Dat boek, waaraan zoo vele mannen van den manlijksten stempel gearbeid hebben, wordt u altijd meer of min sentimenteel voorgelegd als de «Bijbel uwer moeder», en gravures malen het u af bij voorkeur met den bril uwer grootmoeder er boven op. Bijbel mijner moeder, Bijbel mijner grootmoeder, ik zegen u, wanneer die trouwe oogen met aandoening, met zielsvertroosting gerust hebben op uw onvergankelijk schrift; maar, zoo waar ik een man ben en zonen groot breng, zijt gij mijn Bijbel, bron der verhevenste poësie, voertuig van het stoutst idealisme, schatkamer der diepste gedachten, richtsnoer van het krachtigst handelen. Heeft men niet alles gedaan, om dat boek te verhinderen zijne machtige werking voort te brengen? Eene ouderwetsche en vaak zeer ontrouwe vertaling vol germanismen heeft men met eene soort van kerkelijk gezag bekleed; de kantteekeningen van den Statenbijbel, stijfstaande van dogmatisme, helpen den laatsten vonk van historischen zin uitdooven, waarmee de onbevangen

lezer nog begiftigd mocht zijn. De Bijbel wordt nog altijd gedrukt en gebonden, zoo als men het thans met geen ander boek pleegt te doen, en, wat erger is, in verzen verbrokkeld, in hoofdstukken op het willekeurigst versplinterd, waardoor de gang van verhaal of redeneering de stooterigheid zelve wordt. En ten slotte willen de predikanten zich nog niet eens de moeite getroosten, dien Bijbel behoorlijk voor te lezen. Uit wiens mond wil men Homerus, Milton, Vondel hooren, om hunne schoonheden te kunnen proeven? Hiervoor zijn de begaafdste lippen nauwlijks begaafd genoeg. Maar de Bijbel is goed genoeg om onder het gedruisch van een zich verzamelend gehoor te worden mishandeld door mannen, die voorzeker hunne eigene verdiensten hebben, maar zich in den regel op de zware kunst van voorlezen niet hebben toegelegd. Aan hunne verbazingwekkende voordracht van der jeugd gewoon, leeren wij reeds vroeg naar den Bijbel — niet te luisteren.

Deze en soortgelijke misbruiken, — ook die uit Engeland nagevolgde gewoonten van Bijbelteksten als sibyllijnsche orakelspreuken op kalenders en enveloppen, ja waar niet, heen te werpen, — behoorde eene kerk tegen te gaan, welker roeping het toch wel in de eerste plaats zal zijn, de van God gegevene Schrift telkens tot het bewustzijn van het levende geslacht te brengen. — Dankbaar moet men erkennen, wat bepaaldelijk de Moderne Richting in den jongsten tijd tot beter verstand des Bijbels heeft aangebracht. Immers, staat het niet bij allen, die over de zaak hebben nagedacht, vast, dat de opwekking tot gezond en krachtig godsdienstig leven, in den vorm van onzen tijd, van zulk een leven als alleen den stroom van materialisme kan tegenhouden, die zich reeds verwoestend over onze landen uitbreidt, dat deze opwekking alleen kan uitgaan van eene grondige, op kritiek en geschiedenis

gebouwde, kennis van den Bijbel, als van de letterkunde eens volks, dat beter dan eenig ander verstaan heeft, wat godsdienst is? Gelijk men geen kunstsmaak zal kweeken, zonder beoefening der klassieken, zoo geenen zin voor waren godsdienst buiten den Bijbel om. Maar dan moet die Bijbel ook ontdaan worden van hetgeen het bijgeloof en de fantasie der kerk uitgevonden hebben, om hem onkenbaar te maken, en dat voor het grootste gedeelte wortelt in een dogmatisme, waarvan het meer en meer mijne overtuiging is, dat het godsdienst, dat het Kristus doodt.

Wie vrijheid zoekt, ziet dus in dat dogmatisme zijn grootsten tegenstander, en heeft den ouden Bijbel lief, juist omdat de Bijbel geen katechismus, geen arsenaal van dogmen is, maar het boek, waarin bij uitstek levende persoonlijkheden, met al het zich laten gaan hunner koene subjektiviteit, de volheid van hun innerlijk leven hebben uitgestort. Goddank, het zijn geene orthodoxe kerkvaders geweest, die den Bijbel hebben samengesteld; het zijn mannen geweest, theopneusten bij uitnemendheid, die zonder zich aan eenig konventioneel formulier te storen, den moed hebben gehad van te zeggen, wat *zij* zagen, wat *zij* gevoelden, onder welk licht *zij* de werkelijkheid beschouwden, en tot welke denkbeelden en opvattingen zij daardoor gedrongen waren, te komen. Of zij elkander tegenspreken, verscheelt hun niet. Zij denken niet aan elkander, zij denken aan u noch aan zichzelven. Aan den mond Gods het woord op te vangen, dat althans iets van de ontzettende mysteriën der werkelijkheid verklaart; aan dat groote licht de toorts te ontsteken, waarmee zij afdalen in de diepe verborgenheden van het menschelijk leven en het menschelijk gemoed, dat is hun eenige zorg. En de besten onder hen, aan wie dit gelukt is, hebben, wellicht des zich onbewust, denkbeelden uitgesproken, waarvan de kerk ter kwader ure leerstukken heeft gemaakt,

maar die onze tijd wel zou kunnen opvatten als even zoovele profetieën, vergezichten, voorgevoelens, welker zin en waarheid door de tegenwoordige wetenschap teruggevonden worden.

Want dit schijnt de loop der menschelijke beschaving: intuïtief vinden dichters, profeten, bespiegelende wijsgeeren, in de kindsheid van ons geslacht, formules voor de werkelijkheid, die de wetenschap langs den weg der geduldige induktie langzamerhand en na elkander terugvinden moet.

Bij deze overtuiging is het althans mogelijk, midden in onzen tijd te leven en tevens de hand te reiken aan het grijze voorgeslacht; te werken naar de strenge methode, die thans geldt, en tevens vroom te luisteren naar die droomen, bespiegelingen en zangen, waarvan Indië, Hellas of Palestina het onsterfelijke vaderland is.

Ligt in dit vasthouden der overlevering bij het moedig breken van telkens nieuwe banen niet eene der hoofdvoorwaarden voor het bezit van geestelijke vrijheid?

HOOFDSTUK II.

OPVOEDING.

Wie Intimis van zoovele jaren geleden in dit boekdeel nog eens doorbladerd heeft, herinnert zich wellicht een gelukkigen vader in eene positie, die met het klimmen der jaren juist niet gemakkelijker wordt: op handen en knieën ten rijpaard verstrekkende aan zijn oudsten jongen. De kinderen groeien ons boven de knie, boven den schouder, straks boven het hoofd. Eerst waren zij weinig anders dan speelgoed, later doen zij u, zonder den mond te openen, de gewichtigste vraag: wilt gij mij opvoeden?

Ik wil wel, maar ik kan niet; of althans: ik wou het wel beter kunnen, is dan vaak, niet waar, het evenzeer in alle stilte gegeven antwoord. Ernstige, stilzwijgende samenspraak, waarin een geheele wereld opgesloten ligt! Geheimzinnige samenspraak; maar geheimzinnig is eigenlijk alles, wat tot het leven der kinderzielen behoort, en niet te verstaan, dan met behulp van veel nederige liefde. Waanwijsheid brengt het nooit ver in de wereld, maar allerminst ver in de kinderwereld.

> «De kleinen gaan ons voor in 't koninkrijk des Heeren,
> Door kindren wil ons God zijn diepe wegen leeren,»

zong reeds da Costa, in dien aandoenlijken rhythmus, die hem bijwijlen zoo gelukkig afging; en die regels schieten mij zoo menigwerven te binnen, als ik over de kunst van opvoeden nadenk. Wij worden door onze kinderen opgevoed; God leert ons door hen zijne diepe wegen; dat is een troost, dat geeft moed.

Heilig is, immers heiligend werkt, de aanraking met kinderen. «Hunner is het koninkrijk der hemelen», dagelijks bewaarheidt zich dat heerlijke woord. Ik weet niet, wat zachte poësie wakker wordt; hoe teergevoelig, hoe goed, hoe vroom het hart bij die aanraking gestemd wordt, wanneer men dat kinderoog maar goed op zich laat werken. En het is niet te zeggen, op welk tijdstip van het kinderleven die weldadige invloed reeds van het kind uitgaat. Het eerste, geloof ik wel, dat ons in het kind treft en roert, is zijne schoonheid, te boeiender, naarmate zij zich langzamer ontwikkelt uit de leelijkheid van den jonggeborene. Bij den eersten aanblik vinden wij dat zonderling gemodelleerd schepseltje alleszins op zijne plaats in die vreemde wereld van karikaturen, waarin wij ons dagelijks bewegen; en wij denken: och arme, gij zijt onzer een, een wanstaltige onder de wanstaltigen; en als gij rood ziet, ja zeer rood, laat het niet zijn van schaamte, want wij allen om u heen zijn leelijk, dervende de heerlijkheid Gods. Maar de maanden gaan voorbij, en daar is het, alsof wij, in stede van een onaanzienlijke vrucht der aarde, uit de handen van den hemelschen hovenier een blozende, malsche perzik ontvangen hadden. Beeldschoon, al wat er aan is; gelijk het daar ligt op het kussen; mollig, poezelig, dartel, argeloos. Elke beweging is bevallig, is nieuw. Zie dien glimlach, die heldere kijkers, dat spelend oefenen der spierkracht, dat trappelen der bloote voetjes. Maar stil, nu is het vermoeid, ook van zijn gulzige teugen aan de weelderige moederborst. Het slaapt. Hoe lang zoudt gij het niet aanzien, dat ernstige kleine gezicht, die ietwat hooger getinte wangen... Stoor niet zijn ontwaken, want dat is het schoonst van alles. Zonsopgang heeft niets schooners. Zie toe, laat niets u ontglippen, zoo althans de traan uwer zielsverrukking het u vergunt.

«Door kindren wil ons God zijn diepe wegen leeren»;

allereerst door deze schoonheid. Is zij vleesch? Is zij geest? Wie kan het zeggen? Wie wil er zelfs het hoofd mee breken? Alles is hier schoon, omdat alles onschuld is, gelijk alles onschuld, omdat het schoon is. Juist dit is het weldadige dezer schoonheid, dat zij, zinnelijk en goddelijk, in haar onvergankelijke eenheid toont wat anders gescheiden is, ja eene tegenstelling vormt. Hier is die heilige ondeelbaarheid, die godsdienst en kunst later op allerlei wijzen, maar te vergeefs, terugzoeken, tenzij de laatste, om den «God in het vleesch» te malen, juist weer hare toevlucht neme tot het kind op den schoot van de Moedermaagd.

Maar de zaligheid van het aanschouwen wordt niet weinig daardoor verhoogd, dat zij ons zoo geheel vervult, en verhindert aan iets te denken. Later moge de wijsgeerige ontleding hare rechten hernemen, op het oogenblik zelf grasduinen onze oogen, en hebben wij slechts éene gewaarwording: genot. Tel eens de keeren op in uw leven, dat gij, gelijk hier, volkomen, volkomen onschuldig, en daarom straffeloos, genieten kunt, en durf beweren, dat dit genot zonder vrucht blijft voor uw inwendig leven.

De schoonheid van het kind duurt langer dan het vrouwelijk schoon, dat in zijn hoogsten bloei misschien slechts één genadejaar heeft. Zij heeft in zichzelve eene grootere verscheidenheid, zij doorloopt een grooter aantal van fasen, en wordt daarom ook de uitdrukking van een grooter aantal zielstoestanden. Misschien mag het daaraan liggen, dat men het kind vrijer, rustiger bespieden kan, en het kind het van eene schoone vrouw niet onmogelijk in oprechtheid wint. Nu ziet gij het kinderlijk gelaat glanzen van dolle vreugde, dan het kinderoog schitteren en de kinderwang gekleurd van het vuur der verontwaardiging. Een kind met de oogen vol tranen kan schoon zijn. En is het zoover nog niet gekomen, is er slechts op het

anders vroolijk en gezond gelaat, op het reine voorhoofd met de zijden lokken, een wolk van weemoed, minder nog, van ernst, dan, niet zelden, stijgt de betoovering tot hare hoogste macht, en onze liefde, die troosten wil, kampt met ons schoonheidsgevoel, dat de uitdrukking van kinderleed nog een oogenblik zou willen blijven bewonderen.

Het alleraantrekkelijkste op het kinderlijk gelaat is wellicht de bedeesdheid, eene lichte verlegenheid, de schroom voor «vreemde menschen». Humanisme, wereldburgerschap, algemeene verbroedering, gevoed door internationale feesten, wereldtentoonstellingen en kongressen, zijn heerlijke uitvindingen der negentiende eeuw. Maar ach! de schuchtere maagd van Nederland moge toch van ons weren die zekere kommis-voyageurs-gemakkelijkheid, die over ons dreigt te komen, en late aan ons en onze kinderen nog iets van die verrukkelijke beschroomdheid, waarin het edelste geboren wordt. De beschroomdheid is de heiligheid van onze jongelingsliefde; is het sieraad van de bruid; de laatste sluier der jonge vrouw, die zichzelve nog niet durft bekennen, dat de moederweelde haar toelonkt; zij verhoogt de bekoorlijkheid van den jongen dichter, den jongen kunstenaar, als hij u zijne eerste proeven voorlegt; en het is de vraag, of er ooit een groot en goed man is geweest, die in haar niet zijn goeden Engel heeft gevonden. Met het wijken van alle beschroomdheid gaat er iets van de reinheid der ziel verloren. Het is, alsof men in deze slechte wereld niet volkomen «op zijn gemak» kan zijn, zonder iets van hare slechtheid overgenomen, zonder zich althans met hare slechtheid eenigzins gemeenzaam gemaakt te hebben. Er is wel eene onschuld, wier blank gewaad over den openbaren weg kan glijden, zonder bezoedeld te worden, ja die zelfs, als Miltons Eva, haar eigen beeld kan zien zonder iets van haren eenvoud te

verliezen. Voor hare onbeschroomdheid onze volle waardeering. Hare van zelfheid heeft evenwel niets gemeen met dat *à plomb* in de betrekkingen van het dagelijksch leven, dat met eene eenigszins fijne bewerktuiging van ziel kwalijk schijnt samen te gaan, en het tegenovergestelde is van die zekere niet onbehagelijke linkschheid, waarachter men onwillekeurig meer inwendig leven vermoedt. Inderdaad, de wereld heeft zulke lange en diepe schaduwen; wij zijn zoo van alle zijden van de ontzettendste raadselen omringd; er is zooveel tusschen aard en hemel, waarvan wij een voorgevoel hebben «dat onze filosofie er niet van droomt»; er is zooveel wondere liefde en evenveel wondere weerzin geweven door ons bestaan; zoovele geheimzinnige stemmen doelen telkens in ons op zooveel verhevens, dat eene zekere verlegenheid natuurlijk schijnt, immers zulk een gebrek aan zelfvertrouwen als voortvloeit uit een ten allen tijde levendig besef van het ideaal en van het schrikwekkend ontoereikende onzer eigene krachten. Ik heb grijsaards gekend, die de verlegenheid niet hadden afgelegd; ik heb hen benijdbaar gevonden. Beminnelijke beschroomdheid is misschien de eenige betoovering, die wij uit onze kinderjaren in ons rijper leven kunnen medenemen. En dan zijn er nog menschen, die al hun best doen, om die beminnelijkheid te verliezen, en te vervangen door — impertinentie.

Dat men de bedeesdheid althans in het kind waardeere. Het staat daar zoo lief op een afstand, met neergeslagen wimpers, met den wijsvinger aan de onderlip. Het wil niet schitteren met het versje, dat het toch zoo goed van buiten kent; integendeel, het op te zeggen, zou de grootste marteling wezen. Het kind is lang niet op zijn voordeeligst, wanneer men het zou willen vertoonen, wanneer er toeschouwers zijn, om het te bewonderen. Nu, wat nood? Lief moedertje, uwe ijdelheid kan

er onder lijden; maar zal het u niet ruimschoots vergoed worden, als het straks, met u alleen, snapt en speelt, en opleeft als een bloem, die van water werd voorzien en volkomen gelukkig is? Kinderen, die de vertooningen van eene kermistent medemaken, heb ik nooit beschroomd gezien.

Zoo is ook de kinderlijke bedeesdheid voor ons een wenk. Ik denk maar aan den versregel van da Costa.

Dat wij niet meer van kinderen leeren, is hunne schuld niet. Indien er gedurig een vriendelijke Meester was, die «een kind in ons midden stelde», zouden wij zooveel niet onopgemerkt laten. Want een kind heeft een onuitgesproken woord voor schier elke stemming, waarin wij ons kunnen bevinden. Het trekt ons mede naar zijn spel, en beduidt ons, dat dit veel belangrijker is dan de luchtkasteelen onzer laffe eerzucht. Het bedelt ons eene vertelling af, en doet ons gedachten vinden van meer waarheid, dan onze diepzinnigste denkbeelden. Of wel, als wij gedachteloos zijn, brengt het ons tot nadenken door zijne vragen. Gij kent toch de weelde van eene stoeipartij, van krijgertje spelen, of «haasje over» met uwe kinderen? Loop u eens met hen buiten adem of de parelen op het voorhoofd: het zal u geen slechter mensch maken. En dan dat hartelijke, dat aanstekelijke lachen van een kind met zijne melkwitte tanden en de tranen rollende over de wangen. Lachen is zoo gezond voor ziel en lichaam. In dit lachen is lichtzinnigheid noch bitterheid.

Maar het meest valt nog te leeren uit de stille vergelijking tusschen hun bestaan en het onze. Een kinderhand is spoedig gevuld, waar wij vaak zoo onbescheiden weg nemen hetgeen ons dunkt ons deel te zijn aan den disch des levens. Hoe beschaamt soms hun goed vertrouwen onze achterdocht; hun eenvoud, onze laatdunkendheid. Bij de hardheid onzer harten steekt hunne teergevoeligheid

niet zelden af, blijkbaar vooral in een levendig besef van hetgeen billijk en onbillijk is. Zij veinzen niet, zijn hun leed spoedig vergeten, lachen reeds door hunne tranen heen, en maken zoo licht den overgang van het alledaagsche tot het verkeer met die hoogere, onzichtbare wereld, «waar hunne Engelen altijd zien het aangezicht huns Vaders».

Maar dit een en ander, hoe onbetwistbaar ook op zich zelf, kan noch mag ons doen vergeten, dat er ten slotte een ernstige en zware plicht tegenover die beminnelijke schepsels te vervullen is; en hoezeer kinderen in staat zijn, ons heilzaam af te leiden, zij zijn het toch weder, die ons gedurig aan de gewichtigste taak komen herinneren, welke ons op de schouders kan worden gelegd: de taak der opvoeding.

Een juiste waardeering van die taak moet voorafgaan aan de kennis van de hulpmiddelen, waarover wij bij hare vervulling te beschikken hebben.

Gering- en overschatting zijn hier gelijkelijk te vermijden. Er zijn ouders, die in de toekomst hunner kinderen weinig anders zien dan een hazardspel. Men moge doen, wat men wil, — zoo luidt ongeveer hunne redeneering, — men kan onmogelijk vooruit bepalen, wat er van de kinderen worden zal. Sommigen gaan zelfs zoo ver van bij voorbaat in een noodlot, in eene door de statistiek vooruit te berekenen mislukking te berusten. Heeft men vele kinderen, zegt hunne wijsbegeerte, zoo moet er al eens een «onderdoor loopen», dat niet «oppassen» wil. Het schijnt in een nederlandsch huisgezin onvermijdelijk. Het is er mede als met een die vele eieren koopt; hij kan moeilijk verwachten, dat zij alle goed zullen zijn.

In naam van deze statistiek is men dan ook bij uitstek sceptisch tegenover elk stelsel van opvoeding. Een kind, heet het, komt te recht of het komt niet te recht, dat

hangt af van een gelukkig toeval; dat hangt af, wordt het godsdienstig beschouwd, van eene gunstige beschikking der Voorzienigheid. Men trekt er nu juist niet altijd uitdrukkelijk het gevolg uit, dat men eenvoudig de armen hebbe te kruisen; maar deze leer wordt toch in de praktijk gevolgd, en vindingrijk betoont men zich ten aanzien van de voorwendsels, die de ruwheid der leer en de onbeschaamdheid der praktijk moeten bedekken. Gaarne wijst men op de talrijke voorbeelden, die bewijzen zullen, dat de uitstekendste opvoeding haar doel gemist, en integendeel de onbezorgdheid der opvoeders goede vruchten heeft gedragen. Maar een der meest geliefkoosde voorwendsels, waarachter men zich, — menigwerven zelfs met volmaakte goede trouw, — verschuilt, is de klacht over gebrek aan tijd. Men zou voor zijne kinderen ongeveer alles willen doen en zijn, maar men heeft geen tijd! Geen tijd voor het allerbelangrijkste, voor het onmisbare!

Misschien is er iets nog noodlottiger dan deze geringschatting der opvoeding: de overschatting, waaraan zij zich schuldig maken, die de opvoeding aanmerken als ware zij de eenige bewegende kracht bij de ontwikkeling van het kind. Hoevele andere invloeden, voor een groot deel, soms zelfs geheel, onafhankelijk van den opvoeder, zijn bij die ontwikkeling evenzeer in het spel. Bovenal, hoezeer moet niet rekening gehouden worden met die macht der reaktie, die in de meeste gevallen niet uitblijft, en van dien aard is, dat men de gegevene opvoeding en de te verwachten reaktie bijna als een parallelogram van krachten zou mogen beschouwen. Wanneer een lichaam door eene kracht in de horizontale, door eene andere in de vertikale lijn getrokken wordt, terwijl de lengte van de beide lijnen gegeven is, behoeft men slechts aan hare uiteinden parallellen tot die beide lijnen te trekken om in het snijpunt dezer parallellen het punt te vinden, waar

het lichaam aan zal komen, dat zich inmiddels langs de diagonale voortbewogen heeft. Eene soortgelijke samengestelde werking oefenen op het kind uit de richting, die wij het mededeelen en de richting, die het van de latere reaktie ontvangt; ja schier met even groote gewisheid als die, waarin de werktuigkunde zich in het gegeven geval verheugt, zal men vaak vooruit de resultante kunnen beschrijven.

Een tal van waarnemingen hebben mij in deze overtuiging bevestigd. Zij hebben mij geleerd, dat in de opvoeding de onmiddellijk bereikte uitkomst nagenoeg van geenerlei waarde is, aangezien men bijna elke uitkomst onmiddellijk bereiken kan, indien men het slechts ernstig wil. De vraag is niet, wat gij heden en morgen bij uw kind verkrijgt, maar wat gij na een zeker tijdverloop, juist ten gevolge van hetgeen heden bereikt werd, zult blijken te hebben verkregen. Men kent de diepzinnige anekdote, die hier inderdaad hare toepassing vindt: iemand voedde zijn paard niet langer; het stierf; hoe jammer, sprak hij, het ging juist zoo goed. Dezelfde dwaasheid wordt door allen begaan, die in een tijdelijk niet ongelukkige werking een waarborg voor de toekomst meenen te zien. Met hoeveel ophef wordt niet zelden door ouders gewag gemaakt van de vruchten, die het hun reeds gegeven wordt te plukken; hun kind is reeds zoo vroom, zoo ernstig, zoo knap, en toch is het nog zoo jong. Met welgevallen, met dankbaarheid jegens den Hemel, verhalen zij u bewijzen, die de vroege en voordeelige ontwikkeling van verstand en hart op eene, — men houde mij het woord ten goede, — op eene onrustbarende wijze in het licht stellen. Vooral in het godsdienstige rijpen de vruchten snel, en ik maak mij sterk, om in een zeer korten tijd elk kind, indien het vooraf niet al te zeer verwaarloosd werd, werkelijk «allerliefste

dingen» te laten zeggen. Maar ik beef bij de gedachte, wat het kind, en juist dien ten gevolge, misschien, ja waarschijnlijk, over tien jaar zal zeggen. Geloof mij, niets waarborgt u, dat van dezelfde lippen, die u thans als door een Engel schijnen aangeroerd, later niet een spottaal vloeit, die zelfs den ongeloovige walgt. Het is eene harde waarheid, maar het is eene waarheid; en zoo eene vrome moeder dit leest en op mij toornt, omdat ik die waarheid uitspreek, ik bid haar van ganscher harte toe, dat in hare ontstemdheid zich nooit een nog bitterder gevoel moge mengen, als eene wreede ervaring haar genoopt zou hebben, mij gelijk te geven.

De ware opvoeder werkt niet voor het oogenblik; hij werkt op tijd. Ook hier geldt die wet der Geschiedenis, waarop reeds in een ander verband gewezen werd, en volgens welke de hoogste goederen niet langs onmiddellijken weg worden meegedeeld. Men behoort den moed te hebben van nog in lang niet te willen zien de vrucht, naar welker aanblik men juist met zijn geheele ziel verlangt. Het is eene opmerking, die wel niet uitsluitend, maar toch in de eerste plaats, alles geldt wat wij voor de ontwikkeling van het kinderlijk gemoedsleven aanwenden, eene zoo bij uitstek teedere plant, die van verwaarloozing nog minder schijnt te lijden dan van overmaat van voeding. Niet onnatuurlijk is, met nadruk in onzen tijd, dat gemoedsleven een voorwerp van bijzondere aandacht en zorg voor elk, die opvoeding ernstig opneemt. In onze ondichterlijke en positivistische negentiende eeuw achten zij, die van dien geest der eeuw niet doortrokken zijn, zich dubbel geroepen een zijde van het kinderlijk karakter aan te kweeken, welke later uit de omringende atmosfeer het minst voedsel zal opnemen. Hier ligt dus het gevaar van te veel doen voor de hand, en vooral van onhandig doen. Misschien zal men dit gevaar ver-

mijden door in zake van gevoel niets onmiddellijk te willen uitlokken.

Men kan namelijk gevoel op tweeërlei wijze ontwikkelen: òf geheel in het algemeen, òf in een persoonlijken vorm. Wanneer ik een kind plaats voor het natuurschoon, voor het dichterlijk schoon of voor het schoone in den godsdienst; wanneer ik hem in letterlijken of figuurlijken zin plaats op het rechte standpunt, om dit schoone te bewonderen, te waardeeren; wanneer ik hem in den beknoptsten vorm de inlichtingen geef, die het kind daarbij volstrekt behoeft, dan ontwikkel ik zijn gevoel in het algemeen. Maar ik doe ditzelfde in een persoonlijken vorm, zoodra ik het kind tracht te brengen tot de uiting zijner gewaarwordingen bij den aanblik van dit schoone, of ook wanneer ik betuigingen van gevoel uitlok tegenover bepaalde personen van wie ik onderstellen kan, dat zij door hem geliefd worden. Zoo heilzaam die ontwikkeling in het algemeen, zoo noodlottig meestal die ontwikkeling van het gevoel in een persoonlijken vorm.

Vergeving voor hetgeen de volgende anekdote stuitends moge hebben, vergeving ter wille van hare leerzaamheid. Iemand hoopte van een zonsopgang eene gunstige werking op het gemoed van Voltaire. Het gelukte hem, Voltaire in de morgenschemering op een heuvel te brengen, van waar deze het schouwspel genieten moest. De zon gaat op, prachtig, ten hoogste indrukwekkend. Voltaire is getroffen, en buigt onwillekeurig een knie. Denk niet, dat dit zijn begeleider genoeg is, wiens onhandigheid gedurig vraagt: nu wat zegt gij er van? welken indruk maakt dit op u? Wat gaat er nu bij u om? Voltaire neemt eerbiedig den hoed af. «Père éternel, je t'adore,» roept hij uit, maar vervolgt: «Quant à M. son Fils, c'est différent.» Aan wien de schuld van dit profane antwoord? Ook aan den onhandigen begeleider, die zich, indien hij dit voor

Voltaire noodig achtte, met de opwekking van gevoel in het algemeen had behooren tevreden te stellen.

Daarin ligt natuurlijk uitsluitend het derde van mijne vergelijking. Ik vrees volstrekt niet, dat men zich tegenover kinderen aan dezelfde onhandigheid schuldig makende, een antwoord van dezelfde soort ontvangen zal. Juist het tegendeel; maar men zal zeer licht een kunstmatig antwoord erlangen, of, indien dit niet, een antwoord dat voor later het gevoel van het kind eerder verstompt dan aankweekt.

Dit aankweeken geschiedt naar mijne overtuiging het best en het veiligst, wanneer men het kind van tijd tot tijd, vooral niet te dikwerf, in omstandigheden plaatst, waarvan men onderstellen mag, dat zij geschikt zijn tot vorming van zijn gevoel, zonder zelfs het allergeringste blijk te geven, dat men er zich om bekommert of nu ook werkelijk het gevoel bij hem gevormd wordt. Laat dat geheel over. Laat het kind nooit in de verte kunnen vermoeden, dat het u eenig genoegen doet, wanneer het gevoel heeft. Toont hij gevoel, doe veeleer, alsof gij het niet bemerkt, doe dit althans zoolang gij het kunt doen, zonder zijn gevoel te kwetsen, te froisseeren. Want zoo ver mag het natuurlijk niet komen, tenzij gij aan het inwendig leven van uw kind eene wellicht onherstelbare wonde zoudt willen toebrengen.

Ik zou, geloof ik, onder alle omstandigheden aan de ontwikkeling van het gevoel in het algemeen de voorkeur geven. Een kind, — denken wij ons een geval dat niet zoo bijzonder zeldzaam is, — hapert het aan hartelijkheid jegens een zijner ouders. Nu kan men dit in geheel persoonlijken vorm willen verhelpen, het kind voor zich nemen, zijn gebrek, zijne onhartelijkheid, met naam en toenaam aanduiden; wijzen, met nadruk, met aandoening, op hetgeen vader en moeder voor hem gedaan hebben,

op de blijken, die hij dagelijks van hunne liefde ondervindt. Volgt men dezen weg, dan zal men zijn triumf vieren, wanneer het kind, na de gevoelvolle rede, de armen om den hals van vader of moeder slaat, en alzoo een pathetisch tafereel het geheele kleine huiselijke drama bekroont. Dezen weg, al schijnt hij door het voorbeeld van Sokrates te worden aanbevolen, — maar diens zoon was geen kind meer, toen het gesprek over de verdiensten van Xanthippe voorviel, — dezen weg zou ik niet kunnen aanraden; aan eene meer objektieve voorstelling van de ware betrekking tusschen kinderen en ouders verre de voorkeur geven, inzonderheid aan het leerzaam verdichtsel. Het onhartelijke kind zou ik, met vermijding van alle voelbare toespelingen, eene geschiedenis willen verhalen, waarin de hartelijkheid ook in zijn oog onder een beminnelijk licht verscheen, en den indruk maakte van benijdenswaard en navolgenswaard te zijn, en dit van tijd tot tijd met de noodige afwisseling en verscheidenheid herhalen, zonder ooit het kind te laten vermoeden, waarom ik dit deed en geduldig wachtende tot het hem gegeven werd de toepassing te maken.

Al wat op het godsdienstig en zedelijk leven betrekking heeft, zou ik liefst met het kind zoo objektief mogelijk behandelen. Er zijn ouders, die niet schromen, een greep te doen zelfs in het binnenste van zeer jonge kinderen, dezen opmerkzaam te maken op hunne bijzondere fouten, te overtuigen van de noodzakelijkheid van schuldgevoel, berouw, strijd en bekeering, en op deze wijze zorg te dragen, dat ook bij hunne jonge kinderen reeds een geheel persoonlijk inwendig leven ontsta of onderhouden blijve. Licht wordt op die wijze eene ziekelijke richting geboren, die later een gevoel van oververzadiging wekt. In stede van zooveel over der kinderen eigen godsdienst te spreken, waarom hun niet liever het aantrekkelijk beeld van ware

en edele vromen voorgehouden? Ook het lichamelijk voedsel plegen wij slechts vóór de kinderen te plaatsen. De natuur zorgt voor het overige. «Het eet al alleen», is reeds vroeg het teeken, dat het kind voor goed aan de zwachtels is ontgroeid; laat dat ook op een ander gebied waar, en ons groote voorbeeld de onovertroffen leeraar zijn, dien wij onzen Meester noemen. Er is helaas! eene kristelijke opvoeding, die mij slechts bij uitzondering herinnert aan de wijze, waarop Jezus zelf de zijnen opvoedde. Is er groot gevaar bij, hem na te volgen? Wat is dat onderwijs van Jezus weinig op den man af; wat blijft het objectief; wat is het weinig gemoedelijk, in den slechts al te gewonen zin des woords! Laat ons toch niet wijzer zijn dan hij! Hij sprak in gelijkenissen, en «die ooren had om te hooren» moest dan maar hooren. Hoe spaarzaam was hij met «de uitlegging»; gaf hij haar, het was nog uitsluitend in den kring zijner discipelen. Neen, waarlijk, Jezus sprak niet tot de zenuwen der menschen, maar tot hun verstand en hun hart. Zijne zegeteekenen waren niet de tranen zijner hoorders, maar hunne daden «der bekeering waardig». Zijne woorden zijn meer kernachtig dan «dierbaar». Met reden. Of leert de ondervinding niet, dat de «dierbaarheid» des duivels oorkussen is? En in dat merkwaardige tweegesprek tusschen Jezus en Satan, wie spreekt het gemoedelijkst? Steenen, verzekert Satan, kunnen brood worden; Engelen zullen den rechtvaardige behoeden, dat hij zijn voet aan geen steen stoote. Maar Jezus: de mensch zal van brood alleen niet leven; en: gij zult God niet verzoeken: mannelijke taal tegenover satanisch gefemel.

De taal, die vaak de godsdienst in de wereld spreekt, is misschien hetgeen het meest aan den godsdienst schaadt, waarom elk, die godsdienst bevorderen wil de dure verplichting heeft van ook op zijn taal te letten. De schoon-

heid dier taal ligt in hare waarheid en in hare soberheid. Zij moest louter elks persoonlijke gewaarwording en deze op de allereenvoudigste wijze uitdrukken, en de «veelheid der woorden» en het «Heere, Heere» vermijden, op hoog bevel. Met het «Heere, Heere» moest zij afleggen al het lamentabele, waarin zij vaak een betoovering schijnt te zoeken, zekere vermaning gedachtig omtrent het «niet droevig zien» en het «zalven van het aangezicht». Hoe is toch de gemeente van hem, die ons het onvergankelijk Onze Vader heeft nagelaten, vervallen in die lange, ingewikkelde gebeden, meestal doellooze tautologieën, vermoeiend voor wie ze uitspreekt, nog vermoeiender voor wie ze aanhoort, en waarbij uw kinderen zitten te gapen! Hoe is de godsdienstige taal, zoo puntig, zoo rijk, zoo dichterlijk, zoo spannend in den mond van hem, die de stichter der kristelijke kerk verbeeldt te zijn, in den mond zijner volgelingen zoo vervelend geworden? Ik begin van de kwakers te houden.

Zeg nu niet te spoedig, vriendelijke lezer, dat ik eene idealistische kritiek drijf, dat ik de natuur der dingen veranderen wil. Ik kan niet gelooven, dat hetgeen ik hier bestrijd, tot het onvermijdelijke zou behooren, waarin een vroom en wijs man zich nu eens zou behooren te schikken; ik kan het vooral niet gelooven met het oog op onze kinderen. Hoe het u gaat, weet ik niet; maar mij ontbreekt de moed ook thans nog, om hen van voren af aan weer groot te brengen in al dat kerkelijk-konventioneele, waarvan ik zelf nooit eenige vrucht geplukt heb, en waarin ik zoo weinig terugvind van hetgeen ik in de oorkonde van onzen godsdienst als onovertroffen bewonder. Laat hen de kerk liefhebben, trots al hare gebreken, maar wat behoeven zij die gebreken lief te hebben! Bovenal, waarom zouden wij bij de opvoeding juist die gebreken overnemen? Waarom niet in onze huizen ons beijveren,

met name ten aanzien van den godsdienst, iets van die natuurlijkheid, frischheid en soberheid in eere te herstellen, die in onze kerken zoo zelden tot haar recht komen? Alles hangt slechts af van de vraag, wat een kristen is? Is een kristen een wezen, dat er noodzakelijk uit moet zien, zooals honderd anderen? De eentonige herhaling van een ik weet niet door wien vastgesteld type? Of staat het hem vrij, zijn blijmoedig geloof in eene heilige verzoening, en zijn goed hart voor alle zijne medelijders te toonen in een eigen, oorspronkelijken vorm? Is de oorspronkelijkheid uit den Booze? Of is zij, als inderdaad eenzelvig met mijne persoonlijkheid, de gave, die ik het onmiddellijkst van mijn Schepper ontvangen heb, en daarom het trouwst bewaar?

Laten wij elkander dan niet misleiden, noch ons diets maken, dat wij slechts de keus hebben tusschen eene lichtzinnige, wereldsche opvoeding, en zulk eene opvoeding, als die, waartegen ik hier meen te mogen opkomen. Ik herhaal het: de alzijdige ontwikkeling van het kind, dus ook de vorming van zijn gemoedsleven, heeft vooral in onzen tijd eene te hooge waarde, dan dat het niet van belang zou zijn, ernstig na te denken over de wijze, waarop zij het best kan geleid worden. Hier heeft men aan een gemoedelijken zin en aan goede bedoelingen niet genoeg. Hier komt oordeel en voorzien van gevolgen te pas.

Uit het aangevoerde blijkt reeds, dat door mij aan de opvoeding eene zeer hooge beteekenis wordt toegekend. Al moet men ook met andere invloeden rekening houden, onverstandig is het, ten aanzien van de zedelijke toekomst zijner kinderen, fatalist te zijn. Het herhaalde aandringen op het bewaren van natuurlijkheid en oorspronkelijkheid zou licht aanleiding kunnen geven tot een misverstand, dat ik hier nog voorkomen wil. Velen achten het be-

waren van natuurlijkheid met elk denkbeeld van opvoeding in strijd, en zij onttrekken zich aan de zware taak in naam van de leer, dat men den kinderen hnnne natuurlijke ontwikkeling moet laten. Die leer zou uitstekend wezen, wanneer men slechts kon aangeven, waarin die natuurlijke ontwikkeling dan toch wel bestaat. Het is de meest volkomene illusie, waarvan men zichzelven betoont, het slachtoffer te zijn. Wanneer gij uwe kinderen niet opvoedt, opgevoed worden zij toch, dat is, zij ontvangen toch eene zekere vorming. En weet gij dan van wien? Van allen, met wie zij toevallig in meer of min geregelde aanraking komen. Uwe kinderen aan hunne natuurlijke ontwikkeling overlaten, komt dus eenvoudig hier op neder: ze ieders invloed laten ondergaan behalve den uwe. Was dit uwe bedoeling?

De gronddwaling dezer leer ligt in het begrip, dat men vroeger met het woord natuur verbond. Al het geschapene bezat, naar eene beschouwing, die lang geheerscht heeft, eene bepaalde, tamelijk scherp begrensde natuur, waaronder men waarschijnlijk een zeker geheel van eigenschappen en vermogens verstond. Die natuur stelde men zich voor als iets oorspronkelijks, dat God elk schepsel van den aanbeginne als een kapitaal medegegeven had. Onze tegenwoordige natuurwetenschap, die het eigenlijk onderscheid der soorten, en naar het schijnt met volkomen recht, ontkent, is voor deze geheele beschouwing verwoestend. Zij ziet in alles wat het geschapene bezit, wanneer men namelijk het zeer onaanzienlijke overgangspunt van alle organisch leven uitzondert, niet iets oorspronkelijks, maar iets, dat onder den invloed van eene bepaalde kultuur geworden is, zoodat hetgeen men op een gegeven oogenblik de natuur van een wezen noemt, inderdaad slechts den graad van kultuur vertegenwoordigt, dien het wezen op dat gegeven oogenblik heeft bereikt, mitsgaders de

voorwaarden, die daarmede voor zijne verdere ontwikkeling gegeven zijn. In het oog der tegenwoordige natuurwetenschap is het te ongerijmder, van de natuur van een wezen te spreken, naarmate, bestond er zulk eene natuur, zij toch wel inzonderheid eigen zou moeten geweest zijn aan het eerste exemplaar van de soort, waartoe dat wezen gerekend wordt, en nu juist, volgens haar, zulk een eerste exemplaar van geen enkele soort ooit bestaan heeft; evenmin de eerste vogel als de eerste visch of het eerste viervoetige dier. De overgang van den eenen toestand in een anderen toestand zal telkens volkomen onmerkbaar geweest zijn; maar is die overgang telkens onmerkbaar geweest, dan kan ook niemand zeggen, wanneer die zoogenaamde natuur dan eigenlijk begonnen is te bestaan of zich te openbaren. Zoo zijn er dan nergens grenslijnen te trekken, die de schepselen naar hun oorspronkelijke type in bepaalde klassen zou verdeelen. Al het bijzondere, al het kenmerkende van een wezen is en verraadt kultuur.

Het kristendom, — de opmerking zij in het voorbijgaan vergund, — is, bij monde van een zijner grootste apostelen, tegen deze beschouwing der natuurwetenschap vrij wat minder vijandig gekant dan eene zekere rationalistische, pedagogische of liever zeer weinig pedagogische wijsbegeerte, die nog altijd van het zuiver menschelijke en van eene eenvoudige herstelling der menschelijke natuur droomt, waarmee dan alles zal gevonden zijn. Zeer merkwaardig, vooral tegenover sommiger zoogenaamd godsdienstig verzet, schijnt mij de volgende bekende uitspraak: De eerste mensch Adam is geworden tot een levende ziel; de laatste Adam tot een levendmakenden geest. Het geestelijke is niet eerst, maar het psychische, daarna het geestelijke. De eerste mensch is uit aarde aardsch; de tweede mensch is de Heer uit den hemel. Ook in deze woorden

wordt hetgeen men met nadruk de menschelijke natuur noemt, niet in het aanvangspunt, maar in hare ideale voleinding gezocht, en is onze ware stamvader niet de Adam van het boek Genesis, die hier door Paulus, het is niet te ontkennen, vrij *cavalièrement* behandeld wordt, maar die hemelsche, wiens beeld wij bestemd zijn te dragen, en die zelf niet dan in de «volheid der tijden», dat is als voldragene vrucht door de wereld is aanschouwd.

Zoowel de natuurwetenschap als deze profetische beschouwing des kristendoms schijnen mij toe, overeen te stemmen in de voor alle opvoedkunde onmisbare waarheid, dat de maatstaf voor hetgeen wij worden moeten, niet in ons verleden maar in onze toekomst ligt. Juist dit geeft aan de opvoeding hare waarde, de overtuiging namelijk, dat er van den mensch iets anders kan gemaakt worden dan hij is, en dat zijne geschiedenis, om van al het overige te zwijgen, reeds uit deze twee groote tijdvakken bestaat: eerst het psychische, dat is: hetgeen de mensch met de dieren gemeen heeft, daarna het geestelijke.

Wat nu opvoeding is, wordt misschien het best gekend in onderscheiding van hetgeen onderwijs moet heeten. Onderwijs, in den engeren zin des woords, is mededeeling van mijn geestelijk eigendom aan anderen. Degeen dien ik onderwezen heb, moet, wanneer ik mijn taak volbracht heb en geslaagd ben, weten, wat eerst ik-alleen wist. In de hersenen mijns leerlings moet komen hetgeen van den aanvang in mijne hersenen was.

Van zulk eene mededeeling mag, dunkt mij, bij de opvoeding geen sprake zijn. Hare taak is het veeleer, zorg te dragen, dat de voorwaarden zoo gunstig mogelijk zijn, onder welke datgene zich vormen kan, waarvan men zelf enkel de kiemen heeft gelegd. Is onderwijs dus mededeeling van een bepaalden inhoud, zoo is opvoeding voorbereiding van hetgeen later in den voedsterling zelfstandig moet

ontstaan. Hiermede is opvoeding tot eene zeer bescheiden taak herleid; maar bij de vervulling van die taak staan haar dan ook krachtige en talrijke hulpmiddelen ten dienst.

Vooreerst kan en moet als hulpmiddel dienen al wat onderwezen kan worden. Met opzet laat ik mij hier zoo onbepaald uit, omdat in het onderwijzen zelf, nog meer dan in den inhoud van het onderwijs, de vormende, de opvoedende kracht ligt. Men kan geen onderwijs genieten, zonder den geest te leeren onderwerpen aan eene heilzame tucht, zonder den wil aan inspanning te gewennen, zonder dat het plichtgevoel versterkt wordt. Dit is vrij algemeen bekend, en wordt toegegeven door allen, die geen belang hebben bij de onkunde. Ik wilde daarom op iets anders komen, dat meer licht verdient te ontvangen. Het onderwijs zal in mijn oog vooral dan aan de opvoeding dienstbaar zijn, wanneer het onderwijs zelf strekt tot vorming van des leerlings oordeel, aangezien in een helder en geoefend oordeel een hechte steun ligt voor zedelijkheid en levensgeluk.

Deze stelling kan eerst toegegeven worden, wanneer men eenstemmig geantwoord heeft op de vraag: wat is oordeel?

Het liefst zou ik antwoorden: oordeel is het vermogen, waardoor wij tot ons reeds bekende algemeene regels die bijzondere gevallen weten terug te brengen, die er werkelijk onder ressorteeren.

Bij den eersten oogopslag zal het velen schijnen, als had ik slechts eene enkele werking van het oordeel beschreven; tot nog toe kan ik evenwel niet inzien, dat er andere werkingen van het oordeel zijn, die buiten de gegevene bepaling zouden vallen; of liever die éene funktie komt mij voor *de* funktie van het oordeel te zijn. Al zou evenwel deze uitspraak in hare algemeenheid betwistbaar zijn, niemand zal waarschijnlijk ontkennen, dat ik in elk geval

eene zeer gewichtige funktie van het oordeel heb genoemd. Houden wij ons aan haar om mijne stelling van daareven naar eisch toe te lichten.

Bij eene vorige gelegenheid bleek ons reeds, hoe gemakkelijk het algemeene, het afgetrokkene in den menschelijken geest gehuisvest wordt. Het is dan ook merkwaardig te zien, in het bezit van hoe talloos vele algemeene waarheden zelfs de weinig ontwikkelde zich bevindt. De lange ervaring van de voorgeslachten heeft in niet geringe mate het hare daartoe bijgedragen. Spreuken en spreekwoorden, — hun getal is onafzienbaar, — behelzen de langzaam bijeenvergaarde wijsheid der Vaderen, en werden ten deele in ons geheugen opgenomen, ja behooren nu bijna tot den inhoud van onze zelfbewustheid. De meeste menschen weten dan ook *in het algemeen* uitstekend goed, wat zij te doen en te laten hebben hetzij om zedelijk, hetzij om gelukkig te leven. Wanneer nu echter blijkt, dat de meeste menschen noch het een noch het ander doen, zelfs niet in de mate waarin dit toch slechts van hunnen eigen wil zou afhangen, zoo ligt de gevolgtrekking voor de hand, dat deze wetenschap op zich zelve ons weinig baat. Dat zij ons weinig baat, is zeker ter laatster instantie het gevolg van onze verkeerde neigingen, die de overhand over ons nemen en den blik van ons verstand benevelen. Ook hetgeen wij als waarheid erkennen, kan helaas! door ons in ongerechtigheid ten onder gehouden worden. Maar voor een niet onaanzienlijk deel ligt de schuld ook aan de weinige helderheid en geoefendheid van ons oordeel; met andere woorden: het bezit van onze algemeene wijsheid blijft vaak een dood kapitaal, omdat wij bij de gevallen, waarin het leven ons gedurig verplaatst, niet weten te beoordeelen of en in hoe verre deze of die van de algemeene stellingen, waaruit onze wijsheid bestaat, moet toegepast worden.

Grouchy heeft zeer veel bijgedragen tot het verlies van den slag van Waterloo, en wel door aan een bevel van Napoleon al te stipt gehoorzaam te blijven. Zonder eenigen twijfel was Grouchy ten volle bekend met dezen algemeenen regel: een order, onder zekere omstandigheden gegeven, moet, bij het veranderen dier omstandigheden, door het hoofd van een legerafdeeling niet langer blindelings gevolgd worden. Maar hij heeft gefaald in zijn oordeel, dat is in het beslissen van de vraag: of het geval, waarin hij verkeerde, toen hij het schieten in den rug vernam, nu een dier gevallen was, waarin de onbetwiste algemeene regel gelden moest. Uit dien hoofde heeft hij blindelings gehoorzaamd, waar blindelings gehoorzamen niet meer te pas kwam.

Dit voorbeeld spreekt te duidelijker, naarmate het eigenbelang van den veldheer juist het volgen van eene betere redeneering zou hebben meegebracht.

Vele treurspelen zouden ons hier voorbeelden kunnen leveren, juist omdat het tragische vaak in dat beneveld zijn van het oordeel gelegen is. Wallenstein wist uitstekend goed, wat verraad was en hoeveel afkeuring het verdiende. Zijne eigen verontwaardiging over Octavio's houding ten zijnen opzichte bewijst het. Maar hij zag niet in, — en het is een van Schillers verdiensten, ons daarop gedurig opmerkzaam te maken, — dat de algemeene definitie van verraad ook zijn gedrag jegens den keizer insloot. Hij faalde dus in zijn oordeel, dat is, in het beslissen van de vraag, of het geval waarin hij verkeerde, onder dezen algemeenen regel ressorteerde: het vrijwillig verlaten van eene zaak, die wij verplicht zijn te dienen, is verraad.

Nog eens geef ik toe, dat ons oordeel menigwerf vervalscht wordt door onze neiging; opmerkenswaardig blijft het, dat onze verkeerde handeling meestal, indien niet tot grondslag, dan toch tot steun heeft eene verkeerde

redeneering. Men doet zelden het kwaad, zichzelven zonder omwegen belijdende, dat hetgeen men doet kwaad is. Neen, een drogreden moet eerst het slechte, waarin wij lust hebben, òf tot iets onschuldigs òf tot iets vergeeflijks stempelen, eer onze neiging er zich aan overgeeft. Een slecht oordeel is op die wijze altijd de medeplichtige van een slecht hart.

Ligt het nu niet voor de hand, aan te nemen, dat, hoe meer wij ons oordeel door oefening versterken en zuiver houden in zulke gevallen, waarin wij bij zijne vervalsching hoegenaamd geen belang hebben, des te meer weerstand dat oordeel bieden zal in die gevallen, waarin onze booze lust het zou willen omkoopen? Ook met het helderst oordeel kan men helaas! slecht zijn. Maar: gegeven twee personen met volkomen gelijke goede gezindheid des harten, en ongelijke helderheid van oordeel, zoo zal ongetwijfeld de meest bevoorrechte, in dit laatste opzicht, minder dikwerf falen en beter in staat wezen zijn levensgeluk te bevorderen.

De oefening van ons oordeel zal nu zijn: oefening in het brengen van een bijzonder geval onder een ons reeds bekenden algemeenen regel. En waarin zal die oefening moeten bestaan? Niet in de handeling zelve, want haar plegen wij elken dag en elk uur van den dag. Al wat wij zeggen of doen is inderdaad niets anders dan het brengen van een bijzonder geval onder een algemeenen regel, en wij hebben dit met de dieren gemeen. Nemen zij of ik voedsel tot ons, zoo is die daad te herleiden tot deze redeneering: eene zekere onaangename gewaarwording is van dien aard, dat zij door iets te eten wordt weggenomen; hetgeen ik op dit oogenblik ondervind is met die zekere onaangename, reeds vroeger ondervondene, gewaarwording eenzelvig, derhalve ga ik iets gebruiken. In soortgelijke redeneeringen laten, gelijk ieder zal inzien, al de

kleine dagelijksche verrichtingen zich overzetten, in zooverre zij althans geen zuivere reflexbewegingen zijn. Ofschoon wij dus eigenlijk honderd zulke redeneeringen dagelijks maken, en ons oordeel ongetwijfeld ook daardoor gevormd wordt, zoo blijkt tevens uit het aangevoerde, dat wij voor de zelfstandige oefening van ons oordeel nog iets anders noodig hebben. De weg wordt ons hier gewezen door onze lichaamsoefeningen, die insgelijks elken dag plaats hebben door onze gewone bewegingen, maar dan een geheel ander karakter vertoonen en eene andere uitwerking hebben, wanneer zij opzettelijk geschieden. Eene gezonde gymnastiek berust inderdaad op dat beginsel der opzettelijkheid, toegepast op hetgeen anders onwillekeurig plaats grijpt. De gymnastiek van onzen geest, met name van ons oordeel, berust op geen ander beginsel. Met andere woorden: dat brengen van bijzondere gevallen onder een algemeenen regel, iets waarmede wij ons elk oogenblik van den dag bezig houden, moeten wij op een bepaald uur van den dag opzettelijk met volkomene zelfbewustheid leeren doen. In dit opzettelijke, dit zelfbewuste ligt de oefening.

Vóor zoover mijne ondervinding reikt, staan daarbij den onderwijzer twee wegen open: het behandelen van de mathematische, of het behandelen van de taalwetenschap, mathesis of grammatika. Den eersten weg zou ik inslaan met elk kind, dat een bepaalden wiskunstigen aanleg verried; voor de meerderheid, bij welke dit zeker niet het geval is, blijft de tweede weg open, die evenwel volkomen evengoed is als de eerste; grammatika is toch eigenlijk de wiskunst der menschelijke taal. Met zijn kweekeling een schrijver te lezen, vooral een griekschen of een duitschen auteur, uitsluitend uit het grammatikale oogpunt, dat is: zoo, dat de leerling met volkomene zelfbewustheid de toepassing maakt of nagaat van hem reeds

bekende grammatikale wetten, in den ruimsten zin des woords, heb ik daarom van overlang voor de geschiktste oefening van het kinderlijk oordeel gehouden. Uit de omstandigheid, dat die wetten als reeds bekend worden ondersteld, blijkt, dat ik mij het kind niet al te jong denk. Het is verwonderlijk, in hoe betrekkelijk korten tijd men reeds vruchten van zijn arbeid aanschouwt. Bedenkt men nu, dat helderheid en geoefendheid van het oordeel invloed kunnen uitoefenen op zedelijkheid en levensgeluk, dan verkrijgt eene verstandig geleide grammatische les, die dan ook volstrekt niet dor en droog behoeft te zijn, inderdaad eene hoogere beteekenis.

Of het onderwijs, gelijk het thans in Nederland volgens de wet opgevat wordt, bijzonder geschikt is om het oordeel te vormen, en eene hoogere beteekenis te erlangen; of met name ons middelbaar onderwijs aan die ideale roeping beantwoordt, en niet veeleer het gedichtsel is van geleerden, arm aan menschenkennis en nog armer aan kennis van kinderen, is eene vraag, die ik zelfs niet aanroeren wil, uit vrees dat hooggeleerden mij op de vingers komen tikken, en mij zeggen, dat men aan de boorden van den Neckar over het onderwijs in Nederland niet kan meespreken zonder een wijsneus te zijn.

Juist omdat het oordeel niet anders is dan het vermogen van ons reeds bekende algemeene stellingen toe te passen, moeten die stellingen zelve onderwezen, ingescherpt worden, en rust dus opvoeding ten slotte op onderwijs. Ook de zedelijke opvoeding van het kind gaat van algemeene stellingen uit, die het kind eenvoudig moeten worden ingeprent. Men kan dit in mijn oog nauwlijks met te groote gestrengheid doen. Wij zijn verplicht, in de hersenen onzer kinderen die zedelijke denkbeelden tot elken prijs te brengen, die in doorsnede als de zede-

lijke denkbeelden van onzen tijd kunnen gelden. Die denkbeelden heeft het kind van zelf òf niet, òf slechts in die mate, als hij ze door overerving kan verkregen hebben. Hier mogen wij dus niets aan de zoogenaamde natuur overlaten. Wij mogen ten dezen aanzien zelfs dwang uitoefenen, want, nog eens: de zedelijke vooroordeelen van den tijd, waarin zij leven, moeten in de jonge hersenen in, even goed als die vooroordeelen, welke den grondslag onzer wetenschappelijke wereldbeschouwing uitmaken. Wanneer wij onpartijdig waarnemen, zullen wij spoedig bemerken, dat dwang hier vaak onmisbaar is. Hetgeen later, gelijk men zegt, met de natuur van den volwassene zal samengeweven zijn, moet vaak in het kind met kracht en geweld ingedreven worden. Zoo is het bijvoorbeeld met die begrippen, die later schaamtegevoel, behoefte aan kuischheid zullen wekken. Die begrippen moeten wij des noods met harde straf bepalingen inprenten. Sapienti sat. Het gebruik van dwang is bij de opvoeding niet af te keuren, zelfs niet, wanneer die dwang lichamelijke kastijding insluit: wij hebben slechts te zorgen, dat wij niet tot onzinnige dingen dwingen, en onzinnig noem ik in de opvoeding alles wat òf onvruchtbaar moet blijven òf juist het tegendeel moet teweegbrengen van hetgeen wij beoogden. Eindelijk moeten wij bij het aanwenden van dwang geen oogenblik vergeten, wat wij er mede bereiken kunnen. Wil iemand een gevoel onmiddellijk opdringen, hij handelt als een dwaas, maar wel laten zich denkbeelden en begrippen dwingen, die, eens in het jeugdige brein opgenomen, later in het hart een zeker gevoel kunnen doen ontstaan. Ten aanzien van denkbeelden en begrippen is onze tijdelijke invloed bij de opvoeding schier onbegrensd. Dit te weten verzwaart het besef onzer verantwoordelijkheid, maar geeft ons ook de overtuiging, dat wij als opvoeders inderdaad veel vermogen, zoodra wij

verstandelijke meerderheid bezitten. Een grooten steun voor die overtuiging geeft de Geschiedenis, die ons toont, dat bijvoorbeeld de openbare meening van Europa op zedelijk gebied het produkt is van wetboeken, door geesten vervaardigd, uitstekende boven hunne tijdgenooten, wetboeken door strenge strafbepalingen ingescherpt. Onze tegenwoordige kristelijke moraal is in de eerste plaats op die wijze theoretisch ons eigendom geworden. Zelfs aan zweepslagen heeft zij onmiskenbare verplichting. Buiten het kristendom, is het joodsche volk een der leerzaamste voorbeelden. De naam van dat volk is thans schier eenzelvig met dien van monotheïsme; maar het Oude Testament zegt ons, door welke gewelddadige maatregelen een profetische partij dat monotheïsme aan de Israëlieten heeft moeten opdringen. Een parallel levert de diepingewortelde eerbied van het engelsche volk voor den Zondag: uit tallooze statuten van kerkvergaderingen zien wij, dat in de middeneeuwen de straffen op het overtreden van de Sabbatswetten nergens gestrenger zijn geweest dan juist in Engeland. Het celibaat der Roomsch-Katholieke priesters is een nieuw bewijs: hetgeen nu voor duizenden van zelf schijnt te spreken, ja deel uitmaakt van hunne zedelijke bewustheid, van hun geweten, is aan de geestelijkheid opgelegd door eene beweging, die bij haar ontstaan ten hoogste revolutionnair was. Op een verwant gebied zou men zich nog kunnen beroepen hetzij op de eenheid van het fransche volk, thans den indruk makende van iets oorspronkelijks, maar inderdaad de vrucht der gewelddadigheden van een Richelieu en van de Omwenteling, hetzij op de altijd krakeelende Duitschers, thans dwepende met eene verbroedering waartoe Pruisens zwaard hen heeft gedwongen.

Met zulke getuigenissen der Geschiedenis behooren wij, in verband met de leeringen der tegenwoordige natuur-

wetenschap, bij de opvoeding van kinderen rekening te houden, opdat wij onze kracht kennen en haar niet verspelen in naam van een doktrinair liberalisme, dat met onvruchtbaarheid geslagen is. Wie niet binnen zekere grenzen weet te dwingen, is er òf te zwak toe, òf bevangen in eene theorie; in beide gevallen geen opvoedkundige.

Die grenzen schijnen niet moeilijk af te bakenen. Dwang zou ik desgevorderd oefenen ten aanzien van alles, dat *op den vorm* van het zedelijk leven betrekking heeft; derhalve begrippen van orde, tucht, welvoegelijkheid, tijdsbesteding, werkzaamheid, plichtsbetrachting enz. inscherpen, zoo als ik ze het nuttigst oordeelde. Het is ongeloofelijk, hoezeer op zedelijk gebied de vorm den inhoud schraagt. Begrippen, gelijk die ik opnoemde, moeten als even zoo vele vooroordeelen diep, onuitroeibaar diep liggen, en de gewoonte van er naar te handelen moet tot een tweede natuur worden. Gedurende het geheele leven lang mag, onder den invloed der opvoeding, de gedachte niet opkomen, dat het mogelijk zou zijn, die begrippen in de praktijk te verloochenen.

Gelukkig is de taak der opvoeding niet beperkt tot deze dressuur, hoe gewichtig en onmisbaar ook op zichzelve. Niet alsof het andere gedeelte onzer taak eenvoudig daar naast stond. De dressuur zal juist het best geschieden door hem, die voor de eigenlijk gezegde opvoeding de meeste gaven heeft. Hoeveel wordt er niet door ouders gedresseerd, waarbij het kind niet verder komt en de ouders zelven eenvoudig hunne laatste beminnelijke eigenschap verliezen. Het is een hoogst onhandig dresseeren, een gedurig vitten, een vallen op onbeduidendheden, een verwaarloozen van het wezen voor nietswaardige uiterlijkheden, een tergen van de kinderen, dat van louter onver-

stand getuigt; moeders ontaardende in onaangename gouvernantes; vaders, op wie het: «zoo gij niet wilt deugen, dan verschijnt de zwarte man» ten volle van toepassing is; kinderen, geplaagd, gekweld, het ouderlijke huis moede, verbitterd tegen het ouderlijk geteem, ten onrechte ouderlijke vermaning gedoopt. De hoofdfout ligt gewoonlijk in — het gebrek aan de noodige meerderheid. Talma, de groote tooneelspeler, had in eene rol te zeggen: «je le veux». Hij bulderde die woorden uit. Napoleon, een uitstekend kritikus van het tooneel, wanneer hij er zich mede inliet, deed Talma bij zich komen, en gelastte hem iets, dat deze onmogelijk kon volvoeren. Toen Talma tegenstribbelde, sprak de keizer op hoogst bedaarden toon: «je le veux». De acteur begreep den wenk.

Ook wij kunnen dien wenk gebruiken. Ons gebrek aan gemakkelijke, rustige meerderheid verraadt zich gewoonlijk in boos worden, in drift. De driftige kan niet gebieden; hij kan als opvoeder zijn emeritaat vragen. Zoo staat dus de minst aangename taak van de opvoeding, het gezagvoeren, met ons persoonlijk karakter in het nauwst verband. Dat karakter behoort zich te onderscheiden door gelijkmatigheid, door volkomen zelfbeheersching. Gij, indien gij de drift voelt opkomen, ga in uwe binnenkamer, en de deur gesloten hebbende, wees daar driftig zonder dat het iemand benadeelen of uw gezag schaden kan. In uw drift ligt niet altijd het verkeerde, maar daarin, dat gij u blootgeeft, uwe zwakheid toont, onbillijk wordt, en naderhand licht te week, te gemoedelijk, wanneer gij weer goed wilt maken, wat gij in uw drift misdaan hebt. Juist dat veelvuldig voorkomend verband tusschen drift en gemoedelijkheid acht ik hoogst bedenkelijk; het geeft in den omgang eene ongestadigheid, eene gejaagdheid, eene ebbe en vloed van aandoeningen als het zedelijk leven bezwaarlijk verdraagt. Indrukkelijkheid toch is de geboren

vijandin van een vasten, ijzeren wil, dat is van de eigenlijke springveer van alle hooger leven. Schier alles om ons, ook onze geheele levenswijs strekt daartoe, onze wilskracht te verlammen, ons ongeschikt te maken voor het in het oog vatten en najagen van één doel. Te leven van den dag op den dag, zich te laten leven, is de natuurlijke gang van elk die zich niet bijzonder aangordt. Wat zal het zijn, wanneer de opvoeding die natuurlijke slapheid komt vermeerderen, wanneer zij eene uitputtende gevoelswiegeling bereidt in stede van een oefenperk voor den wil. Het stalen van den wil, het gewennen van den geest aan onverbiddelijke tucht, het wekken van krijgsmanseergevoel ten aanzien van den zedelijken strijd, van de behoefte om, in geestelijken zin, altijd in postuur te staan, ziedaar wel het eerste, dat de opvoeding moet trachten te bereiken.

Streng moet zij daarom wezen, maar streng in fluweelen vormen. Die vormen behooren aangegeven te worden niet slechts door den goeden toon, de wet van elk gezelschap, eene wet, die wij ook in het gezelschap onzer kinderen niet overtreden mogen, maar bovenal door gekuischten smaak, door een uitgelezen schoonheidsgevoel. Platheid in tegenwoordigheid van kinderen is vuilnis geworpen over eene roos. « Hunne engelen zien altijd het aangezicht des Vaders ». Er is in den omgang met deze broeders en zusters der engelen iets ideaals, dat men in een oogenblik vernietigen kan, en voor goed, maar dat men ook jaren lang geduldig kan aankweeken, totdat het eindelijk wederzijds eene levensbehoefte geworden is. Dat ideale verdraagt geen ruw woord, geene verheffing der stem, geene dubbelzinnige uitdrukkingen, geene opmerkingen, die een kind belachelijk, geene aanmerkingen, die het in tegenwoordigheid van anderen beschaamd maken. Dat ideale wordt het best onderhouden door het besef, dat in onze kinderen

alles hoop, alles toekomst is. Ik zie hen dikwerf aan, gelijk men een nieuw, onopengesneden boek aanziet van een auteur, dien men liefheeft. Zijn zij niet het onopengesneden werk, waarin de hemelsche Auteur weer een deel van zichzelven heeft nedergelegd? Men is in gespannen verwachting; men aarzelt eene bladzijde om te slaan, uit vrees van onopgemerkt te hebben gelaten wat het meest onze aandacht had verdiend. De volwassenen in onze omgeving prikkelen zoo zelden meer onze weetgierigheid. Wat wij zelven zijn en zijn zullen? Wij kennen dieper verborgenheden dan deze vraag bevat. Maar hoe speelt niet onze fantaisie op die trekken der kleenen, schetsen, die de toekomst immers zoo heerlijk zal uitwerken! Schuilt in dat ondeugend nufje niet de vrouw der wereld, verblindend in hare schoonheid, schitterend in haar gesprek, koningin in het uitdeelen harer vriendelijkheden als in het doen gevoelen harer luimen, aangebeden middenpunt van haren kring? — Strijk die wilde haren eens van dat voorhoofd! Welk een knaap! Welk een kop! Hij zal denken en vorschen, en, als een, die de Alpen beklimt, alle afgronden peilen en niet duizelen, alle hoogten bestijgen en niet moedeloos worden! — Laat mij turen in uw vochtig oog, zacht schepsel, dat van liefhebben leeft; altijd zult gij de wereld zien onder een ideaal licht; nu wandelt gij reeds als in eene doorzichtige wolk van bevalligheid en distinktie: geen ruwe hand zal ooit die wolk verdrijven, en rein zal zij u houden van de besmetting der wereld...

Doch ik bedwing mijne verbeelding, opdat men den fantastikus niet alle vertrouwen ontzegge in zijne opvoedkundige denkbeelden. Ofschoon, indien ik mij verraden heb, wat nood? ik heb er geen berouw van. Men heeft twee oogen om de werkelijkheid te leeren kennen; het

een, — ik behoud de kunsttermen, — is dat van het onverbiddelijkst realisme, het ander, dat van een idealisme, dat het onzichtbare ziet. De anatoom en de dichter moeten in ons elkander afwisselen, zullen wij die wondere werkelijkheid in ons opnemen, die zich nu eens alleen overgeeft aan het ontleedmes, dan wieken eischt om haar in vogelvlucht te kunnen overzien. Grillige Proteus, die werkelijkheid! zoo kunnen wij evenmin altijd hetzelfde blijven om haar met nauwkeurigheid te bespieden. Heden is de lach van Mefistofeles hare eenige vertolking, morgen spiegelt zij zich af in de kinderlijke ziel van Gretchen. Wij mogen er ons niet al te zeer over beklagen. Juist omdat de werkelijkheid zoo en niet anders is, ontsluit zij hare schatten niet voor den eersten den besten gezondverstandsmensch, die jegens haar met de grove werktuigen zijner vanbuitengeleerde wetenschap geweld wil plegen, maar kan haar geheim haar eerst onttooverd worden door den denkerdichter, «chose ondoyante» gelijk Montaigne zegt, en die alleen in staat is, haar in al hare kronkelgangen te volgen. Zoo voedt de werkelijkheid zelve de geesten op, die haar eenigszins begrijpen mogen, gelijk de werkelijkheid opvoeders, op hunne beurt, doet verstaan, dat zij de ontwikkeling van twee tegenstrijdige eigenschappen hebben voor te bereiden: de slimheid der slang, die bij de aarde blijft, en de onbevangenheid der duif, die boven de aarde zweeft.

HOOFDSTUK III.

LETTERKUNDE.

Wanneer men gedurende elf jaren van zijn leven zijne beste, althans zijne vroomste gedachten in de fransche taal heeft moeten uitdrukken, zou men zich al zeer weinig aan nadenken moeten bezondigen, om niet eens en meermalen te mijmeren over het fransch zoowel als over het fransche volk, inzonderheid gelijk beide gekend worden uit de fransche letterkunde.

Holland heeft Frankrijk van oudsher een goed hart toegedragen. Wat van Duitschland komt is ons dikwerf niet elegant genoeg. Aan ons eigen *spleen* hebben wij al wat wij van dat artikel begeeren kunnen, zoodat wij geen nieuwen aanvoer uit Engeland begeeren. Frankrijk was altijd welkom: het kalvinisme, de hugenootsche uitgewekenen, de revolutionnaire denkbeelden, de litteratuur, de modes, dit alles heeft achtereenvolgens of te gelijker tijd aan Frankrijks invloed ten onzent het burgerrecht verzekerd, zonder dat wij daarom verfranscht zijn. Telken jare als ik in het vaderland kom, treft en verblijdt het mij, te zien hoe goed hollandsch wij nog zijn. Holland is eenig en blijft eenig, helder als een brand.

Het pleit voor onzen landaard, dat wij zooveel houden van dat lichtzinnige volkje. Wij hebben ten allen tijde òf begrepen òf vermoed, dat er groote deugden bij schuilden, en op alle manieren gevoeld, dat er in het fransche karakter iets stak, waarover het de moeite waard was, na te denken, iets, dat de Engelschen zoo aardig *puzzling* noemen. Inder-

daad, geen ander volk heeft dit in zoo sterke mate. Men is over de Franschen eigenlijk nooit uitgesproken. Bij andere natiën kan men dit alleen zeggen ten aanzien van sommige groote, uitstekende persoonlijkheden, zooals Dante, Shakespeare of Goethe. De laatste vooral is een dier oceanische naturen, die altijd een nieuwen aanblik opleveren. Wat maakt het genoegen van aan het strand te wandelen zoo onuitputtelijk? Over de zee heeft men evenmin ooit uitgesproken; geen wonder: de zee is telkens nieuw en weerkaatst den hemel telkens op eene andere wijze. Daarom noemde ik Goethe eene oceanische natuur.

Het zijn wel de aangenaamste onderwerpen, die personen, die verschijnselen, — ik zeg niet die kwesties, — over welke men nooit zijn laatste woord heeft gezegd. Over Goethe bijvoorbeeld kan men altijd weer beginnen. Men heeft omtrent hem geene twee jaren dezelfde meening. In de wijze van hem op te vatten leert men anderen en zichzelven kennen. Men waant hem van alle zijden te hebben gadegeslagen, en het eindoordeel te kunnen opmaken; daar, als bij eene bergwandeling, verrijst een nieuwe top, openbaart zich eene nieuwe diepte. Men ziet hem anders, al naarmate men zelf anders is. Men is Kristen en Heiden met hem mede, met hem koel en aangedaan, sober en lyrisch, waarnemer en dichter. Beurtelings haat men hem en heeft men hem lief, in beide gevallen om zijne meerderheid. Nu zoudt gij den gewetenloozen man in het aangezicht willen vliegen; straks wenschen, dat gij dat warme hart nog aan uw eigen boezem kondt voelen kloppen; nu zijt gij op het punt, van uwe wijsheid uit te stallen tegenover hetgeen u zijne verblinding dunkt; straks plaatst gij u aan zijne voeten om zijne levenswijsheid op te vangen.

Het prikkelende en soms tergende van Shakespeare ligt weer in geheel iets anders. En dat het filosofeeren over

hem altijd mogelijk en aantrekkelijk blijft, hangt, geloof ik, samen met eene eigenaardige vrees: de vrees van zijn dupe te zijn. Men weet niet, of men wel in hem den hoogsten kunstenaar bewonderen moet. Heeft hij alles gevoeld, wat wij door hem gevoelen? Of toont hij ons zijne schoonheden, zelf bewusteloos gelijk de natuur? Had hij eene levensbeschouwing, of was hij een sceptikus? Speelde er eene diepe tragedie in zijne ziel, of heeft hij vooral zich bekreund om een rustigen ouden dag? Soortgelijke vragen keeren gedurig weer, en wie kan zeggen, dat hij er mede afgerekend heeft?

Ook Dante is altijd nieuw. Niet slechts in de bijzonderheden, ook in het algemeen denkbeeld, dat aan zijn gedicht ten grondslag ligt, blijft voortdurend nog zooveel raadselachtigs, zooveel, waarover met vrucht te redetwisten valt, dat ook over hem het gesprek niet licht uitgeput raakt. De aantrekkingskracht die hij op ons uitoefent is daarbij zoo machtig, zoo onwederstaanbaar op sommige oogenblikken, dat het menigwerf zelfbeheersching kost, om niet allen beschikbaren tijd aan de studie van zijne geschriften te wijden, geschriften, waarin geheel dat aantrekkelijke tijdvak der middeneeuwen leeft.

Maar wat bij andere volken van sommige persoonlijkheden geldt, is van de Franschen waar als volk, waarschijnlijk, omdat geen volk gelijk het fransche zooveel tegenstrijdigs in zich bevat. Zijne lichtzinnigheid bijvoorbeeld is tot een spreekwoord geworden; toch is er geene natie, die zoo gaarne en zooveel preekt en de tirade zoo liefheeft. Het fransche volk schijnt niets ernstig op te nemen; inmiddels vergiet het zijn bloed voor elk denkbeeld, en dweept het hartstochtelijk met afgetrokken stellingen. Zeer besloten binnen zijne grenzen en het minst begaafd voor kolonisatie, rust het evenwel niet, eer het de wereld naar zijn beeld en gelijkenis vervormd heeft.

Zijne ziel gevende voor eene geestigheid, verpersoonlijkt het zich in een man als Napoleon, die, op een paar onbeteekenende uitzonderingen na, zijn leven lang nooit éene geestigheid heeft gezegd. Voltairiaansch ongeloovig, waar het niet bigot is, heeft juist het fransche volk aan den weemoed over het verloren geloof eene uitdrukking verleend, die men eerder verwacht had van de diepte van gemoed, welke in de Germanen wordt geroemd.

Eéne tegenstrijdigheid treedt met nadruk in de fransche letterkunde op den voorgrond, of liever: wij nemen in haar een verschijnsel waar, waarop een bekende karaktertrek van het fransche volk ons niet had voorbereid.

Dat volk wordt namelijk niet ten onrechte beschuldigd van zichzelf gaarne te begoochelen. Het ziet of verneemt niet gaarne eene onaangename waarheid, en, terwijl het dit waarschijnlijk met alle natiën gelijk met alle menschen gemeen heeft, onderscheidt het zich werkelijk daardoor, dat het dezen zijnen weerzin op de naïefste wijze openbaart, immers door de bereidwilligheid om zich door voorstellingen te laten streelen, aan welker betrouwbaarheid het zelf moeilijk geloof kan slaan. Gedurende den jongsten oorlog heeft men merkwaardige voorbeelden daarvan gezien. Eén heeft Francisque Sarcey, een Franschman zelf, medegedeeld in zijn geschrift over het Beleg van Parijs. In den aanvang van den krijg, vermaakte zich iemand geregeld elken avond met op de boulevards de Parijzenaars, die naar hem luisteren wilden, op de gunstigste berichten omtrent de overwinningen der Franschen te onthalen. Sarcey veroorloofde zich tot een zijner kennissen, die daarbij stond en met de grootste belangstelling toeluisterde, te zeggen: maar gij gelooft er immers geen woord van. «C'est égal, was het antwoord, ça fait toujours plaisir».

Deze anekdote heldert volkomen op, hetgeen wij zoo

even bedoelden: de Franschen scheppen er eene zekere vreugde in, zichzelven te misleiden, te begoochelen, zich als kinderen te vermaken met droombeelden en luchtkasteelen. De waarheid in het aangezicht te zien, moedig, onverschrokken, welk gelaat die waarheid ook vertoone, schijnt boven hun bereik te gaan. Liever een behagelijke schijn dan de onbehagelijke werkelijkheid!

En wat nemen wij nu waar in de letterkunde van een volk, dat aan deze geestelijke krankheid schijnt te lijden?

Een smaak vinden in de naakte werkelijkheid, gelijk men dat in geene andere litteratuur ontmoet. Bij de Franschen toch moet men zoeken die strenge, die onverbiddelijke moralisten, die met hun scherp ontleedmes het geheele menschelijk hart hebben blootgelegd, en dit met zulk eene vaste hand hebben gedaan, met zulk eene volledige anatomische kennis, dat, wie de menschelijke natuur bestudeeren wil tot in hare fijnste en verborgenste roerselen, onvermijdelijk bij de fransche letterkunde ter school moet gaan. In deze school gevormd, kan men de wijze, waarop bij andere volken de menschelijke natuur opgevat wordt, niet gadeslaan, zonder den indruk te bekomen, dat die andere volken altijd een meer of min konventioneelen, een meer of min aangekleeden en op zijn zondagsch uitgedoschten mensch behandelen, waarin men zichzelven niet herkent. Met name is dit het geval bij de Duitschers, die zichzelven en elkander voortdurend ophemelen, zoodat men, aan hunne verzekeringen omtrent duitsche trouw, duitsche eerbaarheid, duitsch plichtgevoel en wat des meer zij, onvoorwaardelijk geloof hechtende, tot de overtuiging zou komen, dat een Duitscher het best te definiëeren ware: een engel met een bril.

Hoe dit zij, de Franschen maken zich geenerlei illusie over de menschelijke natuur. Eene treffende uitgebreidheid vertoont de reeks van fransche schrijvers, die haar van

alle hare bedriegelijke versierselen hebben beroofd, die haar overtuigd hebben van hare zwakheid en ellende. Het begint reeds eenigszins met de *fabliaux* en de *farces* der middeneeuwen, waarvan de erfenis terstond aanvaard en op rente uitgezet wordt door Rabelais. In zijne *Essais* geeft Montaigne al menige opmerking, menige anekdote ten beste, waaruit blijkt, dat de broosheid van onze deugd en de arglist van ons hart niet vele geheimen meer voor hem hadden. Maar welk een schel en meedoogenloos licht doet Blaise Pascal nederdalen in de diepste afgronden onzer ziel; hoe beschaamt hij onzen hoogmoed, onze ijdelheid; hoe staan wij te sidderen in den nacht onzer eindigheid, nadat hij ons een voor een al de bedekselen onzer schande heeft ontrukt. En nog, zelfs na hem, laat die fransche geest, die met verpletterende nauwkeurigheid en waarheid het laatste woord omtrent de menschelijke natuur wil uitspreken, ons niet met rust. Minder tragisch, maar vooral niet minder streng, beoordeelen ons andere fransche rechters. Pascal had ons althans, bloedend en uitgeput van de wonden door zijne kritiek geslagen, naar den voet van dien heuveltop heengeleid, van waar hijzelf, het kruishout in de vertwijfelende armen gekneld, de genezing van alle lijden, de verzoening van alle raadselen als uit de verte meende te aanschouwen. Daar treden anderen op: de een, Molière, met bitterheid in het hart; een tweede en een derde, La Bruyère en Lafontaine, met de onaandoenlijkheid van een fotograaf, en teekenen, onverbiddelijk en, zelfs waar wij het uitschreeuwen van de pijn, niet van hun stuk gebracht, ons weinig vleiend konterfeitsel, houden het ons voor, en duwen ons toe: verbeeld u nu nog, dat gij schoon zijt. Larochefoucauld verzamelt de trekken, die zij onopgemerkt mochten hebben gelaten, en levert ons over aan de achttiende eeuw, die ons vooral niet met meer mededoogen behandelen zal;

ja, bij monde van Voltaire en Diderot, terwijl Vauvenargues nog even aan den weemoed van Pascal komt herinneren, geeft zij die menschelijke natuur, die Molière slechts schaamrood had gemaakt, aan bespotting en verachting prijs.

Daarop schijnt de fransche letterkunde hare oude tradities te vergeten, en zeilt zij op het kompas van de sentimenteele en onware beschouwing van den mensch, die Rousseau en Bernardin de Saint-Pierre voor een oogenblik populair weten te maken. De oorspronkelijke voortreffelijkheid van den mensch, de zaligheid van den natuurstaat wordt het dwaallicht, dat verleidt tot een weg, aan welks einde de maatschappelijke beschaving als de eenige schuldige overblijft, die alleen voor de algemeene verdorvenheid zal hebben te boeten, en tegen wie dan ook weldra alle handen zich keeren. Evenwel, zelfs Rousseau, in zijne theorie het spoor bijster, geeft ons in zijne *Confessions* eene ontleding van het menschelijk hart, van het intiemste leven en de diepste beweegredenen van dat hart, zooals men voor noch na hem ooit beproefd heeft te doen. In de geschiedenis van de letterkunde aller volken is dat boek eenig, wegens de nauwkeurigheid van zielkundige waarneming, die er in doorstraalt. Met het besluit, dat Rousseau telkens opmaakt, en waartoe hij zich gerechtigd heeft geacht, hebben wij ons niet in te laten; wat er uit een hooger zielkundig oogpunt aan ontbreekt, behoeven wij niet te verbloemen, gesteld wij konden het. Maar dit een en ander mag ons niet verhinderen, de getrouwheid der beschrijving, de fijnheid der analyse, de openhartigheid der zelfontsluiting te loven, en ze te erkennen als eigenschappen, waardoor ook dit geschrift kenmerkend is voor die richting in de fransche letterkunde, waarvan wij nu reeds onderscheidene vertegenwoordigers hebben leeren kennen.

Dat sentimenteel en ten aanzien van de menschelijke natuur zoo optimistisch gestemd tijdvak heeft kort ge-

duurd, en zijn optimisme is door de gruwelen van de Omwenteling op het bitterst gelogenstraft geworden. Als op de bouwvallen van hare verbroken droombeelden heeft toen de fransche letterkunde een bloem zien ontluiken, die zij nooit te voren had gekweekt: de lyrische poësie. Het schijnt, alsof eerst al de tranen, die de Omwenteling deed vloeien, vergoten moesten worden, eer in de dichtkunst, van de snaren van Lamartine, Hugo, de Musset, de aandoenlijke weerklank vernomen kon worden van al den weemoed, dien de menschelijk ziel in staat is te ondervinden. Na zooveel lijden, door het klatergoud van het keizerrijk waarlijk niet verzacht, kwam het Frankrijk toe te klagen. Maar uit den aard der zaak moesten die lyrische uitstortingen voorbijgaande zijn. Er had zich reeds veel ziekelijks ingemengd, vooral een zelfbehagen in de smart, dat aan de ware bezieling schaden moest. Toen keerde in de nieuwere romantiek, hier en daar gesteund door de nieuwere komedie, de fransche letterkunde tot haar oud karakter terug, tot datgene, dat meer in het bijzonder haar taak schijnt te zijn: de fijne ontleding van de roerselen van het menschelijk hart. Evenwel, zij vond daarmede hare oude meesters nog niet weder. Balzac en Paul de Kock wandelden in de voetstappen der achttiende eeuw; maar George Sand, in hare beste romans, Feydeau en vooral de jongere Alexandre Dumas hebben bijwijlen het ontleedmes gevoerd op eene wijze, die de meesterhand verraadt en aan die van de groote moralisten der zeventiende eeuw herinnert.

De Franschen, het volk der illusiën, zijn dus tevens het volk, dat zonder eenige zelfbegoocheling de volstrekte waarheid omtrent de menschelijke natuur heeft willen zien en afschilderen.

Wij nemen hier het woord waarheid in den zin van werkelijkheid, niet in dien veel hoogeren zin, waarin het

veeleer uitsluitend het ideale in de werkelijkheid pleegt aan te duiden. Voor dat ideale, voor die onzichtbare waarheid, die alleen met den blik van het geloof der liefde kan aanschouwd worden, heeft de fransche letterkunde geen oog. Zelfs Pascal, die zeker aan de verhevene zijde van onze natuur nog het meeste recht heeft laten wedervaren, weet dat verhevene eenvoudig te plaatsen naast het verachtelijke, 's menschen grootheid, ja oneindigheid naast zijne kleinheid en eindigheid. Tusschen de beide oogpunten, waaruit hij den mensch beschouwt is hij niet in staat, samenhang te brengen, of het moest zijn dat geheel uitwendig verband, dat hij meent gevonden te hebben in de stoornis, welke de eerste zondeval aan hetgeen oorspronkelijk Gods volkomen evenbeeld was, berokkend heeft. Dit toch is Pascal's theorie: de mensch is een onttroonde koning: van daar 's menschen geringheid zoowel als zijne gedurig ontwakende hoogere behoeften. Ook bij hem dus, — en verder heeft de fransche letterkunde het nooit gebracht, — blijft eene tweeheid: wij zijn nu bedelaars, dan koningszonen, erfgenamen van een troon; maar wij zijn altijd het een of het ander; en Pascal noemt ons bij den een of bij den anderen naam, al naarmate hij ons waarneemt in de opvolging onzer dierlijke lusten, of in den weemoed, voortspruitende uit het gebrek aan bevrediging onzer zielsbehoeften.

Men gevoelt wel, dat de ideale beschouwing van de menschelijke natuur iets geheel anders is dan deze tweeheid, en zich verre daarboven verheft. Terwijl Pascal niet verder komt, dan tot eene getrouwe beschrijving van de werkelijkheid, zoo als zij zich op zeer verschillende oogenblikken aan zijne waarneming voordoet, dringt de ideale beschouwing door tot hetgeen zij in de werkelijkheid de eigenlijke waarheid acht, en vindt zij deze waarheid alleen in de idee, waarop de werkelijkheid blijkbaar is

aangelegd. De zoogenaamde werkelijkheid is voor haar altijd het onvolkomene, maar dat der volkomenheid te gemoet gaat; het onrijpe maar dat altijd rijpt; de ongeboren vrucht, maar die in den moederschoot der toekomst gedragen wordt. De werkelijkheid bestaat voor haar niet, zoo als voor Pascal, uit twee helften, waarvan de eene afstoot, de andere aantrekt; neen, in haar geheel stoot zij af, in haar geheel trekt zij aan, al naar gelang gij haar in hare aktualiteit gadeslaat, of veeleer met het oog op hetgeen zij worden moet en ongetwijfeld worden zal.

Deze ideale beschouwing is voor de Franschen waarschijnlijk te ingewikkeld, te wijsgeerig, te metafysisch; en niet onmogelijk heeft die natie de bedwelming der illusiën noodig omdat zij, nu het haar nooit gegeven is, de werkelijkheid onder het licht van het ideaal te zien, van die werkelijkheid zelve zulk een akeligen indruk ontvangt. Die illusiën zijn als bloemen geworpen over den afgrond van menschelijke zwakheid en ellende, waarop de fransche letterkunde niet nalaten kan telkens de aandacht te vestigen; een vuurwerk, met welks schittering zij zich vermaakt in den nacht, welks duisternis zij tracht te peilen. Maar wat van deze verklaring ook te denken zij, dat die ideale beschouwing aan de litteratuur der Franschen ontbreekt, zal wel niemand tegenspreken. Wat Goethe en Schiller in zoo hooge mate bezitten, zoekt men bij haar te vergeefs. Een karakter als dat van Gretchen, een karakter als dat van Wallenstein is ondenkbaar in de fransche letterkunde. Voor zoo iets ingewikkelds is daar geene plaats. Maar het ingewikkelde van die karakters, het samengestelde ligt juist in de kunst, waarmede hier het ideale door de werkelijkheid heengeweven is. Boezemt Gretchen weerzin of Wallenstein afkeer in? De een is een kindermoordenares, de ander een verrader jegens zijn keizer en zijne kerk. Maar over de misdaad van

Gretchen ruischen de tonen van het «ach neige, du Gnadenreiche», ja van het «Recordare, Jesu pie»; en de verontwaardiging over Wallenstein is geknakt, als hij boet, gelijk slechts eene ziel kan boeten, en op een toon, die ons het hart breekt, na den dood van Max, weeklaagt: «die Blume ist hinweg aus meinem Leben». Ja, men zou nog verder kunnen gaan, en beweren, dat ook een karakter als dat van Mefistofeles door de fransche letterkunde niet kan worden voortgebracht. In naam van die ideale beschouwing der menschelijke natuur bant Goethe het demonische buiten de gewone voorwaarden van het menschelijke; het is een fantastisch wezen, dat geene verklaring toelaat, waarvan de oorsprong onbekend is, en waarbij zich dan ook geene ontwikkeling in het kwaad aanwijzen laat. Met eene hooge kunst, welke evenwel in zijn germaanschen aanleg wortelt, sluit Goethe zich aan of liever neemt hij over de Satansfiguur uit het boek Job, waarin evenzeer Satan, men weet eigenlijk niet waarom, de hemelsche hofhouding, het verblijf van de kinderen Gods, verlaat om Gods vriend te verleiden. De fransche letterkunde zou zulk een fantastisch, onverklaard wezen niet kunnen aanvaarden. Om Faust te brengen, waar hij ten slotte komt, zou zij geenszins hare toevlucht genomen hebben tot eene inderdaad toch geheel bovennatuurlijke oorzaak. Gretchens oogen zouden haar daarvoor voldoende zijn geweest. Reeds in de middeneeuwen heeft zij daarvan de bewijzen gegeven, bij hare overwerking van de keltische legenden. «Il est à remarquer que, pour s'expliquer l'amour d'Amadas et d'Idoine, le conteur dédaigne de recourir à ces mythes que les légendes bretonnes avaient mis en honneur, et n'a besoin de faire jouer d'autres sortilèges que la jeunesse et la nature». [1])

1) Zie mijne Morceaux choisis de la littérature française, blz. 27.

Dit onvermogen der Franschen, om zich tot eene ideale opvatting van de menschelijke natuur te verheffen; die neiging van slechts hare waarneembare werkelijkheid te zien, maar deze dan ook met eene nauwkeurigheid te beschrijven, die aan de methode der natuurkundige wetenschap herinnert, schijnt dit volk eigen allereerst als tak van den grooten romaanschen stam. De analyse van het menschelijk hart en karakter is eene romaansche eigenaardigheid, die wij in de spaansche en italiaansche letterkunde terugvinden. Van de spaansche is het bekend genoeg, maar, wat de italiaansche betreft, ik weet niet of met name Boccacio uit het genoemde oogpunt genoeg gewaardeerd wordt. Men is gewoon hem als een aardig verteller te prijzen, als een verzamelaar van anekdoten, waarvan het prikkelende vooral daarin gelegen is, dat men ze *en cachette* lezen moet. Een ernstig en volwassen man neemt de Decamerone, nadat hij er eens als jongeling in gebladerd heeft, niet weder op.

Ten onrechte, naar ik geloof. De Decamerone is, in mijn oog, een hoog ernstig boek onder een lichtzinnigen vorm, en legt getuigenis af ten gunste van de verwonderlijke begaafdheid der italiaansche natie. Er ligt eene smartelijke overtuiging aan ten grondslag omtrent de noodlottige, onvermijdelijke werking van den menschelijken hartstocht, eene zielkunde, die in het meest onverholen determinisme wortelt. Als schijnbaar onaandoenlijk waarnemer woont Boccacio het spel der menschelijke neigingen bij, en hij legt ze bloot, ongeveer gelijk iemand de verschillende in elkander sluitende deelen van eene stoommachine uit elkander zou kunnen halen. Blijft gij bij zijn verhaal staan, zoo schijnt hij eenvoudig te willen schertsen, en noemt gij terecht zijne scherts niet van de edelste soort. Ook is men van scabreuse verhalen spoedig verzadigd. Maar bij eenig nadenken is het u te moede als tegenover

het fatum, de ananké van het grieksche treurspel, de fataliteit van het menschenhart, dat zich met allerlei geleende sieraden mag tooien, maar ten slotte aan zekere neigingen *moet* gehoorzamen, wanneer de konstellatie van zekere omstandigheden het medebrengt. Wie Boccacio kent, begrijpt ook, waarom ik mij hier met opzet van zeer algemeene uitdrukkingen bedien.

Evenmin als te Florence zelf, staat het beeld van Boccacio in mijn geest zeer ver af van dat van Machiavelli. Het punt van aanraking tusschen den verteller, — in zijne gelaatstrekken bijna een vrouwelijk type, — en den ernstigen, somberen staatsman-wijsgeer ligt uitsluitend in de gemakkelijkheid, waarmee beiden die preutschheid en in het algemeen die gewetens-bezwaren buiten rekening laten, waarvan de menschen zichzelven en anderen gaarne diets maken, dat zij er zich door laten terughouden van het blindelings opvolgen hunner neigingen. Bij Boccacio gelijk bij Machiavelli is de menschelijke natuur als een klavier. Druk op de toetsen, onfeilbaar komt een bepaald geluid.

Reeds als romaansch volk, schijnen dus de Franschen voorbestemd tot hetgeen ons een der sterk sprekendste eigenaardigheden hunner litteratuur toescheen. Zij hebben evenwel nog een bijzonderen karaktertrek, die hen in de aangegeven richting moest voort stuwen.

De fransche geest onderscheidt zich namelijk door eene onbetwistbare voorliefde voor het abstrakt-logische.

Ik versta daaronder de zucht, om uit eene stelling al de gevolgen te trekken, die er in opgesloten liggen, zonder zich te bekommeren om de weerspraak, waarin men daardoor geraken kan of ook inderdaad geraakt met de onloochenbare eischen van het werkelijk leven.

Die voorliefde voor het abstrakt-logische bij de Franschen, — allerminst bevreemdend zeker, wanneer men hunne buitengewone begaafdheid op het gebied der mathe-

matische wetenschappen in aanmerking neemt, — verraadt zich op meer dan eene wijze: reeds daarin, dat hunne scherpzinnigheid veel grooter pleegt te zijn dan hunne diepzinnigheid, welke meer het erfgoed is der Duitschers. Diepzinnigheid bestaat gewoonlijk niet in het volhouden en uitvoeren van eene redeneering tot aan hare laatste konsekwentie; daartoe wordt veeleer een scherp verstand vereischt; maar in het tijdig en zorgvuldig opnemen van al de gegevens, hoe schijnbaar ver ook uit elkander gelegen, waarmede bij de oplossing van een vraagstuk rekening moet worden gehouden. De taak der scherpzinnigheid is het, een gegeven inhoud, bijvoorbeeld een beginsel of eene algemeene stelling, te ontleden, daaruit te voorschijn te brengen alles, wat er in opgesloten ligt. De taak der diepzinnigheid is het, tusschen het schijnbaar op zichzelf staande verband te ontdekken. De bespiegelende wijsbegeerte behoort daarom in het land der diepzinnige Duitschers te huis, daar wijsbegeerte juist van het opsporen van zulk een verband leeft. Vereenigd worden de beide eigenschappen hoogst zelden aangetroffen, ja het is zelfs de vraag, of zij elkander niet met noodzakelijkheid uitsluiten. Met andere woorden: kan men eene volkomen logische redeneering van eenige uitgebreidheid maken en tot het besluit komen, zonder iets en wellicht veel verwaarloosd te hebben van hetgeen, dat, zoo men er rekening mee had gehouden, dit besluit belangrijk zou hebben gewijzigd? En omgekeerd: is het mogelijk, met alles rekening te houden, en dan tot een besluit te komen, dat niet de abstrakte logika in het aangezicht slaat? Ook is nog deze vraag geoorloofd: kan men logisch zijn, zonder oppervlakkig te zijn? Kan men diepzinnig wezen zonder iets te kort doen aan de doorzichtige helderheid? Verontrustende vragen, inderdaad! Arme menschelijke geest! Gelijk ons karakter tusschen verzuim en overijling, zoo

wordt onze geest geslingerd tusschen oppervlakkigheid en duisterheid. Maria had het goede deel gekozen; hoe vaak moeten wij ons vergenoegen met het minst slechte. Of bestond de voortreffelijkheid van hare keus juist daarin, dat zij niet handelde maar nederzat, dat zij niet redeneerde maar luisterde?

De eigenaardigheid der Franschen, waarmee wij ons hier bezig houden, blijkt niet minder uit hunnen zinbouw, dat is, uit de inrichting van hunne volzinnen. In tegenstelling met de germaansche en klassieke talen, beantwoordt die inrichting, althans in het fransche prosa, ook weer uitsluitend aan den eisch der logische volgorde, en dit met eene nauwgezetheid, die niet zelden den indruk van kinderachtigheid maakt. Wat niet helder is, heeft men naar waarheid gezegd, is geen fransch. Maar tot welk een prijs is de helderheid dan ook gekocht! Tot den prijs van de woorden, gelijk men zich pleegt uit te drukken, man aan man naast elkander te moeten plaatsen, en dus te moeten spreken zooals de kleine kinderen spreken. Men neme er slechts de proef van. Richt hem in, uw volzin, naar het voorbeeld van uw twee- of driejarig kind, en uw fransch is zuiver. «Ik heb gezien den man» behoeft slechts letterlijk vertaald te worden om te geven: «j'ai vu l'homme». En al wordt de volzin nu ook langer, ingewikkelder wordt hij niet, mag hij niet worden. De inversie, — het omkeeren van de logische volgorde der woorden, — is en blijft uitgesloten, althans op een paar uitzonderingen na. Nu ja: in stede van «l'émotion était grande», moogt gij in enkele gevallen, bij hooge gunst, zeggen en schrijven: «grande était l'émotion», maar om straks weer gedwee in het afgebakende pad terug te keeren. «De l'aveu de tout le monde, zegt Nisard, een bevoegd getuige, l'absence d'inversions est un des caractères distinctifs de notre langue». Onder de nieuwere volken zijn, ook ten dezen aanzien, de Duitschers

de tegenvoeters der Franschen, terwijl wij weer het midden houden. De Duitschers veroorlooven zich eene weelde van inversies, die nauwelijks grenzen kent, en misschien is het aan hunne overdrijving in dit opzicht te wijten, dat zij tot hiertoe nog geen eigenlijk prosa hebben voortgebracht. Zijzelven roemen Goethe wel als prosaschrijver, en voor een Duitscher heeft hij zijne taal wonderwel gehanteerd, maar te veel zonden heeft hij, zelfs op later leeftijd zich tegen den stijl vergund, om ons ooit ten voorbeeld te kunnen zijn. [1]) En dat de overvloed van inversies aan de achterlijkheid van het duitsche prosa schuld heeft, schijnt bevestigd te worden door de omstandigheid, dat de taal der duitsche dichtkunst, zoo eenig, zoo welluidend, zoo helder, juist veel meer den franschen zinbouw volgt, ja, bij de besten, met name bij Goethe, de eenvoud zelf is.

Maar het is niet alleen die zinbouw, die hier in aanmerking komt; ook de wijze van de gedachten te ordenen. Een duitsch schrijver geeft u niet eerder zijn resultaat, voor hij u langs den geheelen weg geleid heeft, dien hij zelf heeft moeten afleggen, om tot dat resultaat te komen. Gij volgt met onzekeren tred; gij weet niet, waar gij uitkomen zult; gij weet niet, of gij aan dit of aan iets anders meer bijzonder uwe aandacht moet wijden; of hetgeen hij

---

1) In een gesprek: «niemand soll ueber unsere regelmaessigen Parterre, Lauben und schattigen Gaenge, seine Augen spielen lassen, der nicht wuenschte sich dort oben in dem wirklichen Anschauen des Alten und Neuen, des Starren, Unnachgiebigen, Unzerstoerlichen, und des Frischen, Schmiegsamen, Unwiderstehlichen seine betrachtungen anzustellen.» Elders, zeker geen proeve van lossen verhaaltrant: «Ein aufwaerts leitendes Wiesenthal, erst vor kurzem zum zweitenmale gemacht, sammetaehnlich anzusehen, von einer oberwaerts, lebhaft auf einmal reich entspringenden Quelle gewaessert, empfing sie freundlich und so zogen sie einem hoeheren, freieren Standpunkt entgegen, den sie, aus dem Walde sich bewegend, nach einem lebhaften Stieg, erreichten, alsdann aber vor sich noch in bedeutender Entfernung ueber neuen Baumgruppen das alte Schloss, den Zielpunkt ihrer Wallfahrt, als Fels und Waldgipfel hervorragen sahen.» Beide aanhalingen zijn uit Goethe's: Novelle.

op een gegeven oogenblik zegt tot de hoofdzaak behoort dan wel later blijken zal, bijzaak geweest te zijn. De fransche schrijver, daarentegen, begint, evenals men het in de wiskunde doet, met u op de hoogte te brengen van de stelling, die hij u gaat betoogen. Een «voici, de quoi il s'agit» vestigt terstond uwe opmerkzaamheid op het hoofdpunt, en nu volgen, een, twee, drie, snel als de stap van den franschen soldatenmarsch, al de argumenten, die uwe overtuiging moeten «enleveeren». Hierin ligt gewis iets tyrannieks, iets, dat de vrijheid of ook de traagheid van uw geest veel minder eerbiedigt dan het de stijl van den Duitscher doet, die het eigenlijk aan uwe beleefdheid overlaat, of gij hem ten einde toe, dat is, lang genoeg wilt volgen, om er achter te komen, wat hij u heeft willen betoogen. Doch ook dit tyrannieke is niet vreemd aan dat abstrakt-logische, waarvoor het Fransche volk ons reeds op zoo onderscheiden wijze zijne voorliefde getoond heeft.

Nergens evenwel spreekt die voorliefde duidelijker dan op het gebied van het staatsrecht en van de inrichting van het maatschappelijk leven.

De Franschman stelt namelijk aan den regeeringsvorm, waaronder hij leven zal, eischen, waaraan andere nationaliteiten niet denken. Die regeeringsvorm moet namelijk beantwoorden aan eene theorie, welker deelen volkomen in elkander sluiten; aan eene theorie, die hare eenheid ontvangt van het beginsel, dat er aan ten grondslag ligt en waarvan juist die theorie de volstrekt logische ontvouwing behelst.

Op dit punt vinden de Franschen hunne tegenvoeters in het engelsche volk, dat zich om den theoretischen achtergrond van zijn regeeringsvorm geen oogenblik bekommert. Het is Engeland genoeg, dat zijne konstitutie een meesterstuk zij van praktische wijsheid, dat zij aan de behoeften der natie voldoe, hare vrijheden waarborge

zoowel als de geregelde uitbreiding dier vrijheden. Is dit het geval, zoo getroost het zich gaarne, dat men er uit het oogpunt der redeneering honderd inkonsekwenties in kunne aanwijzen. Ja, in Engeland is men zelfs tevreden, wanneer de rechten en vrijheden der natie slechts metterdaad geene verkorting lijden. Of zij door de konstitutie zelve met zoovele woorden genoemd en omschreven worden, is weer een vraag, die elk koud laat.

Een enkel voorbeeld. Engeland is zeker het meest konstitutioneele land ter wereld. Tot het wezen van eene konstitutie behoort ongetwijfeld een verantwoordelijk ministerie. Metterdaad, in de bewustheid der natie, bestaat in Engeland zulk een ministerie. Maar daarbuiten? Nergens. Een kabinet is aan de engelsche wet geheel onbekend. De namen van de leden, waaruit het samengesteld is, worden nooit op officieele wijze medegedeeld aan het publiek. Zijn bestaan is nooit door eenig Parlementsakte erkend. Het vertoont hoegenaamd geen wettelijk karakter. Het gevolg daarvan is, dat, al mogen de ministers zich als verantwoordelijk beschouwen en ter bevestiging van hun krediet hoog van hunne verantwoordelijkheid opgeven, staatsrechtelijk de ministerieele verantwoordelijkheid eenvoudig niet bestaat. Hallam heeft er voor jaren zijne landgenooten reeds op gewezen. In zijne Geschiedenis van Engeland heeft ook Macaulay er de aandacht op gevestigd.

Zulk eene theoretische leemte bewijst, in hare mogelijkheid, wat wij zoo even omtrent de Engelschen deden opmerken met betrekking tot de eischen, die zij aan hunnen regeeringsvorm stellen. Men zal terstond toegeven, dat zulk eene leemte, zulk eene wanverhouding tusschen hetgeen daadwerkelijk en hetgeen theoretisch bestaat, in het fransche staatsleven, daar vooral, eene ondenkbaarheid mag heeten. In dat leven kan niets voorkomen, dat niet

met zoo vele woorden in de wetten en reglementen beschreven staat. Naar den nood van het oogenblik, naar de luimen van den regent of van de bovendrijvende partij, wordt daarin dan ook gedurig veranderd. Aan de vanzelfsheid der praktijk wordt ook het geringste niet overgelaten. De konstitutie en wat daarmede samenhangt moet een afgerond en wel gesloten geheel vertoonen.

Misschien ligt juist aan diezelfde voorliefde voor het abstrakt-logische het blijkbaar onvermogen der Franschen, om met eene konstitutioneele monarchie huis te houden. Immers laat deze zich moeilijk tot één enkel beginsel terugbrengen, waaruit dan weder afgeleid kan worden al wat in dien regeeringsvorm voorkomt. Het gezag is hier blijkbaar verdeeld. Wie is Soeverein? De Koning? Het volk? Beiden? Waar zijn dan de juiste grenzen van beider gezag? De vorst benoemt en ontslaat zijne ministers, maar de volksvertegenwoordiging is het, die hun het regeeren al of niet mogelijk maakt. De vorst heeft het recht van vrede en oorlog te verklaren, maar de kamer heeft de koorden van de beurs, waaruit de oorlog betaald moet worden. Dat en zooveel meer is voor den franschen geest te ingewikkeld; hij kan er niet uit wijs worden; het maakt zijn ongeduld gaande. Van daar, dat een diktator in Frankrijk zoo gemakkelijk aanvaard wordt.

Hetzelfde kan men zeggen van de wijze, waarop aldaar de groote maatschappelijke vragen behandeld worden. Het was volkomen in overeenstemming met den geest des volks, toen de Omwenteling de souvereiniteit der Rede, dat is toch inderdaad, der afgetrokken logika verkondigde, en allen dwong voor haar de knieën te buigen. Die Rede moest nu de maatschappij op nieuw inrichten. De wetenschap, de kennis der werkelijkheid met hare duizendvoudige schakeeringen, met hare tegenstrijdigheden en tegenstrijdige behoeften, had hier niets uit te richten.

Wat zou men op de uitkomst van haren langzamen arbeid wachten! Geef aan de Rede één groot algemeen beginsel, en in eenige minuten heeft zij het geheim gevonden van alle raadselen. Ook was dat beginsel niet ver te zoeken. Daartoe had men eenvoudig het allerabstraktste te nemen, wat zich ter wereld denken laat: *den Mensch!* De rechten van den Mensch zouden worden verklaard. Van de ingewikkelde waarneming van bijzondere volkstoestanden, van het niet minder ingewikkeld acht geven op het historisch gewordene en historisch gegevene was men met éénen slag ontheven. Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap! zijn van nu aan de tooverwoorden, die den hemel op aarde zullen brengen. Uit deze woorden heeft men immers slechts al de gevolgen af te leiden, die er in opgesloten liggen, dan zullen al de gewichtige vragen omtrent de maatschappij beantwoord zijn.

Ook togen de onderscheidene richtingen met kordaatheid aan het werk. Kommunisme, Socialisme, Saint-Simonisme, alles arbeidde met spoed aan het groote werk — der logische redeneering. En met volkomen ernst sprak Proudhon het uit: «La propriété, c'est le vol». Het behoeft thans geen betoog meer, dat soortgelijke richtingen de maatschappelijke vraagstukken geen schrede verder brengen, en tot niets anders geschikt zijn dan tot het beroeren der menigte, die vooral in Frankrijk licht door een woord in beweging kan worden gezet. Doch waaraan ligt die volslagene onvruchtbaarheid? Niet daaraan, dat het theorieën zijn, waarvan men de genezing der maatschappij verwacht; — zulk eene verwachting zou althans ten deele volkomen gegrond zijn; — zij ligt daaraan, dat deze theorieën geenszins langs den weg van aandachtige en geduldige waarneming opgeklommen zijn tot de wetten, waaraan het maatschappelijk leven onderworpen is, maar eenvoudig ontstaan zijn ten gevolge eener abstrakt-logische

redeneering. Elk kan ze dan ook in eenige oogenblikken leeren kennen en begrijpen, ja op zijn beurt uiteenzetten, hetgeen weder de snelle en algemeene verspreiding van zulke theorieën verklaart.

Wanneer de vriendelijke lezer dit een en ander kan toegeven, zal hij mij wellicht veroorloven nog onder een en hetzelfde gezichtspunt *twee* verschijnselen te brengen, die anders zeker ver genoeg uit elkander liggen.

Moet niet, — om met het verschijnsel van het minste aanbelang te beginnen, — het land, waar abstrakte logika den scepter voert, het land zijn, dat de modes voorschrijft, immers het land, waar alleen het geheele denkbeeld van mode opkomen kan? Frankrijk, met zijne aanbidding van de Afgetrokkene Rede, wil slechts het Algemeene, het Uniforme; het duldt niet het konkrete, het individueele. Het ziet elke individueele eigenaardigheid als willekeur, als excentriciteit aan. Niet naar de mode gekleed te zijn, maar naar eigene fantasie, voorliefde of gemak, is uit dien hoofde gebrandmerkt met den stempel van het belachelijke. Men kan er in Parijs telken oogenblik de proef van nemen: een hoed bijvoorbeeld, waarvan die goede Parijzenaars den type nergens te huis kunnen brengen, is voldoende, om hem op den levendigsten boulevard te doen omzien met een: «tiens, c'est un original». In Frankrijk heeft men dan ook liefst mode, dat is, regel, gelijkvormigheid in alles. Geene spreekwijze komt er zoo veelvuldig voor als deze: «cela ne se fait pas, cela ne se dit pas». Met dat geheimzinnige «cela ne se» wordt elk gebruik maken van persoonlijke vrijheid in de geboorte gestikt. In de taal, bijvoorbeeld, wordt een barbarisme met veel meer verschooning behandeld dan een soloecisme, juist omdat bij dit laatste het individu zijne rechten, zijne bijzondere rede doet gelden. Het fransche volk is dan ook

routinier bij uitnemendheid. Al te wereldkundige ervaringen van den laatsten tijd hebben het overvloedig bewezen. Het blijkt bovendien, om slechts iets te noemen, uit de moeite, die verbeterde uitgaven van de groote schrijvers der zeventiende eeuw ondervinden, om zich ingang te verschaffen, — men is nu eens aan een welbekenden tekst gewoon; — en vooral uit de erbarmelijk achterlijke wijze, waarop nog heden ten dage de klassieke talen in Frankrijk onderwezen worden. Het juk der mode doet zich eindelijk ook gevoelen in den schrijftrant, die, wanneer men een vijftal auteurs uitzondert, eene inderdaad vermoeiende eenvormigheid vertoont. De *Revue des Deux-Mondes* lijkt wel door één en denzelfden persoon geschreven van primo Januari af tot 31 December toe. Zie daartegenover in ons kleine land welk eene verscheidenheid van stijl!

Het verband tusschen de voorliefde voor het abstraktlogische en den zin voor de mode, ja zelfs de routine, eischt nog eene korte opheldering. De abstrakte Rede is natuurlijk in alle menschen van hetzelfde tijdvak dezelfde, zij is in de menschheid het Algemeene. Hieruit ontstaat dit oordeel: wat redelijk is, wat met de Rede overeenstemt, is algemeen. Dat oordeel is volkomen juist, en praktisch wordt zijne juistheid door ons elken dag toegegeven, ja schier elk oogenblik van den dag. Onredelijk, onbillijk, onrechtvaardig zijn woorden geworden van dezelfde beteekenis. Wanneer iemand eene rekening schrijft naar eene door hemzelven gekozen maatstaf, en wij die rekening te hoog vinden, eerbiedigen wij niet de individueele rede van den leverancier, trachten wij niet ons met hem te verstaan, opdat zijne en onze individueele rede tot een verdrag mogen komen; neen, wij zeggen zonder aarzelen: dat is niet redelijk; hetgeen dan beteekent: dat wijkt af van den *algemeen* erkenden maatstaf.

Niets juister dus dan het zoo even vermelde oordeel: wat met de Rede overeenstemt is algemeen. Maar nu ligt, als bij elk juist oordeel, het gevaar voor de hand, de termen, waaruit het bestaat om te keeren, en het dan nog voor juist te houden. In Frankrijk is men aan dat gevaar niet ontkomen. Wat met de Rede overeenstemt is algemeen? Dus, heeft men daar onwillekeurig en zonder zelfbewustheid gezegd: wat algemeen is stemt met de Rede overeen. Ziedaar de Openbare Meening op den troon verheven; het Vooroordeel gewijd; de Mode gekroond.

Die omkeering kan ons niet bevreemden. Een soortgelijke vergissing heeft in de wijsbegeerte plaats gehad. Op bladzijde 38 van dit boek staat zij reeds te lezen: «Slechts hetgeen den wijsgeer a priori logisch dunkt, heeft recht van bestaan: hetgeen hem onlogisch voorkomt, dient allengs uit den weg geruimd te worden; totdat hij met Hegel onbewust gedwongen wordt, de stelling om te keeren, en niet meer zegt: slechts het logische bestaat, maar integendeel het bestaande is logisch, waardoor natuurlijk de in haar oorsprong meest revolutionnaire wijsbegeerte in een armzalig konservatisme overslaat.» Nu, ook in Frankrijk is deze laatste terugslag niet uitgebleven; en bevredigend is het zeker, het revolutionnair zoowel als het bij uitstek konservatistisch karakter van Frankrijk tot éene algemeene oorzaak te kunnen terugvoeren.

Zoover mijne wetenschap reikt is Frankrijk ook het land, van welks modes wij het vroegst in de kronieken der middeneeuwen lezen.

Maar ik haast mij om tot het tweede verschijnsel te komen. Men zou niet licht vermoeden, dat het in eenig opzicht verband toonde met het zoo even behandelde. Het is het volgende:

Schier al de groote opvattingen, die in de Nieuwe Ge-

schiedenis eene rol vervuld hebben zijn van Frankrijk uitgegaan. Frankisch is de oorsprong van 's pausen wereldlijke macht; Keltisch-frankisch die van de kristelijke zending onder de Heidenen, waardoor ten slotte geheel Europa onder het zachte juk des Evangelies werd gebracht, en die wij vooral in de zevende en achtste eeuw werkzaam zien. — Een Frankisch koning, Lodewijk de Vrome, ontwerpt in de negende eeuw met zijne geestelijkheid het plan eener éénige ongedeelde monarchie, beide zinnebeeld en steun der eenige ongedeelde katholieke kerk. — In Frankrijk, en niet gelijk men tot hiertoe gemeend heeft in Mainz, zijn in diezelfde eeuw de zoogenaamde pseudo-isidorische dekretalen vervaardigd, waardoor het pauselijk oppergezag der middeneeuwen zoo krachtig voorbereid werd en waaraan de idee van dat oppergezag reeds gezegd kan worden ten grondslag te liggen. — « Gods daden door de Franken », zoo mochten met recht de kruistochten heeten, waarvan het eerste denkbeeld tegen het einde der elfde eeuw tusschen de heuvelen van Clermont verkondigd werd. — Frankrijk is het eenige land, dat, na het verdwijnen van de klassieke architektuur, aan de wereld voor het eerst, en voor het laatst wellicht, een zelfstandigen bouwstijl heeft gegeven: in de elfde eeuw de romaansche kunst, in de twaalfde hare natuurlijke, maar niettemin weer hoogst oorspronkelijke vrucht en ontwikkeling: de gothiek. — Nagenoeg gelijktijdig ontstaat aan de oevers van de Seine zulk eene bearbeiding van de bretonsche legenden als in den smaak van half Europa vallen zal, en die naam *roman*, nog schier overal eenzelvig met aangename verdichting. — Katholiek in merg en gebeente, moest het toch Frankrijk zijn dat het levenslicht schonk aan Kalvijn, den man wiens opvatting van het Kristendom, waar zij aangenomen wordt, zulke diepe wortelen schiet en meer dan eenige andere in staat blijkt

te zijn, zich met het nationale en politieke leven eens volks te vereenzelvigen. — Het denkbeeld der absolute monarchie, zich verheffende boven de bouwvallen van de pauselijke suprematie der middeleeuwen, van de burgerlijke vrijheid en van de aristokratie, een denkbeeld, dat het eigendom der zeventiende eeuw mag heeten, vindt zijnen wegbereider in Richelieu, zijne verpersoonlijking in Lodewijk den Veertiende, en zijne algemeene formule in diens woord: «l'État c'est moi!» — Een franschman, Montesquieu, schetst reeds in de achttiende eeuw den konstitutioneelen staatsvorm, dien onze tijd zoo begeerig moest najagen; en die eeuw is niet ten einde eer de fransche Revolutie den *état laïque* sticht, die grootste aller veroveringen van den modernen geest, eer Lavoisier het woord uitspreekt, dat de chemie vrij en ten slotte geheel de nieuwere natuurwetenschap mogelijk maakt, eer Napoleon den ouden droom van een wereldmonarchie doet herleven.

Wanneer een volk zulk eene geschiedenis achter zich heeft, en boven dit alles er in slaagt, zijn taal door het beschaafd Europa te doen aannemen, — ook zal het waarschijnlijk aan de duitsche nota's van den heer Bismarck niet gelukken haar te verdringen, — dan mag men wel verzekeren, dat in dit volk eene instinktmatige drijfkracht ligt naar het Algemeene, naar hetgeen van plaatsen, tijden en volkseigenaardigheid onafhankelijk is, dat is naar het Abstrakt-Redelijke; en het Frankrijk, dat de modes voorschrijft, of het Frankrijk, dat aan de wereld veelomvattende denkbeelden oplegt, handelt in beide gevallen onder den invloed van hetzelfde instinkt: voorliefde voor hetgeen in het afgetrokkene logisch is.

De werking dier voorliefde op de fransche letterkunde moet thans nog met een paar trekken geschetst worden.

Zij openbaart zich vooreerst in de treffende armoede

van de fransche verbeeldingskracht, eene armoede, die op allerlei wijzen aan het licht treedt.

Hoe wijsgeerig is het Druïdisme, de godsdienst der Galliërs, tegen de mythologie van de noordelijke volken.

Wanneer de dichters van het Normandische hof de verhalen van koning Arthur in de Oïl-taal bewerken, nemen zij alles van het oorspronkelijke over behalve het symbolische, en weldra wordt het meest gezochte in de fransche litteratuur der middeneeuwen de *farce*, en de kritiek van Maître Renard.

Het denkbeeld van een fransch heldendicht doet ons glimlachen, en Voltaire schijnt zijne *Henriade* slechts geschreven te hebben, om het volstrekt overbodige bewijs te leveren, dat onze lachlust in dit geval niet op blind vooroordeel rust.

De moeite, die het gekost heeft, Shakespeare in Frankrijk burgerrecht te verzekeren; de afkeer, die een geest als Voltaire jegens Dante vervuld heeft; de omstandigheid, dat Goethe's Faust zelfs bij beschaafde Franschen nauwelijks anders populair is dan verkleed in de Opera van Gounod; het laffe vermaak, dat de Parijzenaars scheppen in die kinderachtige Féeries; eindelijk geheel de fransche romantiek van de zeventiende eeuw af aan tot op onzen tijd, — juist de halsbrekende toeren van een *Monte Christo* en soortgelijke werken komen hier in aanmerking, — zijn blijken te over voor Frankrijks onvermogen, om zich tot die wereld van sombere, onbegrensde, dichterlijke droomen te verheffen, die wellicht niet anders dan door een dwepende ziel achter de nevelen van het Noorden kan worden vermoed. Het duitsche woord *Ahnung* is in het fransch volstrekt onvertaalbaar; of iemand moest ongelukkig genoeg zijn, om het door *pressentiment* te willen teruggeven! De verbeelding zweeft; het niet volkomen heldere is haar eigenlijk gebied, reeds daarom is zij in

Frankrijk eene vreemdelinge. De verbeelding reist; de Franschen kunnen niet reizen. Een hunner heeft zelf hen «le peuple le plus casanier» genoemd, een karaktertrek, die waarschijnlijk verklaart, waarom de geografie hun niet de allergeringste belangstelling inboezemt. De aardrijksonkunde der Franschen is immers tot een spreekwoord geworden. Guizot verhaalt in zijne *Mémoires*, dat de maarschalk Soult met innig vermaak placht te zeggen: ik heb de geografie geleerd, terwijl ik minister van oorlog was. Ons vaderland had eens de eer, door eene ontwikkelde fransche vrouw aangeduid te worden als «le pays de Focking, près de Hambourg».

De armoede van de fransche verbeeldingskracht moet wel samenhangen met hunne abstrakt-logische virtuositeit. Maar deze laatste eigenschap is nog op eene andere wijze zichtbaar in de letterkunde.

Het fransche drama van de zeventiende eeuw heeft geenszins menschelijke persoonlijkheden doen leven op het tooneel; zijn groote maar eenige verdienste bestaat in de volkomen juiste teekening van menschelijke typen. Den titel, dien la Bruyère aan zijn werk gegeven heeft: *Caractères*, zou men bijna voor alle en zeker voor de beste dramatische werken uit dien tijd kunnen plaatsen. Bij niemand komt dit sterker uit dan bij Molière. Zijne onsterfelijke stukken zijn anoniem. Zij heeten: *le* Misanthrope, *le* Bourgeois-Gentilhomme, l'Avare. — Tartuffe heeft zelfs geen eigennaam kunnen blijven. De komedie van Corneille draagt tôt opschrift: le Menteur; een der schoonste treurspelen van Racine, Andromaque, zou men *l'Amour Maternel* kunnen betitelen. Voltaire heeft zelf zijn Mahomet *le* Fanatisme gedoopt. Dit is geene toevalligheid. Te vergeefs zou men aan de goede dramatische werken in de letterkunde van andere volken zulke abstrakte namen willen geven. Den Mahomet vertalende heeft Goethe wel

zorg gedragen dien tweeden titel: le Fanatisme weg te laten. Wie is *de* eerzucht, bij Shakespeare? Macbeth, Richard de derde, of Wolsey? Het zijn eenvoudig schakeeringen van de eerzucht, het zijn levende persoonlijkheden, die verschillende eigenschappen bezitten, waaronder de eerzucht eene voorname plaats bekleedt. Is Othello *de* jaloesie? Wallenstein *het* verraad? Is Don Juan *de* wellust? Nathan *de* verdraagzaamheid? Men gevoelt terstond, dat men aan deze karakters geweld zou moeten plegen, om hen tot wandelende algemeene begrippen te maken. De scheppers dier karakters hebben kennelijk iets anders bedoeld.

Molière daarentegen heeft blijkbaar geene andere bedoeling gehad, en zijne grootheid ligt daarin, dat hij, wat hij wilde, heeft kunnen volbrengen. De onderwerpen, door hem behandeld, zijn door hem geheel uitgeput. De gierigheid, den menschenhaat, de huichelarij kennen wij sedert hem in al de trekken, die tot het wezen dier eigenschappen behooren. Er is niets af te doen, er is niets aan toe te voegen. Vraag niet of er ooit zulk een gierige, zulk een menschenhater bestaan heeft, bestaan zal, bestaan kan; erger u niet wegens de overdrijving, die in de teekening onmiskenbaar is. Want met die vraag en die ergernis zoudt gij eenvoudig bewijzen, dat gij niet begrijpt wat Molière u geven wil. Hij wil ùw beeld schetsen, noch het mijne, noch dat van eenig levend wezen, maar, gelijk de natuurkundige het konstante in de verschijnselen de wet dier verschijnselen noemt, en haar in eene afgetrokkene formule uitdrukt, zoo heeft Molière enkel het konstante gekenschetst, dat in de gierigheid, den menschenhaat, de huichelarij, of het hunkeren naar den naam van *gentilhomme* telkens wederkeert. Bijzonderheden, die men bij het schetsen van levende persoonlijkheden niet verwaarloozen mag, heeft hij met opzet verwaarloosd, en

evenzeer met opzet samengevoegd hetgeen bij niemand vereenigd, en nog minder zóo vereenigd voorkomt. Hij geeft ons de mathesis van de menschelijke hartstochten. Gelijk de wiskunst de lichamen slechts uit één enkel oogpunt, dat hunner afmetingen, beschouwt, en van al het overige even vrijwillig als volkomen abstraheert, zoo abstraheert Molière van alles, wat niet strekken kan, om den aard en het verloop van een menschelijken hartstocht te kenschetsen. Waar hij dit niet doet, verheft hij zich niet boven het burleske. Maar ook omgekeerd, waar hij het doet, weten wij nauwelijks, wat wij voor ons hebben: een komedie of een treurspel. Molière laat ons in zijne meesterstukken weinig lachen!... Ik geloof het gaarne. Meent men, dat de mathesis der menschelijke hartstochten juist een vermakelijk schouwspel oplevert?

De kunst, gelijk men weet, vreest het afgetrokkene geenszins. Zij kan zelfs hare taak op tweevoudige wijze opvatten: òf het bijzondere, het karakteristieke willen teruggeven, òf het algemeene; en het algemeene is altijd het abstrakte. De grieksche kunst, inzonderheid de grieksche plastiek, heeft zich in louter afgetrokkenheden bewogen. Ook hare voortbrengselen zijn anoniem. Zij stelt voor, niet deze of gene schoone vrouw, maar Venus, dat is, *de* vrouwelijke schoonheid; niet dezen of genen krachtigen man, maar Herkules, *de* mannelijke kracht. Het zijn altijd algemeene typen, om welke uit te drukken onderscheidene trekken uit de konkrete werkelijkheid bij elkander zijn gebracht, trekken evenwel, die in de werkelijkheid zelve nooit anders dan afzonderlijk aangetroffen worden. De italiaansche kunst heeft in haren bloeitijd een geheel anderen weg gevolgd, gelijk over het geheel de kristelijke invloed altijd meer aan het opsporen en teruggeven van het bijzondere, karakteristieke bevorderlijk is geweest, een invloed, die wellicht nergens zichtbaarder gewerkt heeft

dan in onze hollandsche schilderschool, waarin Rembrandt zelfs over het leelijke en wanstaltige het geheimzinnig waas van zijn goddelijk schemerlicht heeft verspreid. De Grieken hielden zich daarmede niet op. Het is mij zelfs dikwerf voorgekomen, dat de machtige werking ook der homerische poëzie, gelegen is in het zeldzaam geluk, waarmede zij hare figuren tot de draagsters van het algemeen menschelijke maakt.

Juist evenwel door de fransche met de grieksche kunst te vergelijken en op hare overeenstemming te letten, treedt het diepgaand verschil, dat de beide kunsten van elkander scheidt, des te sterker aan het licht. Op eene vroegere opmerking moet ik hier terugkomen. Het algemeene, het afgetrokkene kan men namelijk òf ideaal òf naturalistisch opvatten. Het eerste hebben de Grieken verstaan; het tweede is de eigenaardigheid der Franschen. Uit de onderscheidene vrouwelijke aangezichten maken de Grieken de idee op, naar welke, om zoo te spreken, in al die aangezichten getracht, op welke gedoeld wordt; van die idee maken zij zich meester, haar drukken zij uit. Om deze idee bekommeren de Franschen zich geen oogenblik en hechten zich enkel aan hetgeen in de bestaande vrouwentypen allen gemeen is. Van daar wellicht de achterlijkheid der Franschen in de beeldende kunst. De Grieken zeggen: Het waarachtig algemeene is de schoonheid; al wat leelijk is, is toevallig; de Franschen zeggen: het waarachtig algemeene is het redelijke, al wat men logisch uit één beginsel afleiden kan. De Grieken zoeken dus den maatstaf van het algemeene in de idee, naar welke de dingen gevormd zijn; de Franschen zoeken den maatstaf in hun eigen verstand. Dit gaat in de letterkunde. In de beeldende kunsten moet daarentegen dit standpunt onvruchtbaar blijven, daar het abstrakte eerst dan vormen kan aannemen, wanneer het de volheid der idee bezit,

niet wanneer het slechts het logisch geraamte der werkelijkheid is.

Hetgeen het gebrek aan verbeeldingskracht, hetgeen de dramatische dichtkunst der zeventiende eeuw ons heeft geleerd, dat leeren ons evenzeer de fransche romans van onzen tijd. Hoe hooger zij staan, hoe meer zij niets anders zijn dan de strenge ontleding van een bepaald karakter. Aan die ontleding wordt elke bijzonderheid volstrekt ondergeschikt gemaakt. De uitweidingen en beschrijvingen, die andere romans versieren kunnen, blijven hier onverbiddelijk uitgesloten. Er wordt zoo weinig mogelijk verhaald. Naar groote afwisseling en verscheidenheid van omstandigheden wordt in het allerminst niet gezocht. Een mannenhart en een vrouwenhart zijn gewoonlijk de eenige akteurs: deze bestanddeelen kunnen in veelvouden voorkomen, meer speelruimte is er evenwel niet. Een goeden franschen roman zou men bijna in den vorm van een vraagstuk kunnen mededeelen: Gegeven die persoon met dat karakter en die omstandigheden of *a*, en gegeven de laatste daad, de laatste toestand van dien persoon of *b*, te berekenen langs welke punten de lijn zal loopen die *a* en *b* verbindt; of ook: gegeven *a*, te vinden *b*. Men denke onder anderen aan *l'Affaire Clémenceau*.

Twee verschijnselen zijn daarom in de fransche romantiek geenszins toevallig. Zij beweegt zich bijna uitsluitend om de liefde. Dit is volstrekt niet enkel het gevolg van het maatschappelijk leven in Frankrijk; het geschiedt veeleer uit beginsel. Men neemt aan, — ook Boccacio gaat van dezelfde grondstelling uit, — dat de menschelijke natuur zich nooit duidelijker toonen moet, gelijk zij werkelijk is, dan wanneer het seksueel onderscheid in het spel komt. Daar het nu uitsluitend om de ontleding dier menschelijke natuur te doen is, zoo ligt het voor de hand, dat men haar bij voorkeur in die omstandigheden plaatst,

waarin eene onverbiddelijke noodzakelijkheid haar dwingt zich te verraden, ja hare verborgenste schuilhoeken voor het daglicht te openen.

Een tweede verschijnsel, ofschoon ten hoogste karakteristiek, is moeilijk te bespreken. Maar wie zeker hoofdstuk uit Rabelais, zekere blijspelen van Molière, zeker déjeuner bij Paul de Kock gelezen, en wellicht in le Théâtre de la Gaité te Parijs eene voorstelling bijgewoond heeft, die deze letterkundige herinneringen bij hem opwekte, zal toegeven, dat al de goede smaak der Franschen hen niet verhindert om bij de beschrijving van sommige menschelijke toestanden een cynisme aan den dag te leggen, waarvoor elke andere nieuwere letterkunde terugschrikt. Dit cynisme is in overeenstemming met al het opgemerkte en kon vooruit verwacht worden. Waar elke ideale opvatting van de menschelijke natuur ontbreekt, moet men er een zeldzaam genot in vinden, voortdurend te doen uitkomen, dat de grootste geest en de schoonste vrouw aan wetten van het dierlijk leven onderworpen zijn.

Het meest artistieke in de fransche letterkunde is en blijft hare taal, vooral wanneer men op haren oorsprong let. Uit boerenlatijn geboren, door de zware oïl-spraak, die geenszins met het italiaansch van Dante of Katharina van Siena wedijveren kon, — ja door de diepe taalverbastering der veertiende eeuw heen, komt zij onbeschadigd, van onder de lawine van het Grieksch, waarmee de zestiende eeuw haar overgoten had, als de bevalligheid zelve te voorschijn, den helm van Jeanne d'Arc op het hoofd, een glimlach om de lippen, een traan in het oog, éenige tolk van menschelijke gedachten en gewaarwordingen, die zichzelven verrukkelijk beginnen te vinden in haren mond.

HOOFDSTUK IV.

LANGS HET KERKHOF.

Heeft de mensch niet een ideaal kerkhof, waar hij alle zijne dooden, anders zoo verstrooid, bijeenvergaart; waar hij nooit zijn weg behoeft te zoeken tusschen vreemde graven? Vreemde graven zijn daar niet. Al de opschriften kennen wij uit het hoofd, want wij hebben ze gemaakt, niet in de officieele taal, maar in vormen, door ons hart gestempeld.

Zou het natuurlijk zijn, een vervolg aan Intimis, aan de «mededeelingen» van vroegere jaren te geven, in dat vervolg neder te leggen, wat sedert door hart en hoofd gevaren is, en dan niet te spreken, zelfs niet van een enkele onder hen, die ik op dat ideale kerkhof heb bijgezet en bij wier zerk ik de liefelijkste bloemen der herinnering kweek?

Het is zoo hard, iemand te moeten missen. Iemand missen is eigenlijk altijd denken, dat men hem nog bezit, om telken oogenblik op het onverwachtst, en daarom op het wreedst ontgoocheld te worden. Men mist slechts hen, die een deel uitmaakten van onszelven, wier leven met het onze was samengeweven, òf omdat zij ons steunden, òf omdat wij hen schraagden; ik weet niet, wat van beiden inniger band doet ontstaan. Den krachtigsten steun hebben wij ondervonden van hen, die ons ten voorbeeld zijn geweest. Voorbeelden kunnen wij niet ontberen. Door een mensch wil een mensch weerkaatst zien het licht, waarin hij wandelen zal. Het bewonderen is zoo zoet,

zoo opwekkend en sterkend. Van menschen is het zoo aangenaam leeren, veel aangenamer dan uit boeken. In een boek lezen onze oogen wat aller oogen er in vinden. In een mensch vindt elk wat niemand anders er in ontdekt.

Gelukkig, dat geen enkele godsdienst, geen enkele zedenleer ons verplicht tot menschenhaat, al worden wij ook gewaarschuwd tegen menschvergoding. Want liefde tot menschen onder allerlei vormen is toch het licht onzer oogen. Wanneer wij liefhebben zijn wij volkomene wezens. Ik houd van het gelaat van mijn vriend evenveel als van zijn karakter, van zijn handdruk evenveel als van de gezindheden die hem vervullen. En zijn dat toch niet de schoonste oogenblikken in ons leven, die, waarin wij ons geest en lichaam in ondeelbare zelfbewustheid gevoelen; waarin al het geestelijke in ons zich uitstrekt naar eene zinnelijke uitdrukking, al het zinnelijke aan ons tintelt van verlangen om geestelijk te worden? En is dit niet de kenmerkende eigenschap van liefhebben? De liefde is de groote kunstenares. Zij schept vormen voor het onzichtbare, gelijk zij denkbeeld legt in het stoffelijke.

Daarom wordt ons hart verscheurd, wanneer de dood die wij liefhebben rooft, en daarmede aan onze liefde die onschatbare eenheid van het zinnelijke en geestelijke ontneemt. Die gemeenschap is dan verbroken, zonder welke de liefde niet gezond is. Het geloof is er aan gewoon zich de aanschouwing te ontzeggen, maar als de liefde niet meer aanschouwen kan, is zij zoo bedroefd, dat zij bijna geheel overgaat in verlangen. Hoe put dat verlangen uit! Hoe knaagt het aan onze beste krachten! Hoe verspreidt het door ons geheele wezen een gevoel van bittere armoede! Midden in de wereld eten wij het brood der eenzaamheid.

Toch is het goed, dat wij die eenzaamheid gevoelen, dien weduwstaat onzer ziel. In dezen zin is het goed, dat

de mensch bijwijlen alleen zij, en niet naar wufte verstrooiïng zoeke. Geen treuriger smart dan de smart die wij niet in al haar diepte en omvang willen gevoelen; zij mist hare vrucht, meer nog: zij werkt nadeelig. Ontweken leed maakt ons oppervlakkiger dan wij het te voren waren. Ook hier zijn twee uitersten te vermijden; want de vrucht der smart gaat evenzeer verloren, zoodra wij haar om haarzelfswil beginnen lief te hebben. Alle smart moet langzamerhand bij ons overgaan in ernst, dien wel niemand met zwaarmoedigheid vereenzelvigen zal. Integendeel, die ernst, die een kind is van de smart, bant de vriendelijkheid uit onze oogen noch den glimlach van onze lippen. Hij is als een schoone, uitlokkende Septemberdag.

Neen, zij kunnen ons waarlijk niet tot zwaarmoedigheid stemmen, die trouwen, aan wie de last reeds van de schouderen is genomen, die de stem des drijvers niet meer vernemen, wier tranen reeds zijn afgewischt, en die voortaan in onze herinnering voortleven als verheerlijkte gestalten. Het prijzen van de dooden kan tot in het belachelijke overdreven worden, maar aan die zeer menschelijke behoefte ligt deze waarheid ten grondslag: het wezen van den mensch, en dus hetgeen van hem blijft, ligt niet in zijne lagere, maar in zijn hoogere natuur. Onzinnig is het, den dooden een mantel om te hangen van allerlei deugden en eigenschappen, die zij nooit bezeten hebben; natuurlijk en goed is het daarentegen hunne fouten als onwezenlijk, als voorbijgaande te vergeten, als de windselen, reeds lang afgelegd door het kind Gods, dat ten slotte uit den zondigen mensch is opgegroeid.

Vergeten is evenwel nog niet het juiste woord. Het onderstelt, dat wij een oordeel hebben uitgeoefend, en het komt ons niet toe te oordeelen, allerminst hen die reeds geroepen werden tot het geven van rekenschap voor

hooger dan menschelijke rechtbank. In het opmerken van de onvolkomenheden der levenden ligt vaak de wensch van te kunnen medewerken tot hare verbetering. Tegenover het schilderij van den levenden meester dien wij bewonderen, staan wij met een zekere jaloerschheid van het ideaal, die ons tegenover de aanwezigheid zelfs van kleine vlekken ongeduldig maakt. Iets dat groote rust geeft, vinden wij daarentegen in de wetenschap, dat de levensdraad afgesponnen, het laatste woord uitgesproken is, dat er nu aan geen uitwisschen van vlekken meer te denken valt, en het er integendeel veel meer op aankomt voor den afgestorvene de som van deugden en gebreken op te maken, deugden en gebreken, die het neutrale karakter van eigenschappen aannemen, om de juiste uitdrukking te vinden voor hetgeen wij, persoonlijk of in vereeniging met anderen, aan hem gehad hebben.

En dit, wat wij aan hem gehad hebben door al wat aan en in hem was, dit is hetgeen in onze dankbare nagedachtenis voort blijft leven, dit is het beurtelings versterkende en vertroostende beeld, dat ons gedurig voor oogen treedt en ons wel ernstig maar niet somber maakt. Daarom is het woord dat ik zoo even bezigde, terstond terug te nemen. Neen, onze dooden zijn geene afgestorvenen. Zij sterven ons niet af, de dierbaren, die voor een aanmerkelijk deel nog ons leven zijn. Noch uit het oog, noch uit het hart. Heeft niet elk de ervaring gemaakt, dat het ontbreken van de lichamelijke tegenwoordigheid in de eerste dagen na het overlijden van den geliefde den geestelijken omgang zeer stoort; maar dat allengs, naarmate de indruk van het lijk begint te verflauwen, het beeld van den levende weer veel duidelijker omtrekken begint aan te nemen en nu de gemeenschapsoefening met den dag natuurlijker en eenvoudiger wordt. Zoo maakt zich toch, bij al de diepte van het gemis, langzamerhand

een gevoel van ons meester, dat wij eenigszins en op zekere wijze onze dooden terugbekomen, dat zij althans dichter bij ons zijn dan op den dag waarop zij aan onze omarming werden ontscheurd. Toen moesten wij rondtasten en rondgrijpen in de ledige ruimte, en wij vonden niets; toen riepen wij, maar hoorden niets dan den hollen weerklank onzer eigen stem. Thans, na eenige jaren, is het ons toch bijwijlen of wij dat vriendelijk oog weer zien, dien gullen lach nog eens vernemen. Het is al een groot voorrecht, dat wij op nieuw over hem spreken kunnen, zonder al te hevige aandoeningen op te wekken of eene akelige stilte voort te brengen; dat wij zijn naam weer kunnen noemen zoo gewoon als ware hij nog onzer een. Vroeger zou de enkele gedachte, dat hij binnen kon treden, ons geheele zenuwgestel in beroering hebben gebracht. Maar thans, als hij binnentrad, als hij ons de hand reikte, als hij ging zitten op zijne gewone plaats, als wij die welbekende stem weer hoorden, zou het ons niet vreemd zijn. In onze verbeelding heeft hij daar reeds zoo dikwerf gezeten, dat de werkelijkheid, — och of het eens werkelijkheid worden mocht! — ons geen anderen indruk geven zou. Het is, alsof wij ons gemeenzaam gemaakt hebben met dien nieuwen vorm waarin de geliefde thans voortleeft, zoo verre en toch zoo nabij. Hij is minder uitsluitend hemelsch, maar wij zijn toch ook, — juist door het heengaan onzer dierbaren, — minder aardsch geworden. Ouder wordende leeren wij iets beter te wandelen in de dingen die men niet ziet en die eeuwig zijn.

Eigenaardig, dat wij bij dat woord zoo zelden denken aan oneindigheid in den tijd. Het eeuwige is veeleer het waarachtige; daarom spreken wij ook zoo met recht van een eeuwige waarheid. Eene waarheid, zoo klaarblijkelijk dat wij het tegendeel van hetgeen zij uitspreekt terstond voor ongerijmd moeten houden, noemen wij eeuwig. Zulke

eeuwige waarheden hebben nu meest altijd betrekking op hetgeen ons koud laat en meer tot het alledaagsche leven behoort. Is het niet in den grond der zaak ons eenig pogen, zij het ook maar enkele eeuwige waarheden te vinden, die zich boven dien kring van de alledaagsche ervaring verheffen? En gelukt ons dat pogen niet eenigszins, wanneer wij er in slagen, na jaren van liefde en gemis, dat wezen eener persoonlijkheid te vinden, dat voor ons niet kan ondergaan, ook omdat het opgenomen is in ons hooger leven? Zoo verstaan wij iets van dat diepzinnige: het is u nut dat ik wegga; nu kan de trooster komen, de geest der waarheid.

Dat zou ik althans zoo gaarne wenschen, ook om het raadsel te vinden van menig leven, waarvan anders het geheimzinnige ons menigwerven treffen, ja kwellen kan; ik zou het wenschen op het graf eener lijderes, de geestelijke grootmoeder mijner kinderen, immers de liefderijke, aan wie hunne moeder voor opvoeding en vorming dure verplichtingen heeft. Jaren lang was zij op het ziekbed. Daar kwam men, het eene jaar na het andere, uit het vriendelijke, zonnige Gooi, met zijne uitgestrekte vergezichten over het zachte, golvende landschap, de woning binnen met zachten tred. Even zacht werd de deur geopend, die tot een vertrek den toegang verleende, waar, in de eerste oogenblikken, volslagen duisternis heerschte. In die duisternis, nog versterkt door de zware bedgordijnen, lag, jaren achtereen, van nieuwsjaardag tot oudejaarsavond, de kranke in wier gemoed het toch zoo licht was. Eens bij haar, dacht men niet aan klagen, want men hoorde nooit eene klacht; vergat men, dat ongeduld mogelijk was, want zij was een toonbeeld van geduldig lijden. Het hare schaadde niet aan de blijmoedigheid, de betoovering van haar vermagerd gelaat. Hare stem, van zwakheid nauwelijks hoorbaar, bleef tot den einde het voertuig van

hare levendige belangstelling in het lot van talloos velen, zelfs in de lotwisselingen van haren tijd; of drukte dat nooit verzwakkende geloofsvertrouwen uit, waarmede zij èn verlangend de ontbinding te gemoet zag èn niet haastte. Aan geene hoofdpijnen, hoe zwaar ook, werd het toegestaan, de helderheid van hare inzichten te benevelen; geene slapelooze nachten waren in staat de rust en gelijkmatigheid van hare stemming te bederven of haren gemoedsvrede onvruchtbaar te maken. Hare aantrekkingskracht, — want wie van die haar kenden, ondernam niet op zijn tijd den pelgrimstocht naar het Gooi? — lag in die treffende tegenstelling, waarvan het waarachtige en onloochenbare in hare tegenwoordigheid wellicht meer dan ergens elders werd gevoeld, de tegenstelling tusschen hetgeen men zag en hetgeen men niet zag, waarbij de geest met zooveel welgevallen zijne onafhankelijkheid van de uitwendige omstandigheden waarnam. En valt het niet dikwerf moeilijk aan die onafhankelijkheid, in welk een betrekkelijken zin dan ook gedacht, te gelooven? Maar daar niet. In dat duistere vertrek was het licht; in dat beperkte vertrek, in dat eenvormige leven bleef de gezichtseinder van de kranke ruim; ofschoon bijna altijd met hare eigene gedachten alleen, verstond zij het, met de edelste mildheid, de gedachten van anderen bij zich te gast te noodigen, en zeker waren zij van een goed onthaal te genieten. In haar gezelschap vond men alleen haar niet onder den indruk van haar lijden. Eindelijk is het uur der verlossing aangebroken en is zij de rust ingegaan.

Reeds werd zij gevolgd door hem, wiens woord nog had weerklonken over de geopende groeve, Daniël Gildemeester. Hij was een kristenleeraar in de schoone beteekenis van het woord, de trouwe herder, de innige vriend zijner gemeente, het verlorene zoekende, allen winnende door zijne liefde. Onvergetelijk blijft voor wie hem naar het

graf droegen die gure morgen van Maart, waarop de halve bevolking der stad zijner laatste werkzaamheid, ten diepste ontroerd door de tijding van zijn plotseling overlijden, zich verdrong in de straten, straks zwijgend en met gebogen hoofd naar het kerkhof volgde, waar hij nu reeds bijna vier jaren rust. Zie hoe lief zij hem hadden, was het woord dat men op aller gelaat kon lezen, niet het minst op dat der armen. Hij was hun raadsman en trooster geweest, het onvermoeidst toen de cholera den schrik verspreidde door hunne woningen, maar hem niet afschrikte, maar hem uitlokte, bij nacht en bij dag, omdat hij daar het liefst was, waar het meest werd geleden! Eerbiedig hebben wij ons geschaard om zijn graf, plaats makende voor die aandoenlijke schaar zijner leerlingen, wier snikken niet vergunden, dat het lied opsteeg uit de toegenepen keel, het lied waarmee zij hem een laatst vaarwel wilden toeroepen. Een teraardebestelling zijner waardig, omdat zij niets dan liefde ademde. Hij werd, hij wordt zoo innig beschreid; en hoe schoon is het, tranen te zien vloeien om een, wiens woord voor anderen het aanvangspunt is geweest van hooger leven. Het zijn dan niet alleen tranen van rouw; er mengen zich onder tranen van de diepste dankbaarheid, die op aarde kan gevoeld worden, want het liefelijk tafereel is dan gezien geworden, waar Tennyson van spreekt:

«When those who love and know
Teach those who love and know not.»

Mijn broeder Daniël kon leeren omdat hij liefhebben kon, omdat zijne geheele persoonlijkheid denken deed aan die woorden: ik ben de goede Herder. Zijn geloof was ongeschonden, maar niet omdat zijn geest ontoegankelijk was voor de pijniging van den twijfel; zijn geloof was niet een gelukkig instinkt, maar eene daad, eene

verovering, eene wilsuiting, uiting van een wil die, op het hoogste gericht, den twijfel het zwijgen oplegde, omdat hij wist dat de twijfel hem naar de aarde zou hebben getrokken. Een gemoed als het zijne vraagt allereerst van het kerkelijk geloof en ontvangt ook daarvan vleugelen om zich aan het gemeene en alledaagsche, dat ons allen geketend houdt, te ontworstelen, en tot die gewesten op te varen, ver boven allen strijd, waar vrede gesmaakt wordt. Want vrede was alleen de dampkring waarin hij ademen kon, en de zaligheid, reeds hier door hem genoten, die van het vrede maken. Hoe velerlei eigenschappen moeten niet samenwerken om die éene eigenschap voor te bereiden, die zich in het vredemaken openbaart. Slechts wie vrede heeft kan vrede maken. Vrede toch is niet de ontkenning, maar het einde van, maar de verzoening na den strijd. Gemoedsrust moet er zijn, hare eigene aantrekkelijkheid verradende in de meerderheid, die zij haren bezitter over alle krakeelenden schenkt, eene meerderheid samengesteld uit kalmte, volharding, veerkracht, mannelijke beminnelijkheid en vooral uit de afwezigheid van dat gejaagde, vermoeiende en vermoeide, dat de ijdelheid pleegt aan te kleven. Die meerderheid was de zijne, in te overvloediger mate, nu hij er zich geen oogenblik van bewust was; nu hij haar onwederstaanbaar maakte door zijne bescheidenheid en een bij uitstek hulpvaardig karakter, waaraan een innemend uiterlijk beantwoordde: een zacht en vriendelijk oog, een edel voorhoofd, eene welluidende stem; zijn glimlach was de aangenaamheid zelve; hij sprak niet veel, tenzij dan in het verborgene met God. En God nam hem weg, zonder doodstrijd. Vrede lag op het verbleekt gelaat, welks trekken niet verbleeken in de harten dergenen welke aan hem gehangen hebben met eene zeldzame verknochtheid, met eene liefde die zijne kroon blijft.

Zijn leven kon afgebroken, maar niet gebroken worden. Het was eene eenheid, waarin zijn dood geen stoornis bracht, en die daarom onbeschadigd voor onzen geest blijft staan; belichaming van éene gedachte: zielen te behouden, de dorst van de kristelijke heiligen, van een St. Franciskus, een St. Dominikus, die in den plechtigen ernst van hunne levensbeschouwing geene ziel kunnen gadeslaan dan met opzicht van hare oneindige bestemming, en voor deze bestemming geene anderen waarborg vinden dan die in hare betrekking tot den Heiland der zielen gelegen is.

Bij den omgang met hen wier begrippen voor onzen geest niet passen, is het hoofdzaak, ten einde overeenstemming te vinden, uitsluitend te letten op hetgeen den adel uitmaakt van hun bestaan. Door de ervaringen die wij in het leven opdoen, moeten wij afleeren, menschen te beoordeelen naar hunne voorstellingen, en aanleeren hunne waarde te zoeken in de telkens bovendrijvende gezindheden van hun hart, terwijl wij hun de vrijheid laten moeten, — en dit schijnt mij zelfs toe de ware verdraagzaamheid te zijn, — die gezindheden met de voorstellingen die hun de beste dunken, in verband te brengen. Zeer dikwerf zullen naar onze, — immers toch ook niet onfeilbare? — meening, zekere voorstellingen op de gezindheden een ongunstigen invloed uitoefenen. In dat geval behooren wij op de oorspronkelijke bedoeling te letten, en den adel die daarin verscholen kan liggen op te sporen. En hier moet het ons om vinden te doen zijn. Ook geldt hier met nadruk het woord: die zoekt, die vindt, mits wij slechts niet eene fantastische vereeniging van voortreffelijkheden verlangen, die de werkelijkheid nooit aanbiedt, en gedachtig blijven «dat wij stof zijn». Een menschelijk wezen, dat wij liefhebben kunnen, heeft gemeenlijk in zich eenige korte, nauwelijks aangevangen

lijnen, doch welke, behoorlijk verlengd, in het ideale uitloopen. Die lijnen, hoe kort ook, hoe flauw ook geteekend, mogen ons niet ontgaan, en den vinger er bij te kunnen houden, om er onze eigene en anderer aandacht bij te bepalen, behoort onze weelde te zijn. Niets is vernederender voor ons, niets getuigt meer tegen ons, dan wanneer wij naast iemand kunnen leven, zonder de punten van aanraking op te merken, die hem met het hoogere verbinden, en die ons op het spoor kunnen brengen van de eigenlijke waarheid van zijn wezen. De helden van Homerus bespeuren vaak dan eerst, dat eene Godheid tot hen kwam, wanneer deze verdwijnt... Laat ons iemands dood niet behoeven af te wachten, eer wij het rechte licht op hem laten vallen, het licht waaronder hij op het voordeeligst uitkomt. De ware liefde vindt door gelukkigen takt, of zoekt met trouwe volharding naar dat licht. Wij klagen, en met reden, wanneer de schilderijen in onze museën slecht geplaatst zijn; maar de belichting van onze naaste omgeving zal ons onverschillig blijven?

Die onverschilligheid wijkt inzonderheid voor de overweging, dat het gemeene, ook in den zin van het gewone, een hoogen toon in de wereld pleegt te voeren, en wij uit dien hoofde met het edele moeten woekeren, om het naar eisch te doen uitkomen. Het wil met zorg behandeld worden, met de omzichtigheid eener spaarzame huisvrouw, die de kruimkens bij elkander leest. Vaak moet een geheele akker, waar wij niets aan hebben, meegekocht worden om den éénen schat van groote waarde te vinden, die dan ook den koopprijs veelvoudig vergoedt. Het edele in den mensch ligt in den regel niet op de oppervlakte, gelijk klatergoud, en wordt zelden door ons opgemerkt, tenzij wij door zorgvuldig vergelijken ons oog geoefend hebben. Zelfs op dit gebied is hetgeen ik zou willen

noemen de manie van het volstrekte ons veelal in den weg, en worden wij dientengevolge slechts getroffen door hetgeen ons dan voorkomt eene volstrekte waarde te bezitten. Het volstrekte van die waarde berust nu evenwel altijd op inbeelding, en zoo bewonderen wij zelden op goede gronden. Nemen wij daarentegen overal het bestaan van betrekkelijke waarde aan, zoo beseffen wij tevens, dat vergelijken de eenige weg is om die waarde te vinden. De penning der weduwe werd door den liefdevolsten blik opgemerkt in vergelijking met hen die van hun overvloed gaven. Eerst moeten wij maar den maatstaf van het gewone hebben, om het oog altijd geopend te doen zijn voor het ongewone. Die maatstaf is evenwel niet zoo licht te verkrijgen, daar hiervoor in de allereerste plaats eene groote mate van zelfkennis gevorderd wordt.

Het is niet anders. Wat de menschelijke natuur in doorsnede is, wij moeten beginnen met het uit onszelven op te maken, hetgeen een zoo onpartijdige en nauwkeurige waarneming vordert als de gaaf en de kracht van slechts weinigen zijn. De dankbaarheid, de zelfvoldoening, daardoor opgewekt dat wij juist niet zijn «gelijk de andere menschen», is ons althans veel natuurlijker. En toch geene zelfkennis, tenzij wij zelfstandig de overtuiging verkregen hebben, dat wij volkomen zijn gelijk de andere menschen, dat hunne drijfveeren, hunne neigingen, hunne overleggingen in ons werken; dat de zwakheid van hun karakter, van hunne beginselen, in andere vormen de onze is; dat wij voor verleidingen bezwijken van geen verhevener, indien niet van hetzelfde allooi.

Zoolang wij de gewone menschelijke natuur niet in onszelven teruggevonden hebben, blijven wij altijd geneigd hare openbaringen als uitzondering, als iets monsterachtigs aan te zien, en verliezen wij het oog op de evenredigheden waaronder het menschelijke zich pleegt voor te doen.

Dientengevolge zijn wij vaak uit het veld geslagen, ongeduldig, erger nog, verontwaardigd. Waar veel verontwaardiging is tegenover het slechte, daar is gemeenlijk ook weinig bewondering voor het goede, want de verontwaardiging bewijst meestal dat wij den maatstaf van het Betrekkelijke nog niet gevonden hebben. Dan eerst, wanneer wij door zelfkennis, met levenservaring vereenigd, geleerd hebben, hetgeen vroeger onze verontwaardiging gaande maakte als het gewone rustig te beschouwen, als iets waarop wij te voren gerekend en dat wij dus niet anders verwacht hadden, eerst dan verkrijgen wij die aangename prikkelbaarheid of levendige gevoeligheid voor alles wat eenigszins ongewoon is, zoodat het nergens, ik zeg niet zich vertoonen, maar zich laten vermoeden, maar doorschemeren kan, zonder dat het de verheuging onzer ziel gaande maakt, en wij het begroeten als eene afstraling of ook slechts weerkaatsing van het volle licht. Nieuwere natuurkundigen hebben, in onderscheiding van hen, die de helderheid van den nacht aan de schittering der sterren toeschrijven, die helderheid op rekening gesteld van den nagebleven weerschijn der zon. Men zou er een beeld in willen zien van hetgeen ons in de geestelijke wereld wedervaart.

Hoe meer nu het ongewone ons treft, hoe dieper wij het waardeeren zullen waar wij het ook vinden, mocht het zelfs zijn in eene omgeving, die ons op zichzelve niet aantrekt, of waarvan wellicht het karakter tegen onze voorliefde indruischt. Die omgeving is zoo zelden juist gelijk wij haar wenschen, maar het is kinderachtig, ons door haar in de war te laten brengen. Dat alles is slechts vorm. Vorm kan zijne hooge beteekenis hebben, maar de hoogste komt hem nooit toe. Den vorm heb ik overal innig lief, maar veracht dien, waar hij mij van mijne broederen scheiden zou, want hen heb ik nog liever. Ook

verdwijnen die vormen, waaraan men in het dagelijksch leven vaak zulk eene gewichtige plaats toekent, niet zelden geheel uit het oog in de schaduwen van den dood. Met name is dit met godsdienstvormen het geval; en menigeen die er in den gewonen omgang geheel zijne zaligheid in schijnt te stellen, bespeurt toch, als het beslissend uur komt, dat zijne zaligheid dieper wortelen had.

Maar de hoogste sympathie wordt geboren, waar wij het ongewone in vormen aantreffen, die ons zoo volkomen naar het hart zijn, in eene omgeving waarin wij ons geheel en ten allen tijde te huis gevoelen. Waar gewaarwordingen, opvattingen, voorstellingen, waar alles met elkander stemt, daar is eene samensmelting der zielen, die het edelst genot der vriendschap oplevert. Staat zulk eene vriendschap hooger dan de liefde in den engeren zin des woords? Verschaft zij reiner weelde, meer geesteskracht? Vergunt zij een nog volledige ontwikkeling aan ons geheele wezen, een nog schooner ontplooien van alle onze vermogens? Komt haar de eerepalm toe, omdat zij zelfs in al hare intensiteit duurzamer pleegt te zijn? Is de vriendschap den man meer waardig?

Ik kan, denkende aan een vriend die mijn gansche hart bezeten heeft, en om wiens graf mijne gedachten nu reeds elf jaren als bedroefde weezen dwalen, niet nalaten deze vragen op te werpen. Te weten zou ik begeeren, in welk oogenblik van ons bestaan wij den hoogsten vorm van ons zieleleven bereiken, wanneer wij op onzen Thabor staan, als wij den vriend of als wij de geliefde vinden, om beiden nooit weer te verliezen.

Groote overeenstemming is er tusschen vriendschap en liefde ongetwijfeld. De laatste heeft geene beschrijving noodig, de eerste heeft haren onovertroffen schilder gevonden in Montaigne. «Ordinairement, — ik mag zijn

naïef Fransch niet vertalen, — ce que nous appelons amis et amitiés, ce ne sont qu'accointances et familiarités, nouées par quelque occasion ou commodité, par le moyen de laquelle nos âmes s'entretiennent. En l'amitié de quoi je parle, elles se mêlent et se confondent l'une en l'autre d'un mélange si universel, qu'elles effacent et ne retrouvent plus la coûture qui les a jointes. Si on me presse de dire pourquoi je l'aimais, — Montaigne dacht hier aan Étienne de la Boétie, — je sens que cela ne se peut exprimer qu'en répondant: « Parceque c'était lui, parceque c'était moi.» Il y a au delà de mon discours et de ce que j'en puis dire particulièrement je ne sais quelle force inexplicable et fatale, médiatrice de cette union. Nous nous cherchions avant de nous être vus, et par des rapports que nous oyions l'un de l'autre, qui faisaient en notre affection plus d'effort que ne porte la raison des rapports; je crois par quelque ordonnance du ciel. Nous nous embrassions par nos noms; et à notre première rencontre... nous nous trouvames si pris, si connus, si obligés entre nous, que rien dèslors ne nous fut si proche que l'un à l'autre... Si en l'amitié de quoi je parle, l'un pouvait donner à l'autre, ce serait celui qui recevrait le bienfait, qui obligerait son compagnon... L'ancien Ménandre disait celui-là heureux, qui avait pu rencontrer seulement l'ombre d'un ami; il avait, certes, raison de le dire, même s'il en avait tâté. Car à la vérité, si je compare tout le reste de ma vie, quoique, avec la grâce de Dieu, je l'ai passée douce... aux quatre années qu'il m'a été donné de jouir de la douce compagnie et société de ce personnage, ce n'est que fumée, ce n'est qu'une nuit obscure et ennuyeuse. Depuis le jour que je le perdis, je ne fais que traîner languissant: et les plaisirs mêmes qui s'offrent à moi, au lieu de me consoler, me redoublent le regret de sa perte; nous étions à moitié de tout; il me

semble que je lui dérobe sa part; j'étais déjà si fait et si accoutumé à être deuxième partout, qu'il me semble n'être plus qu'à demi.»

Zou de liefde anders spreken? Het opgaan in elkander; het slechts ten halve leven na de scheiding; die onbekendheid met de eigenlijke beweegredenen van hetgeen men gevoelt en van de diepte en levendigheid zijner gewaarwording; het afvallen van alles bij de weelde in elkanders tegenwoordigheid gesmaakt; het geheimzinnige, het noodlottige van de wederzijdsche aantrekkingskracht, het is aan de vriendschap zoo goed als aan de liefde eigen. Beide zijn in het bezit van een tooverstaf, die aan het vale alledaagsche eene wondere betoovering verleent, het oude nieuw, ja het vervelende onderhoudend maakt.

Daarentegen is de vriendschap minder stormachtig zoowel in haar opkomen als in haar verloop. Ook is mij geen voorbeeld bekend, dat zij aanwezig is geweest zonder beantwoord te zijn. Men heeft nooit vernomen van eene ongelukkige vriendschap, in den zin waarin men spreekt van eene ongelukkige liefde. Men gevoelt de vriendschap ontstaan schier tegelijk met de zekerheid, dat voor ons gevoeld wordt hetgeen wijzelven gevoelen. Angst blijft haar grootendeels vreemd, terwijl angst juist een kenmerk van de liefde is, die niet aannemen kan, dat zij haar voorwerp eens, allerminst dat zij het blijvend bezitten zál. Maar in dezen angst ligt misschien juist hare meerderheid. De gerustheid der vriendschap zou kunnen samenhangen met de stille overtuiging, dat haar leven niet aan het leven van één enkel wezen hangt. Het leven der liefde wordt door grooter gevaren bedreigd, is in een veel hachelijker toestand. Voor haar is er geene opstanding uit de dooden. Dit geeft den doorslag. Aan twee mannen schenkt men het hart weg, niet aan twee vrouwen. Dit uitsluitend karakter der liefde is haar adeldom, en onderstelt zulk

eene samensmelting als buiten haar onbestaanbaar is, en dan ook inderdaad alleen uit de vereeniging van het op zichzelf ongelijksoortige geboren kan worden, volgens die geheimzinnige wet, die in de geheele natuur op het innigst verbindt wat oorspronkelijk ver uit elkander lag.

Voor het kennen van het hoogste levensgeluk is de liefde evenwel niet toereikende, en moet zij de vriendschap naast zich dulden. Want er zijn oogenblikken waarin wij ons buiten de tegenstelling van het mannelijke en het vrouwelijke gevoelen, of ook waarin dat dualisme ons te sterk aan onze eindigheid en beperktheid herinnert, om niet, althans voor een tijd, door ons ter zijde geschoven te worden; oogenblikken, waarin het mannelijke tot het vrouwelijke spreekt: wat is er tusschen u en mij?

Dan kunnen wij alleen bevrediging vinden in de volkomene zelfgenoegzaamheid of in de vriendschap, en ik onderstel dat de vrouw van hare zijde juist dezelfde ervaring maakt. Dan gaat in plechtige scheiding hetgeen God vereenigd heeft tijdelijk uit elkander. Dan wordt de wijnpersbak alleen getreden, en bevinden wij ons op de duizelingwekkende hoogte van een spiritualisme, dat reeds begrijpt, waarom eens «niet meer ten huwelijk zal gegeven worden», en waarom de Zoon des Menschen slechts het hoofd van Johannes aan zijn boezem rusten liet. Het katholicisme, dat nooit eene waarheid heeft gevoeld, zonder, krachtens zijn plastisch instinkt, er een zichtbaren vorm aan te geven, heeft het voor deze waarheid gedaan met zijne verheerlijking van het celibaat. De gewijde non, de ongehuwde priester drukt zinnebeeldig eene opvatting uit van de menschelijke natuur, die in sommige ernstige levenservaringen hare aangrijpende bevestiging vindt. De op zichzelven gezegende instinkten en harmonieën van het natuurlijke leven, al erkennen wij gelukkig hunne vatbaarheid om door geest gelouterd, geadeld, om van

geest doortrokken te worden, moeten toch ook weder soms door den mensch metterdaad worden verloochend, opdat hij dan tot het aardsche en natuurlijke spreke, als eens de verheerlijkte: Raak mij niet aan! Ik vaar op!

Reeds de opdracht van de tweede uitgaaf van Intimis heeft aan dat boekdeeltje de initialen verbonden van den naam dien ik hier nauwelijks behoef te spellen, en die door een groot gedeelte van ons volk met dankbaarheid uitgesproken wordt. Mijn omgang met de Génestet was vooral levendig toen hij zelf te Delft, ik te Rotterdam woonde. Hoe menigmaal hebben wij over en weer aan elkanders disch aangezeten en den avond met elkander doorgebracht. Ook ik heb van zijne vriendschap genoten en met die dichterlijke persoonlijkheid geleefd, onder wier rijke gaven die der beminnelijkheid uitblonk.

De Génestet is wel buiten onmiddellijke aanraking met het *Réveil*, maar toch in een atmosfeer opgegroeid, die hem al de godsdienstige indrukken liet ondervinden, welke eene gematigde kerkelijke en kerksche rechtzinnigheid op een voor zulke indrukken zoo ontvankelijk gemoed nalaten kon. Die atmosfeer wordt wellicht thans zelden meer gevonden; zij had tot voorwaarde eene zekere geloovigheid der openbare meening, en zulk een houden van de middelmaat als alleen mogelijk is, zoolang een tijd nog niet de behoefte gevoelt om ter rechter- of ter linkerzijde de uiterste grens te bereiken. De konfessioneele orthodoxie van onze dagen vormt met het moderne kristendom thans eene tegenstelling, die de meerderheid bijna dwingt, partij te kiezen. Destijds was de Groningerschool, dat is een zeker Arianisme, de uiterste linker, waar tegenover stond, niet het kalvinisme, maar het piëtisme van het *Réveil*, dat, gelijk alle piëtisme, kerkelijk kleurloos was, immers op het geloof des harten den nadruk legde. Het beweerde geenszins: elk rechtzinnige is een kristen, maar meende

eenvoudig te kunnen konstateeren, dat elk waar kristen rechtzinnig was. En dan werd de rechtzinnigheid nog met groote ruimte opgevat; zij vertoonde geenerlei historisch karakter; zij was gemoedelijke willekeur; drong bijvoorbeeld op de aanneming van het meest onvervalschte van alle gereformeerde leerstukken, van dat der uitverkiezing, niet al te streng aan, en stelde zich tevreden met een hartelijker belijdenis van de Godheid van Kristus, van diens schulduitdelgend lijden, van de ingeving des Bijbels, hartelijker dan, naar haar oordeel, tot dusver ook van hen vernomen was, die er niet aan dachten, deze waarheden te ontkennen.

Bij het bespreken van de hollandsche letterkunde onzer eeuw moet men altoos met de kerkelijke toestanden rekening houden. De zachtzinnige rechtzinnigheid waarmee de Génestet opgevoed is, behoort als een belangrijk bestanddeel van zijne litterarische persoonlijkheid aangemerkt te worden. Zij heeft vorm en inhoud gegeven aan zijne levensbeschouwing, die zich eigenlijk nooit aan dien invloed heeft ontworsteld. Hij mag later zekere voorstellingen hebben aangenomen of verworpen, waarvan het aannemen of verwerpen hem het onderschrijven van eenig rechtzinnig formulier onmogelijk moest maken: dit doet weinig ter zake; geloovig is hij altijd gebleven in dien zin, dat, wanneer alle verstandelijke bezwaren en overleggingen in hem zwegen, en zijn onmiddellijk zelfgevoel sprak, de toon van dat gevoel nooit opgehouden heeft kristelijk te zijn. Het was «de Vader in de Hemelen», het was «de Heiland, Zoon, Vriend der Menschen», het was «het Land der Hope», het was «het Kruis van den heuvel Golgotha», waarmee zijne godsdienstige verbeelding bevolkt bleef; bovenal was het de streng-zedelijke beoordeeling van alle levenstoestanden, welke in alle zijne gedichten doorstraalt, die den stempel zijner opvoeding laat her-

kennen. Hij heeft nooit lichtzinnig kunnen worden. In zijne eigenaardige taal, zeide hij mij eens: ik denk altijd aan «onze lieve Heer». Het wilde zeggen, dat er altijd een achtergrond was aan zijn leven. Dat is toch voor ons het eigenlijke in de levensbeschouwing, waarop het Kristendom zijn merk heeft afgedrukt, en waardoor zij zich van de antieke beschouwing onderscheidt. Deze, reeds vóór de geboorte van Jezus in de Heidenwereld bezweken, kende een eenheid van stof en geest, lichaam en ziel, natuur en bestemming, waardoor het leven wel een zekere beperktheid, maar tevens innerlijke harmonie verkreeg. Datgene wat de menschelijke natuur van zelf medebracht, ter eere van de Godheid te verrichten, en dus in de schoone openbaring van de aandriften der natuur 's menschen doel en Gods verheerlijking te vinden, dat was de godsdienst der alleroudste Grieken. Zulk een leven heeft geen achtergrond; alles geschiedt daar onmiddellijk en met eene van zelfheid, die alle denkbeeld van strijd uitsluit. Aan de noodzakelijkheid of wenschelijkheid van wedergeboorte wordt geen oogenblik gedacht. Zoodra het menschelijke en natuurlijke door de omstandigheden gewettigd is en zich harmonisch openbaren kan, is het goddelijk.

Sokrates en Plato hebben bij de Grieken dien droom van eenheid tusschen het natuurlijke en het goddelijke reeds verbroken, en na hen heeft het denken der geheele antieke wereld zich in eene richting bewogen, die het bestaan van eene diepe klove tusschen God en den mensch meer en meer in de bewustheid deed opnemen, totdat het Kristendom kwam, dat het bestaan van die klove op de plechtigste wijze bevestigde door te verzekeren: de verlossing van de zonde, van onze natuurlijke neigingen, kan niet plaats hebben dan door den bloedigen dood van Gods eigen Zoon. Daarmede wierp het Kristendom, ten

dezen voorbereid door de ontwikkeling van de grieksche en joodsch-grieksche wijsbegeerte, eene ernstige slagschaduw op geheel het menschelijk leven. Het kruis, symbool des lijdens, werd het natuurlijk zinnebeeld van het zedelijk leven, dat de geheele middeleeuwen door met ascetische zelfverloochening meer of min eenzelvig werd geacht.

Al week het ascetisme voor den protestantschen adem, het beginsel dat er aan te grond lag, de noodzakelijkheid van wedergeboorte en kruisiging des vleesches, bleef; want blijven deed ook het besef der scheiding tusschen den zondigen mensch en God, en dus het besef van het onvermijdelijke eener verzoening, zal die scheiding worden weggenomen.

Zoolang dit besef niet verandert, kan men zeggen, dat, in den historischen zin des woords, de kristelijke levensbeschouwing blijft voortbestaan. Deze beschouwing hangt echter met bepaalde voorstellingen samen, die in de laatste jaren allerlei aanvallen te verduren hebben gehad. Zullen die voorstellingen uit de openbare meening wijken? Zal daarmede die levensbeschouwing verdwijnen? Zal, geheel buiten den invloed en steun van het positief-kristelijk geloof, de van alle Openbaring onafhankelijke moraal die leidende denkbeelden van zelfverloochening, bekeering, wedergeboorte kunnen behouden? Zoo ja, zullen wij dan tot de sombere vertwijfeling vervallen waaraan de grieksch-romeinsche wereld ten prooi was, eer het woord der Verzoening weerklonk? Zoo neen, zullen wij dan tot die vroolijke onbewustheid terugkeeren, die het inwendig leven der Grieken vóor Sokrates kenmerkte?

Men kan, bij eenig nadenken over de naaste toekomst van het beschaafd Europa, zich van het stellen van zulke vragen nauwelijks onthouden. Wanneer de denkbeelden waarvan het Kristendom leeft, alle oorspronkelijk en

specifiek kristelijk waren, zouden die vragen veel van hare belangrijkheid verliezen: de godsdienstige voorstellingen van een tijd komen op en gaan voorbij: het is een schouwspel, dat de Geschiedenis reeds te dikwerf heeft bijgewoond, om er lang bij stil te staan. Maar neen! Hoe meer men de ontwikkeling van den menschelijken geest in de oude wereld gadeslaat, des te meer komt men tot de overtuiging, dat het eigenaardig nieuwe van het Kristendom niet ligt in denkbeelden of opvattingen waarmee het dien geest verrijkt heeft, maar daarin dat het een antwoord gaf op vragen, een vervulling van behoeften, die opgekomen waren in de laatste vier of vijf eeuwen welke aan de geboorte van Jezus vooraf zijn gegaan. Mij is geen enkel denkbeeld bekend, dat *in den staat van zuiver denkbeeld* alleen aan het Kristendom zijn oorsprong verschuldigd zou zijn. Maar de groote innovatie, maar de blijde boodschap was: in dezen bepaalden persoon, in deze bepaalde feiten ligt de oplossing der raadselen, die de geheele antieke wereld van die dagen, van Klein-Azië tot Alexandrië, van Alexandrië tot Rome, loodzwaar op het gemoed drukten.

Is deze historische opmerking juist, dan ligt de gevolgtrekking voor de hand, deze: het Kristendom kan uit de algemeene overtuiging wijken, zonder dat de menschelijke geest daarmede nog van zelf die vragen en raadselen verliest, waarop, voor achttien eeuwen, het Kristendom juist het antwoord gegeven heeft. En na het trekken van dit gevolg, keert het zoo even gestelde alternatief terug. Indien nu eens door de vereenigde werking van kritiek en natuurwetenschap het Kristendom als positief geloof uit de algemeene overtuiging der denkenden verdween, wat zal de menschelijke geest dan met die vragen en raadselen aanvangen? Tweeërlei is in het afgetrokkene mogelijk: òf onder den invloed van diezelfde kritiek en

natuurwetenschap zal men langzamerhand leeren, die vragen als ijdel ter zijde te schuiven, om dan terug te keeren tot het oorspronkelijk-grieksche natuurleven; òf die vragen zullen blijven, in welk geval de edelen vertwijfelen en de niet-edelen in zingenot bedwelming zoeken zullen.

Met het oog op soortgelijke, in onzen tijd voorzeker niet onnatuurlijke overleggingen, maakt dat, trots alle scepticisme en ontkenning, toch zoo diep geloovige van de Génestet's poësie zulk een eigenaardigen indruk. Daar gaat zijn volk heen, zijne verzen neuriënde, zijne gebeden prevelende, zijne verzuchtingen op de lippen, en inmiddels is het de vraag of niet onder de aarde de wortelen één voor één afgesneden worden van die kristelijke geloovigheid, van die ernstige maar verzoende en daarom niet sombere levensbeschouwing, die de geur was van zijne verzen, en waarin hij ademde en ademen deed. «Ik wou dat hij overging», zuchtte hij eens, die tijd van overgang, waarvan toen elk sprak. Maar als zijn wensch eens vervuld moest worden! Zoo iemand, dan is hij de dichter geweest van een tijdvak van overgang, even goed als Alfred de Musset het in Frankrijk geweest is. Beiden waren doorvoed van een geloof waarvan zij den positieven inhoud niet meer ongeschonden bewaard hadden; beiden zochten een kristelijk gevoel te redden, dat door geene historisch-gegevene kristelijke voorstellingen meer gedragen werd; beiden lagen nog met tranen van liefde en aanbidding aan de voeten van een Godmensch, die, als zij opzagen met de oogen van hun verstand, tot de evenredigheden van een joodsch leeraar was verbleekt. Het Oneindige en Volstrekte kwelde nog het gemoed der beide dichters op eene wijze, die bewees, hoe weinig zij er aan afgestorven waren.

Als de Musset zingt:

«Que la blonde Astarté, qu'idolâtrait la Grèce,
De ses îles d'azur sorte en m'ouvrant les bras;
Quand je pourrais saisir dans le sein de la terre
Les secrets éléments de sa fécondité,
Transformer à mon gré la vivace matière,
Et créer pour moi seul une unique beauté;
Quand Horace, Lucrèce et le vieil Epicure,
Assis à mes côtés m'appelleraient heureux,
Et quand ces grands amants de l'antique nature
Me chanteraient la joie et le mépris des dieux,
Je leur dirais à tous: Quoique nous puissions faire,
Je souffre, il est trop tard; le monde s'est fait vieux.
Une immense espérance a traversé la terre;
Malgré nous vers le ciel il faut lever les yeux!»

Als de Musset zoo zingt, vraagt men onwillekeurig of de poësie nog lang zulk een kreet zal doen hooren.

En als de Génestet bekent:

«Ik smacht, vermoeide
Van 's levens loop —
Mijn hope is weemoed
Mijn weemoed hoop!

En 'k geef mij over
Met blind geloof,
Aan U den Vader
Wien niets me ontroof!

Daar is geen Priester
Die U verklaart,
Doch U zoekt niemand
Vergeefs op aard;»

als hij dit geloof belijden kan, ziet men onwillekeurig naar den datum van dit gedicht, leest 1860, en mijmert: ook nog mogelijk in 1872? Ook thans nog de uitdrukking van het gemoedsleven onzer jongelingen? Is dit nog het schemerlicht waarin zij wandelen? Of zijn zij ten deele sterk in de konfessioneele orthodoxie, en voor een ander deel sterk in het naturalisme, maar in geen van de beide

gevallen ontvankelijk voor de deiningen, waarop de poësie van de Génestet beurtelings gewiegeld en geslingerd werd?

Aan hen het ons te zeggen, indien het hun goeddunkt.

Maar zooveel is zeker, dat de eigenaardigheid van de Génestet in zijne behoefte en in zijn pogen lag om al de stroomen van den tijd in zich op te nemen, zonder de vroomheid te verliezen die hij aan de kristelijke overlevering te danken had. De verbreiding der moderne theologie, die hij nog beleefde, kwam hem daarom zeer te stade. De terzijdestelling van de oude leerstukken, de voorstelling van een idealen Kristus als de hoogste uitdrukking van de humaniteit naar de begrippen der negentiende eeuw, het bovennatuurlijke menschelijk opgevat, dit een en ander had zijne volle sympathie, en hij meende ter goeder trouw en ernstig dat dit een en ander tot de mogelijkheden behoorde. Niet altijd evenwel was hij er gerust op. Aan het predikersambt onttrok hij zijn hart; het geregeld prediken viel hem te zwaar; veel liever mocht hij van tijd tot tijd «met een traan en een lach», op korte en geestige wijze, waarheden uitspreken of doen vermoeden, die eigene ervaring hem had leeren kennen, en de werkelijkheid teruggeven gelijk en voor zoover deze zich in zijne reine ziel weerkaatste.

Rein was dat gemoed, vooral ook omdat er geene bitterheid in kon huisvesten. Hij was een bij uitstek welwillende en vroolijke natuur, krachtig door hare zelfkennis, bron van zelfbeperking. Weinige menschen, met zulke schitterende gaven, hebben minder dan hij gewandeld in dingen «hem te hoog en te wonderlijk», weinige minder dan hij het kwellen van die laffe eerzucht gevoeld, die niet bevredigd is tenzij aller oogen op haar zijn gevestigd. Hij was volkomen gelukkig in een kleinen kring; gelukkig met de uitverkoorne zijner jeugd; gelukkig met zijne kinderen; gelukkig met zijne vrienden en met de natuur.

Geheel Bloemendaal behoort aan den dichter. Daar is schier elke plek de geboortegrond van een vers of van een dichterlijken inval.

De zachte hollandsche natuur dier streek is de lijst waarin zijn beeld gezien moet worden.

Wat die natuur in Haarlems omgeving naar de zijde van Bloemendaal onderscheidt, is de vereeniging van het vergezicht en het duin.

Keer u naar het oosten: breede weidegronden met rustig en in zijn eigen leven nooit genoeg bespied rundvee. Langs de droom- en nevelachtige lijn van den gezichtseinder een dorp, een toren, een pachthoeve, maar vooral die goede stad Haarlem met hare Groote Kerk, welker aanblik reeds zoo menig hollandsch schilder heeft verlokt.

Keer u naar het westen: het zilveren duin, het schoone zand, de pret onzer kinderjaren, die glooiende verheffing van den vaderlandschen bodem, waarachter wij vermoeden en van welker hoogste toppen wij telkens, als wij het begeeren, aanschouwen kunnen de oneindige zee, de «onbeploegbare, de zwarte», waarvan wij ons zoo goed kunnen begrijpen, dat de grieksche held behoefte gevoelde er zwijgend langs te gaan, toen zijne ziel bedroefd was. En straks wil weer dat zelfde droge en zanderige duin den onmisbaren achtergrond leenen aan het aardigst schilderij: de ingesloten weide met de koeien badende in het heldere water, een vliet, in belangrijkheid gestegen, nu een plaatselijke legende dien een laatsten nakomeling noemt van den ouden vader Rijn.

Het is meer dan een spel der fantasie, wanneer wij den dichter aan zijn Bloemendaal teruggeven.

Het hollandsche landschap met zijn rundvee heeft eene eigenaardige plaats in de Geschiedenis van de kunst, en daardoor in die van den menschelijken geest.

Ik moet er dikwerf aan denken, wat er noodig is geweest,

welke omwentelingen van geestelijken aard er hebben moeten plaats vinden, eer iemand op de gedachte kon komen van eene koe of een schaap of een paard af te malen *alleen ter wille van het dier*. Toen dit gebeurde, — en het is het eerst in Holland gebeurd, gelijktijdig, hetgeen wellicht niet onverschillig is, met het optreden van Spinoza's pantheïsme, — toen was het somber geloof der middeleeuwen geweken, toen was de nieuwe tijd aangebroken. In de middeleeuwen is het dier òf de huizing van booze geesten òf zinnebeeld zoowel van krachten als van ondeugden. Op de gothische kathedralen, in de zoogenaamde *fabliaux*, zien wij het in het een of in het ander, soms ook in dit dubbele karakter. Het dier heeft geen zelfstandig leven. Het wordt gebruikt, hetzij als uitdrukking, hetzij als voertuig van iets anders. En vooral, het boezemt angst in. Niet de vrees bedoel ik, die het gezicht van een wild gedierte ons aanjaagt, maar dien zenuwachtigen, onverklaarden angst, dien sommigen onder ons nog heden ten dage, — als onuitroeibaar overblijfsel van het bijgeloof der middeleeuwen, — voor honden en vooral voor katten en, in deze laatste, afgrijselijke soort van dieren, weer inzonderheid voor zwarte katten gevoelen. Wie ooit ondervonden heeft, hoe de tegenwoordigheid van een zwarte kat ons de aanwezigheid van iets demonisch kan doen gewaarworden, begrijpt, welken indruk in het gemeen de dieren op de middeleeuwen teweegbrachten, voor zoover zij niet als symbolen of ook als attributen van personen werden opgevat. Het in dat tijdvak zoozeer verspreide manicheïsme, — de leer volgens welke er een volstrekt kwaad beginsel is naast en tegenover God, — moest die beschouwing van de dierenwereld natuurlijk zeer in de hand werken, haar populair maken, en bij het volk de werking verlammen, die anders het op zich zelf niet dualistisch katholicisme ongetwijfeld uitgeoefend had. Het

katholicisme heeft dan ook niet nagelaten, bij monde van groote heiligen, op zeer eigenaardige wijze, tegen den ban die op de dieren lag te protesteeren. De vaccine-vrees is licht ook nog een rest.

Langzamerhand wijkt die bijgeloovige angst, maar nog komt men er niet toe, het dier geheel zelfstandig een voorwerp der kunst te doen zijn.

Bij Lukas van Leiden is de koe een voorwendsel voor de bedeesde vrijage van een boer die zinnigheid heeft in eene boerendeerne. In de oude duitsche kunst, te Neurnberg, dienen twee ganzen onder den arm van een knaap om dezen een passenden vorm te geven als sieraad van een fontein.

Eindelijk komt de klassieke tijd van de hollandsche schilderschool. De zwaarmoedige nevel van de middeleeuwen trekt op. Het dualisme is gebroken. De demonen zijn verdreven. Aan het leven van de geheele natuur gevoelt de mensch zich verwant. Een stroom, die in het brein van den wijsgeer tot een abstrakt pantheïsme kan verstijven, gaat door de menschelijke ziel van het echt protestantsche, maar in zijne groote schilders bijzonder weinig kerkelijke Holland. Het is de elektrieke stroom van het algemeene, onbegrensde natuurleven, waarvan men gevoelt dat het tintelt in het zoogenaamd redelooze als in het redelijke. Geef mij dat paard, dat lam, dat rund, spreekt de nieuwe geest, die in die merkwaardige hollandsche schilders ontwaakt; geef ze mij, zonder iets daarnevens; ik wil ze bespieden in al de phasen van hun leven, in al hunne bewegingen, in al hunne levensverrichtingen, in hun liggen en in hun opstaan, in hun gretig grazen, in hunne druilige rust, in het fiere betoon hunner spierkracht, geteisterd door een aanhoudenden regen, verguld door de ondergaande zon, door eene gelukkige wending den aanval van den scherpen wind verijdelende, nieuwe frischheid,

na den loomen zomerdag, scheppende uit het water waarin hunne ijdelheid zich schijnt te spiegelen, nu met de vochtige neusgaten den oneindigen hemel tegensnuivende, straks zielloos voor een hek, als mokkende over de eindigheid.

Het is onloochenbaar een nieuwe geest, die over de kunst gekomen is, en die welbehagen doet vinden in hetgeen nog kort te voren een voorwerp van afschuw of minachting was. Het is de emancipatie van het dier. Het dier wordt vermenschelijkt. Het dierlijk oog erlangt eene ziel. Het steigeren van het paard, het herkauwen van het rund, de kromming in den rug van een geit, ja minder nog: de spier, de enkele spier, boeit thans de aandacht; en der hollandsche schilderschool gelukt het, de belangstelling van Europa gedurende reeds meer dan twee eeuwen te wekken voor een nieuwe wereld, alleen omdat zij haar licht daarop heeft doen vallen.

Het is het licht der vriendelijkheid, en vriendelijk is het epitheton gebleven voor het hollandsch landschap. De vriendelijkheid is de overwinning der middeleeuwen.

Moest ik de Génestet niet aan dat landschap teruggeven? Vriendelijkheid ademt zijne poësie van het begin tot het einde; onvriendelijk is zelfs zijn scherts nooit geworden. Daarom heeft hij het hart zijns volks gestolen, omdat het in zijne verzen ontkwam aan de gestrengheid en somberheid van de Bilderdijksche en Byroniaansche school, die tot op hem nauwelijks eene andere afwisseling op Neerlands zangberg hadden gevonden dan eene zekere zoetsappigheid of huiselijke tevredenheid, welke evenmin geheel van onze gading waren. De demonen die de Caïns en de Manfreds opgeroepen of in hun gevolg medegebracht hadden, waren nu geweken, en open lag de menschelijke natuur in al hare beminnelijkheid. Zelfs de zeventienjarige jongeling had in zijne «eerste gedichten» geen zwarten

tijd gekend, en zijne latere verzen waren slechts «de laatste der eerste». Met een gelukkig instinkt sloot hij zich in een zijner vroegste verzen aan Hildebrand, in een ander aan van Lennep aan, als wilde hij beloven de voetstappen te zullen drukken van deze onvervalschte en onomkoopbare tolken van den hollandschen geest, terwijl hij zich, voor zoover hij haar noodig had, van den aanbeginne onderwierp aan de roede van hem, die in dien geest «Jan Salie» had getuchtigd met den tooverstaf van zijn proza.

Toch heeft hij slechts ten deele, — maar tot ons geluk, — die belofte gehouden. Hij heeft den hollandschen geest met eene nieuwe verbinding verrijkt.

Niet dan bij uitzondering had deze zich in staat betoond, gulle scherts te huwen aan de uitdrukking van die gedachten, die een deel van het nederlandsche volk vervullen. Bij vroegere schrijvers moesten wij, om het rechte genoegen te vinden in de wijze waarop zij onze letterkunde vertegenwoordigden, de eene, ik zal zeggen, de algemeen *germaansche* helft van ons wezen verloochenen, en moesten wij slechts voedsel willen vinden voor het eigenaardig *hollandsche* in ons. Dezen schrijvers zelven ontbrak de gewenschte eenheid. In hunne vroolijke oogenblikken schenen zij te vergeten, dat het Holland van onzen tijd niet meer alleen leven kan van aardige opmerkingen, geestige détailschilderingen, huiselijke tafereelen; in hunne ernstige oogenblikken gaven zij ons engelsche, fransche, semietische, maar geene nederlandsche poësie. Nog algemeener uitgedrukt: nationaal zijnde, waren zij niet wijsgeerig; wijsgeerig zijnde, waren zij niet nationaal. Het was alsof zij den eigenlijken hollander slechts ontvankelijk achtten voor de aantrekkelijkheid van jokkernij en de spelende verven eener schildering.

De Génestet heeft de echt hollandsche traditie voortgeplant, maar heeft, zonder haar te schenden, in haar

een plaats gevonden voor hetgeen in een tijd van «vragen» als de onze, hoofd en hart bezighoudt.

Zonder eenigszins uit den toon te vallen, die de hollandsche poësie behoort te kenmerken, — Cats, Huygens, Poot blijven zijne geestelijke voorouders, — heeft hij zijne dichterlijke loopbaan niet gesloten, eer hij zijne scherts van goeden huize, zijne schalksche wendingen, zijnen zangerigen en frisschen versbouw, zijn spelen met de hollandsche taal, zijn grasduinen in hare weelde, dienstbaar had gemaakt aan de uitdrukking van gedachten en gewaarwordingen, waarvan het Nederland der negentiende eeuw zich niet vreemd heeft kunnen houden.

De invloed van Goethe is hierin onmiskenbaar. De Génestet heeft niet lang genoeg geleefd, om zich tot diens wijsgeerige rust te kunnen verheffen; aanleg om te slagen in de navolging van diens latere, meer objektieve poësie, heeft hij nooit verraden. Maar van Goethe heeft hij geleerd, dat de dichter alles dichterlijk verwerken kan, ook hetgeen de wetenschap hem doet toevloeien.

Had Goethe hem gekend, ik onderstel dat de grijsaard in den jongen man een behagen had geschept, niet ongelijk aan het welgevallen dat hij aan den achttienjarigen Mendelssohn heeft gevonden.

Aan Mendelssohn herinnert de Génestet zooveel als een dichter aan een komponist kan herinneren. Het zangerige, het doorzichtige, de zachte weemoed, het algemeen verstaanbare, de gaaf van populair te zijn zonder oppervlakkig te wezen, het vermogen van den toehoorders den indruk te geven dat zij zich in zeer goed gezelschap bevinden, het bezit van het geheim dat alle kringen ontsluit en tevens alle kringen boven hun gewoon peil verheft, de godsdienstige wijding: dit een en ander evenzeer als, het valt niet te ontkennen, een zekere armoede? neen, maar eenvormigheid toch in de motieven onderscheidt Mendels-

sohn. Is niet wellicht veel van dit een en ander ook van toepassing op de Génestets poësie?

Hij is weggenomen vóor den dag des kwaads. Veel van hetgeen hij voorzien heeft is gekomen. Met die gave der devinatie, die geen waren dichter ontbreekt, hebben zijne vermoedens een deel geprofeteerd van hetgeen sedert zijn dood heeft plaats gehad; en zijne natuurlijke blijmoedigheid evenmin als later helaas! zijn diep persoonlijk leed hebben hem verhinderd, in navolging van den zanger tegen wien ook hij opzag, te vragen: wachter, wat is er van den nacht? En het woord is hem zelfs eens ontvallen, dat toen onze kortzichtigheid verbaasde, en toch nu dagelijks in zijne waarheid bevestigd wordt: onze eeuw zal de eeuw zijn der kerkelijke reaktie op protestantsch zoowel als op katholiek gebied.

Terwijl hij op die wijze getoond heeft de herleving van het konfessionalisme te hebben voorzien, is het de vraag of hij, aan de andere zijde, een voorgevoel had van de omwenteling welke bij zijn overlijden op het gebied der natuurwetenschap ophanden was, en waarvan toen juist de kiemen waren gelegd, die thans beginnen te ontspruiten.

Deze omwenteling heeft aan den ouden strijd tusschen de eischen van het denken en zekere onloochenbare behoeften van het hart evenredigheden verleend, grootscher en ontzaglijker dan dit ooit te voren het geval is geweest; en, in verband met de zooëven bedoelde kerkelijke reaktie, schijnt zij bestemd de westersche menschheid, voor zoover deze in algemeene beginselen belangstelt, in twee groote helften te deelen, tusschen welke alle punten van geestelijke aanraking weldra zullen opgehouden hebben te bestaan: de zonen van Dort en het vatikaan ter eener zijde, en ter andere?.... Zij voor wie de semietisch-middeleeuwsche wereldbeschouwing tot een onherroepelijk verleden behoort, en die nu, met blijder of geringer moed,

zoeken en worstelen, denken en vorschen, of het hun gelukke in het groote en onverbiddelijke mechanisme der Natuur een plaats te vinden voor het arme menschenhart met zijn liefhebben en zijn hopen, 1) en te zeggen met Agnes in Schiller's *Jungfrau von Orleans*:

«Ich weine nicht, ich zittre nicht...
Mein Glaube greift vertrauend in die Wolken.
So viele Pfänder seiner Gnade gab
Der Himmel nicht, dass wir am Ende trauern.»

Als ik dan bedenk in welk eene zielsontroering de verlevendiging van het Monisme en Determinisme hem reeds bracht, dan zeg ik: de Génestet is weggenomen vóor den dag des kwaads, vóor dezen nieuwen en geweldigen schok van zijn teeder zenuwgestel; en het is ons als had hij welgedaan met te gaan rusten in Roozendaal, en ons alleen te laten voor den arbeid.

Maar tevens hebben wij zijn graf lief als wellicht een der laatste vereenigingspunten van een door de gewichtigste vragen innerlijk steeds dieper verscheurd volk...

Immers, dáar komen wij telkens aan, langs verschillende wegen, in verschillende groepen gedeeld, met verschillende vaandelen, en wij ontmoeten elkander, een dier zachte, liefhebbende, hopende versregels op de lippen, blijvende symbolen van het geslacht dat thans de hitte des daags ondervindt. En keeren wij van daar, na een oogenblik van verpoozing in den lommer zijner rustplaats, zoo zien wij, als met zijn aandoenlijken glimlach, in het verste verschiet, en herhalen het woord van zijn gesteente: *Fiat Voluntas!*

---

1) Men herleze de geheimzinnig-schoone bladzijden 257 vlg. van Tyndalls *In den Alpen*. Onder alle groote mij bekende natuurkundigen is Tyndall degeen die, ook en vooral blijkens zijne *Fragments of science*, voor hetgeen uit de tegenwoordige natuurwetenschap ten aanzien onzer geestelijke belangen volgt het meeste hart toont te hebben.

WETENSCHAPPELIJK NEDERLANDSCH.

1o. De plaats der theologische Wetenschap in de Encyclopedie der Wetenschappen. Redevoering bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt aan de Groningsche Hoogeschool, uitgesproken den 21sten November 1872, door Dr. D. Chantepie de la Saussaye. Groningen, P. Noordhoff, 1872.

2o. De eenheid van den geest. Redevoering van Dr. J. P. N. Land. Leiden, S. C. van Doesburgh.

3o. Het karakter der onafhankelijke theologie. Redevoering van Dr. F. W. B. van Bell. Groningen, P. Noordhoff.

(Ook de beide laatste redevoeringen werden gehouden bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt).

«Niet, dat ik het alreede verkregen heb, maar ik jaag er naar." PAULUS.

Ik begin met het pleidooi van Prof. de la Saussaye in eenige stellingen weer te geven:

I. «Het spreekt van zelf, dat de theologie met de empirische opvatting van het begrip wetenschap, volgens welke deze alleen te doen zou hebben met de verschijnselen en hunnen samenhang, geen vrede kan hebben. Immers de theologie, als leer omtrent God, neemt aan, dat de laatste en diepste grond der dingen te ontdekken is» (bl. 7 en 8).

II. «Het recht der theologie is één met dat der spekulatieve filosofie, die dien grond zoekt» (bl. 8).

III. «De afleiding van het woord encyclopedie stelt ons het onderwijs of de opvoeding voor als een harmonisch geheel, waarvan de deelen zich aan elkander aansluiten en in elkander overgaan» (bl. 9). De encyclopedische idee is die van de eenheid der wetenschap (bl. 10).

IV. «Het denkbeeld van de eenheid der wetenschap heeft in tijden van politieke minderjarigheid, ja onder den smaad van het juk der vreemden het geloof aan een hoogeren zedelijken band onder de zonen van hetzelfde vaderland, het geloof aan een rijk des geestes bewaard» (bl. 17).

V. «De eenheid der wetenschap voor eene illusie verklaren, zou gelijk staan met voor eene illusie verklaren, dat er eene gemeenschappelijke menschelijke natuur is, en dat deze natuur niet is stof maar geest, dat er wetten zijn voor het denken, gewaarworden, waarnemen, oordeelen, dat aan die wetten van het denken de wetten van het zijn beantwoorden» (bl. 17, 18).

VI. «De encyclopedische idee, het denkbeeld van de eenheid der wetenschap, is eene zedelijke en eene religieuse idee, de uitdrukking van het geloof, dat de mensch, ieder mensch, het vermogen bezit, om de waarheid op te sporen en te erkennen» (bl. 18).

VII. «Wij hebben het recht, vast te houden aan de stelling, dat de mensch de maatstaf is der dingen, dat in den mensch het rijk der natuur en het rijk des geestes zich ontmoeten, en dat het heerschende niet is de natuur, die gedacht wordt, maar de geest, die denkt» (bl. 19).

VIII. Deze stelling drukt uit «de authropocentrische opvatting van het wezen der wetenschap» (bl. 19).

IX. «Indien de natuurwetenschap beweert, dat zij eens de zelfbewustheid uit de natuur zal kunnen verklaren en zij, die den geest als het oorspronkelijke aannemen, beweren dat ook de stof uit den geest zal te verklaren zijn, dan blijve het *voorloopig* in de wetenschap bij het dualisme, terwijl toegegeven worde dat in het bestaan zelf van den mensch die immers geen dubbel wezen is, dit dualisme principiëel opgeheven is» (bl. 20).

X. «De waarheid van het denkbeeld van de eenheid der wetenschap ligt daarin dat de mensch, in wien wij

de samentreffing zien van natuur en geest, van het objektieve of het zijn en het subjektieve of het denken, het middenpunt is van de wetenschap, de maatstaf der dingen» (bl. 20).

XI. «De idee van de eenheid der wetenschap te willen prijsgeven, ware een vergrijp aan de ontwikkeling der wetenschap, een gewelddadig afknotten van het leven, ja eene schending van het heilige» (bl. 21).

Deze onderscheidene stellingen zijn samen te vatten in eene enkele stelling, welke het eerste deel van des hoogleeraars rede uitmaakt: de wetenschap is één, en wel omdat de mensch haar middenpunt en haar maatstaf is.

De stellingen, die ik thans laat volgen, moeten ons des hoogleeraars opvatting van de theologie doen kennen:

XII. «De theologie is godsdienstwetenschap, met dien verstande, dat onderzoek gedaan wordt naar het bestaansrecht van den godsdienst, naar de eeuwige waarheid, die zich in het bestaan van den godsdienst openbaart, dus naar de wijze hoe God zich aan en in den mensch openbaart» (bl. 23).

XIII. «De kennis van God is het doel der theologie en de band van hare onderdeelen» (bl. 23).

XIV. «Theologie is wetenschap omtrent God. Juist daarom heeft zij een anthropologisch karakter. Omdat zij dit karakter heeft en het haar zelfs bij uitnemendheid eigen is, heeft zij recht van bestaan in de encyclopedie der wetenschappen, die immers alleen aanwezig is omdat de wetenschappen haar middenpunt en haren maatstaf vinden in den mensch» (bl. 24).

XV. «De uitdrukking: geopenbaarde theologie behelst eene tegenstrijdigheid, want theologie is de menschelijke opvatting van de eeuwige waarheid, uit dien hoofde voor vooruitgang vatbaar en aanrakingspunten zoekende met alle menschelijke wetenschap» (bl. 26).

XVI. «Waarheidszin is de levens- en drijfkracht der theologie, en met dien waarheidszin tracht zij alle menschelijke wetenschap te doordringen» (bl. 26).

XVII. «Theologie kan niet gedacht worden buiten den samenhang met iedere menschelijke wetenschap. Wat haar van de overige wetenschappen onderscheidt is minder haar voorwerp dan wel dit, dat haar voorwerp, de eeuwige waarheid, in betrekking wordt gebracht tot den godsdienst» (bl. 26).

XVIII. «Gelijk de godsdienst het bezielend beginsel is van den mensch, zoo is de theologie het bezielend beginsel van alle wetenschap» (bl. 26).

XIX. «Het geloof aanschouwt en neemt waar het object van het godsdienstig bewustzijn, en vormt dus kennis. Het geloof onderstelt een objekt, waarin al de oorspronkelijke bewegingen van de godsdienstige natuur des menschen hare bevrediging gevonden hebben. In dat object worden die bewegingen (voorgevoelens, verwachtingen) bewezen, en wel door het historisch, door het openbaar worden van het gezochte ideaal. Door het aanschouwen van dat ideaal worden die bewegingen enz. gereinigd» (bl. 29).

XX. «De grond, waarom wij de theologie voor anthropologisch verklaren, ligt in het beginsel der kristelijke theologie. Dat beginsel is een persoon, een mensch, de mensch Jezus Christus, in wien God zich aan den mensch openbaart, in wien de mensch in God verklaard wordt» (bl. 30).

XXI. «Indien in Jezus al wat menschelijk is vereenigd, en in dit menschelijke al wat goddelijk is, geopenbaard is, zoodat de menschheid uit den persoon van Jezus te verklaren is, dan wordt daarmede het menschelijk karakter der theologische wetenschap ten volle gehandhaafd, en verklaard waarom door het christendom de wetenschap

in het algemeen dit menschelijk karakter aangenomen heeft» (bl. 30).

XXII. «Dat de wetenschap als encyclopedisch organisme, eerst met het christendom ontstaan is, 1) is een historisch feit, dat ons eerst verklaard wordt door het verschijnen van den Godmensch» (bl. 30).

XXIII. De theologie wil haar heilig karakter aan alle wetenschappen mededeelen, omdat zij haar kan wijzen op God in den mensch» (bl. 30).

XXIV. De kerkelijke leer der twee naturen in Christus is eene zwakke poging om het diepste mysterie der menschelijke natuur, zooals dit in Christus geopenbaard is, dialektisch te omschrijven, maar verklaren doet zij dat mysterie niet» (bl. 31).

XXV. «Niet op het religieuse bewustzijn bouwen wij onze wetenschap, maar op den persoon van Jezus. Eene wetenschap die van Christus uitgaat, is eene wetenschap, die uitgaat van de veronderstelling, dat het ideaal van de menschelijke natuur gelegen is in geloof, hoop en liefde, en dat aan dit subjectieve ideaal het objectieve korrespondeert, dat er een God is, die zich openbaart» (bl. 32).

XXVI. «De onderstelling der theologische wetenschap, dat God in den mensch geopenbaard is, dat God dus gekend kan worden, is haar gegeven door de openbaring Gods in Christus» (bl. 33).

XXVII. «De taak der theologie is kritisch onderzoek, resultaten doen ontstaan, door analyse tot synthese. De theologie is geene theosofie; deze laatste poogt uit het erkende wezen Gods het al der dingen te begrijpen (bl. 34); zij behoort niet in de universitaire wetenschap te huis. De wetenschap toch doceert maar profeteert niet» (bl. 35).

1) Bl. 9 verhaalde ons, dat «de historische oorsprong van de encyclopedische idee te zoeken is bij de Grieken.»

XXVIII. « De theologie, als wetenschap van het zedelijke en religieuse, bekleedt eene eigene plaats in de encyclopedie der wetenschappen; deze encyclopedie toch is eene zedelijke en religieuse idee » (bl. 36).

Uit deze tweede reeks van stellingen vloeit voort, dat, volgens den hoogleeraar, de theologie, als in het bezit van de ware anthropologie, zich in de encyklopedie der wetenschappen het dichtst bij het middelpunt bevindt, aangezien het geheele denkbeeld dier encyklopedie juist op zulk eene opvatting van de menschelijke natuur rust, als eerst in het kristelijk geloof aan den Godmensch hare regtvaardiging vindt.

Het pleidooi van den heer la Saussaye komt dus hierop neder: Gij spreekt van eene encyklopedie der wetenschappen. Dit begrip onderstelt de eenheid der wetenschap. Deze eenheid onderstelt, dat de mensch in alle weten zoekt de eeuwige waarheid. Dit zoeken onderstelt, dat de mensch aan de eeuwige waarheid en aan de mogelijkheid van haar te vinden gelooft. Dit geloof onderstelt de innigste verwantschap tusschen God en mensch... Welnu: de aanwezigheid van zulk eene innige verwantschap is juist de groote hypothese der kristelijke theologie; de theologie houdt zich mitsdien bezig met den eigenlijken grondslag, waarop het aannemen van een encyklopedie der wetenschappen rust. Hoe zou men er dan aan kunnen denken om de theologie uit die encyklopedie te verbannen?

I.

Niet met volkomen zelfvertrouwen geef ik mijne opvatting van Prof. de la Saussaye's pleidooi. Zijn stijl doet niet al het mogelijke om misverstand uit te sluiten. Men is geneigd dien stijl met eenige toegeeflijkheid te behandelen. Wanneer een schrijver gedachten heeft, die niet voor de hand liggen, mag hij van zijne lezers inspanning

vorderen. Aan zijne gewone diepzinnigheid is Prof. de la Saussaye ook in deze zijne redevoering niet ontrouw geworden. Al heeft zijne verdediging der theologie als wetenschap waarschijnlijk niemand bekeerd, zij is inderdaad merkwaardig, en het tegendeel van oppervlakkig. Men make er dus aan deze oratie geen verwijt van, dat zij niet vluchtig kan, dat zij in de eenzaamheid moet gelezen worden, en met meer aandacht dan menig boek. Evenwel, nu de schrijver docent is geworden, en uit dien hoofde duidelijkheid waarschijnlijk nog meer dan vroeger tot zijne idealen behooren zal, vergeeft hij het gewis aan de belangstelling, waarop zijn eerste professorale woord recht heeft, wanneer zij ook de oorzaak nagaat van het gebrek aan doorzichtigheid, dat menigeen van de overweging van dat woord kan afschrikken.

Het geheim van een volkomen duidelijken stijl ligt in de volstrekte nauwkeurigheid van de uitdrukkingen waarvan men zich bedient. Waar die nauwkeurigheid ontbreekt, moet de lezer naar de bedoeling van den schrijver raden, hetgeen hem niet altijd gelukt, en hem in elk geval spoedig verdriet.

Oordeel en — een zeker geloof zijn alleen in staat ons aan een volkomen nauwkeurigen stijl te helpen: het oordeel dat uit heeft te maken, of de gebezigde uitdrukking juist aan haar doel beantwoordt; voorts het geloof aan de mogelijkheid van in zijne taal te zeggen wat men te zeggen heeft. Aan dat geloof hapert het wel eens. Vaak begint men reeds met eenig wantrouwen in de taal, in hare gedweeheid, in hare geschiktheid om het voertuig te zijn van alle gedachten zonder onderscheid. Gevoel kan soms te geweldig, te diep zijn om in woorden te worden nedergelegd; maar geen zuiver denkbeeld of het moet zijne zuivere uitdrukking kunnen vinden. Wat men niet goed kan zeggen, moet men in het geheel niet zeggen.

Wat men een verstandig mensch niet kan doen begrijpen, heeft men zelf niet begrepen.

Van deze overtuigingen meen ik, dat wij, schrijvers, behooren uit te gaan. Ook van ons wordt gevraagd eene dienende liefde, namelijk ten aanzien van onze lezers. Wij moeten met de taal worstelen, opdat onze triumf hun gemak zij. Aan eene strenge tucht moeten wij ons onderwerpen, opdat zij zich baden in de weelde der overwonnene moeilijkheid. De drijfveer tot dit een en ander ligt in eene overtuiging. Wij behooren te weten en te bedenken, dat lezen op zichzelf een moeilijk en onaangenaam werk is, en toch een werk, waaraan talloos velen zich niet kunnen onttrekken. Schrijvers zijn onbescheiden, wanneer zij niet doen wat in hun vermogen is om dit werk te verlichten; wanneer zij den lezer zijn kostbaren tijd rooven, door hem te dwingen, in weerwil van zijne opmerkzaamheid, een volzin twee- of driemalen over te lezen, eer hij dien volzin begrijpen kan; wanneer zij den lezer doen twijfelen aan de vaardigheid van zijn bevattings- of aan de volharding van zijn inspanningsvermogen.

De redevoering, die ons bezig houdt, bewijst niet dat de heer de la Saussaye met ons eenstemmig denkt over de verplichtingen van een schrijver. Ik vestig er de aandacht op, omdat, door de jongste staatkundige gebeurtenissen, al wat de zelfstandigheid van onzen volksaard raakt, dus ook, en misschien in de eerste plaats, de zuiverheid onzer moedertaal, in ons oog dierbaarder is geworden dan voorheen. Hoe zullen wij Nederlanders blijven, wanneer wij geen Nederlandsch spreken, geen Nederlandsch schrijven? Elk vergrijp aan onze taal schijnt mij thans een wapen in de hand van den heer Bismarck.

Waartoe het nog verheeld? Met onze taal staan wij bij andere natiën ten achteren. Een beschaafde Franschman, Duitscher, Engelschman of Rus spreekt de taal die zijne

grammatika hem voorschrijft. Een Hollander is een wezen dat met veel moeite zijne spraakkunst leert, het boek sluit, en dan er op los koeterwaalt, juist alsof hij geen spraakkunst bezat. Wij, althans wij in de hollandsche provinciën, spreken een taal, die op Gods wijden aardbodem nergens officiëel bekend is, die geen vreemdeling uit eenig boek leeren kan, een afgesleten volkstongval. Het is waarlijk een geluk, dat geen buitenlander zich de moeite geeft het Hollandsch aan te leeren. Deed hij het, en sprak hij naar onze taalregelen, hij zou uitgelachen worden, en het recht hebben ons te vragen of wij wellicht een grammatika schrijven, gelijk men een valstrik spant?

De boeketaal en de taal van het gezellig onderhoud zijn ten onzent twee. Het onmiddellijk gevolg daarvan is, dat nagenoeg niemand bij ons voor de vuist kan spreken. Spreken wij in het openbaar, dan willen wij dat gekeuvel toch niet laten hooren, waarmede wij ons in het dagelijksch leven tevreden stellen, dan moeten wij dus terstond eene aangenomene taal gebruiken. Wees nu eens welsprekend in eene aangenomene taal! Stort uw hart, uw liefde en uw toorn uit in vormen, waarvan gij u nooit bedient als gij werkelijk liefhebt of toornt! Zij, die bij ons voor de vuist weten te spreken, doen het met behulp van iets kunstmatigs, van het een of ander aanwensel, dekmantel van hunne verlegenheid. De een vindt heul bij eene zekere deftigheid, de ander bij iets humoristisch; een derde zoekt het in het afgemetene, of in een overal aangebracht en daarom dikwerf misplaatst pathos. Waar is de Hollander, die in het openbaar eene eenvoudige geschiedenis aangenaam kan vertellen? Dat is, dunkt mij, de proefsteen. Wie niet goed vertellen kan, kan niet goed spreken. Maar hoe zouden wij vertellen in het openbaar? «Der wassis in koning» moeten wij terstond overzetten in «er was

eens een koning», en zoo voort. «Asktissoodee» heet, overgezet zijnde: «als ik het eens zoo deed», «hekt niet» wordt «heb ik het niet», «dommissie», «dom is hij».

Indien men in ons vaderland nog eens een verbond opricht, laat het zijn een verbond tot reiniging, of nog liever tot afschaffing van onze spreektaal. Zij die zich aan dat verbond aansluiten, zullen jaren lang de smaadheid der taalzuivering te dragen, maar aan ons volksleven een onschatbaren dienst bewezen hebben. Wij zullen achting krijgen voor onszelven, wanneer wij beginnen te spreken als beschaafde wezens, dat is naar wetten. Veel valsche schaamte over ingebeelde stijfheid zullen wij moeten overwinnen, maar het loon zal zijn, dat wij in onze taal een volksschat gemeenschappelijk liefhebben, hetgeen thans onmogelijk is. Want wie kan liefde gevoelen voor zijne moedertaal, wanneer die moedertaal een *jargon* is?

Zoo de schrijftaal ons slechts kon troosten! Maar wij schrijven dikwerf gebrekkig. Het is alsof men het gevoel van de waarde der woorden verloren heeft! Alsof de gedachteloosheid onze muze is geworden!

II.

Eene inaugureele redevoering is een natuurlijk proefstaal van de taal, die men zich ten onzent veroorlooft te schrijven. Onze aandacht wordt dus getrokken ook door de redevoering van den nieuwen hoogleeraar in de wijsbegeerte aan Leidens hoogeschool *over de eenheid van den geest.* Hij wenscht dat «de geest zich *verdiepe* in zijn onderwerp» (bl. 5). Wanneer nu de geest zich eerst verdiept heeft, dan moet diezelfde geest «met onverdeelde aandacht *in snelle vaart* de elementen *doorloopen*, die te verbinden zijn». En hoelang moet die snelle vaart van den geest wel duren? «Tot dat de elementen (die hij doorloopen

heeft) *zich zamensluiten* tot een harmonisch geheel». Het werkwoord *zich samensluiten* was mij in Duitschland onbekend gebleven, en nog tot op dit oogenblik is het mij raadselachtig hoe de geest, in zijn onderwerp verdiept, de elementen (waarvan?), die te verbinden zijn, in snelle vaart doorloopen kan, en daarbij verwachten, dat diezelfde elementen «zich samensluiten», en dan nog wel tot een harmonisch geheel. Ontstaat die harmonie van zelf, of is zij te danken aan dat snelle loopen van den geest?

Hoe het zij, de harmonie is tot stand gekomen, want wij vernemen (bl. 5): «Wien het voorregt te beurt valt, de dingen, die hij *beseft*, aldus in een voorheen ongekend verband te aanschouwen, voor hem zal het behoefte zijn, het tafereel, dat hem aanvankelijk nog maar in omtrek voor oogen zweeft, meer en meer uit te werken, om het, zoo mogelijk, nog bij zijn leven in allen deele voltooid te zien». Laat ons nu den draad der gedachte met kracht vasthouden, opdat wij althans iets van de weelde des wijsgeers uit de verte gewaarworden. Welnu, ik stel mij in zijne plaats; ik «besef de dingen», dat is... ja, dat woord is mij ook al nieuw. Godsbesef, besef van plicht, daarvan plachten wij tot hier toe te spreken, maar een ding en de dingen te beseffen, bijvoorbeeld een tafel te beseffen of de maatschappij te beseffen... ik moet tot mijn schande zeggen, dat de mogelijkheid daarvan mijn besef te boven gaat. Ik zal er maar niet bij stil staan. Ik «besef dus de dingen», ik «aanschouw ze zelfs in een voorheen ongekend verband». Dit «voorrecht, neem ik aan, is mij te beurt gevallen». Nu ben ik gereed. Een besef van de dingen en eene aanschouwing van de dingen in een verband, wat wil men meer? Meer? Nu eerst ontstaat eene behoefte. Waaraan? Aan het uitwerken van het tafereel (van de dingen die ik besef en in een verband aanschouw), want dat tafereel «zweeft mij aanvankelijk

nog maar in omtrek voor oogen». Dat is eene teleurstelling. De dingen, tot mijn «besef» doorgedrongen en «in een vroeger ongekend verband aanschouwd», thans zijn zij weer aan het zweven, aan het zweven in blooten omtrek! Wanneer mij nu gezegd wordt, dat ik dit tafereel moet uitwerken, dan vraag ik angstig waarmede? *De* dingen zijn er al in, ik heb ze al «beseft»; het verband tusschen de dingen is er ook reeds in, want ik heb de dingen in verband tot elkander aanschouwd; wat leent mij dan de verven, noodig voor de uitwerking? Wat is er nog buiten *de* dingen en hun verband? Ik mag toch als wijsgeer mijne fantasie niet te hulp roepen?... Evenwel, ik gehoorzaam; ik begin het «zwevend tafereel» uit te werken, en althans het doel wordt mij meegedeeld: «Om het, zoo mogelijk, nog bij mijn leven (en anders hiernamaals?) voltooid te zien.» Maar gesteld nu, dit gebeure. Wat zal ik meer zien dan bij den aanvang? In den aanvang had ik een «tafereel» verkregen uit «een besef van *de* dingen en een aanschouwing van hun verband». Wat zal ik zien aan mijn levenseind? Ik ben misschien al te nieuwsgierig. Ook vergeet ik, dat de nieuwe hoogleeraar in de wijsbegeerte aan de Leidsche Hoogeschool, Prof. Land, bezig is, niet met «de minder aantrekkelijke figuur van den nuchteren navorscher», maar met «de schitterende *verschijning* van den kunstenaar op het gebied van de wijsbegeerte» te schilderen. Prof. Land onderscheidt namelijk tusschen hen, die een wijsgeerig stelsel ontwerpen, en hem, die de wijsgeerige stelsels uitlegt. De onderscheiding is rechtmatig, maar welke voorstelling vormt zich de hoogleeraar nu van dien uitlegger? «Den uitlegger (die tevens rechter is) *faalt* (*fehlt*?) niet zelden het vermogen die groote geesten in hun vlucht te volgen» (blz. 6). Maar hoe zal hij zijne taak dan vervullen? Geen nood. Die uitlegger zal den «aanstoot (ergernis?) geven tot nieuwe ontwerpen». De

hoogvliegers van daareven zijn hier, gelijk men ziet, tot ontwerpers geworden, die aanstoot geven.

Op soortgelijke zonderlinge samenvoegingen moet men zich voorbereid houden. Nu eens ziet men (bl. 6) «de kritiek een hoofdrol toedeelen aan het onderscheidende verstand», straks ontmoet men een «toetsenden nadenker, die het bouwen van een afgerond wijsgeerig stelsel afwijst» (bl. 6), of dwalen wij (bl. 7) «in de hoogste streken (niet van de filosofie, maar) van de geschiedenis der filosofie». Op diezelfde bladzijde «herinnert men ons aan den wezenlijken (lees: wesentlichen) zamenhang van proeven van antwoord». Deze proeven van antwoord zijn gegeven op vragen, die «als de pijlen in de(n) klaauw van den Nederlandschen leeuw, naar allerlei richtingen uit elkander wijken». Uit elkander wijken. Het moet een aardig gezicht zijn, bijvoorbeeld twee menschen «uit elkander te zien wijken». Verrassende beelden treffen ons gedurig. «De halfheid van eenzijdige kracht» mag evenmin onopgemerkt blijven, als dat «*bewustzijn* der wijsgeerige behoefte, dat de meest tegenstrijdige *kleuren* draagt» (bl. 7). «De werkelijkheid» wordt hier «doorzien»; de opvoeding ijdel geacht zonder *kennis* van al de voorwerpen (al de kinderen?), die daarbij *in het spel* komen». Doch dit laatste, over de opvoeding, hangt met iets anders samen. Aan kennis hecht namelijk de hoogleeraar Land blijkbaar een buitengemeen groote waarde. «Zonder kennis ontbreekt het (volgens hem) zelfs den dichter en prozaschrijver aan een inhoud». Ik wordt ongerust. Maar is hier geene overdrijving? Al heeft mijn gedicht of mijn opstel geen inhoud zoolang ik onwetend blijf, te beweren dat ik zelf, ik, de dichter of de prozaschrijver, daarom geen inhoud heb, komt mij wat sterk voor. Inmiddels zijn wij thans bedeeld met de uitdrukking: «het ontbreekt hem aan een inhoud». De uitdrukking: *het ontbreekt aan*, placht ik tot hiertoe

te verbinden met *abstrakta*, en te zeggen: het ontbreekt N. aan geduld, aan volharding, aan geld enz. Voortaan zal men ook kunnen zeggen: het ontbreekt mij aan eene vrouw, aan een gulden. Schrikten wij zooeven reeds, onze zenuwen hebben nog dieper schok te verduren, want Prof. Land houdt staande, dat «het een schrijver zonder kennis (ook) aan een vorm ontbreekt». Hoe, een schrijver zonder kennis heeft geen vorm? heeft vorm noch inhoud? Het is om akelig van te worden. Bij een spooksel is het nog gezelliger. Heeft het dan, evenmin als de onkundige, een inhoud, het heeft althans een vorm.

Maar de heer Land rekent nu eens op de onaandoenlijkheid onzer zenuwen, gelijk op de onverschrokkenheid onzer verbeeldingskracht. Hij laat ons zien «handgrepen der wetenschap toegepast op bronnen»; hij laat ons ontdekken «het zegel *der* waarachtige verklaring (waarvan?) in harmonie der verschijnselen *binnen* de eenheid der theorie» (bl. 9). Aan moed wil hij ons doen gewennen, want «alle hooger menschelijk leven» is in zijn oog niets minder dan «bejegening der wereld, van een of anderen kant», en slechts «tot dezen prijs», tot den prijs dezer «bejegening» (een vriendelijke bejegening toch, wil ik hopen!) «wordt ook onze eigene volmaking verkregen», terwijl in zijn oog «de regte werkzaamheid die is, waarbij het innig verband (van wien of van wat?) met de andere leden en levensfunctiën van ons geslacht niet verwaarloosd wordt» (bl. 10). Aan dat verband is hem daarom zooveel gelegen, omdat hij met instemming de «warme toespraak» kan aanhalen van den heer Theod. Jorissen, hoogleeraar in de Nederlandsche taal te Amsterdam, eene toespraak, waarin deze betuigt, dat «geene enkele generatie op zich zelf staat, alleen, onverpligt door wat voorafging, onverpligt jegens wat voorafging». Merkwaardig is dit met het gezag van twee hoogleeraren bekrachtigd

gebruik van het woord *onverplicht*. Die hoogleeraren hebben de onverplichte goedheid gehad om in den zin van dat woord eene nieuwe schakeering op te nemen. Of zij ons daarmede aan zich verplicht hebben? Of wij daarentegen «onverplicht door, onverplicht jegens hen» zijn? Wie zal het uitmaken? Wie op hun gezag tot iemand, wien hij veel verschuldigd is, durven zeggen: Mijnheer, ik sta jegens u niet onverplicht? In elk geval bewondere men de lenigheid onzer taal: Naar de HH. Land en Jorissen kan men zoowel «onverplicht staan *door* als *jegens* iets» (bl. 11). Maar meer nog bewondere men den omvang van hun plichtsgevoel, want het spreekt bij hen ten aanzien van verleden en toekomst. «Het moest dan ook den Heer Jorissen van het hart, dat er in ieder tijdperk slechts een kleine groep is, die zich den band met *het* verleden en *de* toekomst bewust is (men behoeft tegenwoordig niet meer *van* iets bewust te zijn) en de verpligting erkent en opneemt.» Een kleine groep? Ik geloof het gaarne. Eene betrekking op een zeker verleden, bijvoorbeeld op het verleden van zijn familie, zijn taal, zijn land, zijn volk te gevoelen, en de plichten te aanvaarden, die uit zulk eene betrekking voortvloeien, vind ik al zeer fraai; maar verplichtingen te erkennen tegenover *het* verleden... Good gracious! het is een gewoon mensch te machtig. Jammer genoeg; want volgens Prof. Land is «tot bovengenoemde kleine groep te behooren, eenzelvig met waarlijk zelfbewust te zijn». Hadden wij zooeven, zonder kennis, vorm noch inhoud, thans hebben wij geen waar zelfbewustzijn, wanneer wij niet tot een kleine groep behooren, «die *de* verplichting opneemt ten aanzien van *het* verleden en *de* toekomst». Vooral betreur ik nu, niet eens te weten wat men onder het «opnemen» van een verplichting verstaat. Een verplichting op *zich* nemen, een verplichting luchtig opnemen, zoo sprak men voor acht

jaren toen ik Holland verliet, maar dat schijnt verouderd.

Dat men in eene zaak van dit aanbelang in het duister moet rondtasten! Want op het stuk van dat verband laat Prof. Land ons nog niet los: «Waar de hoofdverrigtingen, zegt hij, van het redelijke leven uit hun (is *verrichting* thans mannelijk?) uit hun wezenlijk (lees: wesentlich) *verband* worden gerukt, krimpen zij inéen tot een kinderspel van volwassenen of tot slaafsche dienst van vrijgeborenen». Er is iets ijzingwekkends in dezen volzin. Dat «rukken van hoofdverrichtingen uit hun verband»! Dat «inéenkrimpen van hoofdverrichtingen!» Ik gevoel dat hier iets belangrijks gezegd wordt, maar ik ben er niet achter. Want, terwijl mij hier voorspeld wordt, dat, zoo ik de hoofdverrichtingen van het redelijke leven uit haar verband ruk, mij niets overblijft dan: 1o. kinderspel en 2o. slaafsche dienst, verzekert mij de volgende volzin, dat, in het onderstelde geval, «de wetenschap (het geheel der hoofdverrichtingen van het redelijke leven) schoolsche haarkloverij, of opeenstapeling van *empirische zandhoopen*» wordt. Nu, haarkloverij heb ik nooit voor een kinderspel gehouden; opstapelen van zandhoopen heeft zeker iets van slaafschen dienst, mits ik dan maar aan wezenlijke zandhoopen denken mag. Dit wordt mij evenwel belet door de bijvoeging *empirisch*. Empirische zandhoopen!... Spekulatieve zandhoopen! Aprioristische, aposterioristische zandhoopen. Het beeld is zeker wel aardig, als men het begrijpt.

Aan dat verband ligt zoo oneindig veel. Hoort slechts! «Hetgeen grootsch en edel was zoolang het werd opgevat als deel van een levend geheel, dat wordt op zichzelf genomen een beuzelarij, waarvan zich de gezonde mensch met walging afwendt, en waarboven het leven van den jager in het maagdelijk woud of een herder in de woestijn hem (den gezonden mensch) duizendmaal verkieslijker

voorkomt» (bl. 12). Eene nadere uitlegging van deze dichterlijke taal ware niet overbodig. Iets is eerst «deel van een levend geheel.» Nu neemt men het «op zich zelf». Wat is het nu geworden? Een dood brok? Neen, «een beuzelarij»! Stoute gedaanteverwisseling, die Ovidius vergeten heeft. Wij staan dus voor eene beuzelarij. Wat zullen wij nu gevoelen? Prof. Land zegt: «walging». Ik zou er niet op gekomen zijn, evenmin als op dien herder in de woestijn, wiens schapen, arme schapen, het niet vet zullen hebben. Dit laatste beeld heeft anders wel zoo iets oostersch, ofschoon het, in weerwil van dat jagertje, — raad eens hoe? — toch maagdelijk gebleven woud, meer aan Amerika doet denken.

Laat ons hopen met den heer Land (bl. 12), «dat door alle wanbegrippen heen zich een instinct van geestelijk zelfbehoud openbare», trots alle «beslommeringen *om* uiterlijk voordeel»; en omdat «in de dwaling altijd een element van waarheid *be*vat is (bl. 13), al gaat dit gebruik van het woord *bevatten* onze gewone bevatting te boven.

Ik staak dus mijne kritiek; ik schenk den heer Land zijn «wortel die nieuwe loten drijft», zijn «overvloed» niet van bewijzen, maar «van bewijsvoering» (bl. 13), zijne «feitenstudie», zijn «antwoorden op een vraag met een wereldtheorie». Ik wil het niet al te hoog opnemen, wanneer hij spreekt van «de met opzet onvoltooide wetenschap», alsof er een werkwoord *onvoltooien* bestond, van «eene ongevoeligheid voor prikkels, als blijvenden toestand, die tot verstomping *leidt*» (bl. 14), alsof zulk eene ongevoeligheid niet reeds de «verstomping» zelve ware. Desnoods ben ik geneigd met hem «den weerklank van uiterlijke teekenen in mijn eigen binnenste te vernemen» (bl. 16), mij met hem en «met al wat aan mij is ingeweven (te gevoelen) in de wereld», ja door «het opnemen van ondervindingen eene strijdigheid gewaar te worden

met eenige levensfunctie». Ik gun hem «terugwerking op een stoornis», zelfs «een wezenlijk verkeer, onderhouden met voorwerpen», en nog liever den droom van eene «werkzaamheid des geestes eindeloos in duur gelijk de wereld» (bl. 16), al hebben de natuurkundigen reeds berekend, wanneer ons geheele zonnestelsel op zal houden te bestaan. Over de mogelijkheid van «een kring te verbreeden», van een «rigtsnoer door te trekken», over het aangename van het woord «geheelheid» of van de «invoeging van den enkele in een hooger geheel (hoe hoog wel?),» wil ik niet redetwisten, evenmin als over de vraag of men «een deel van het geestelijk leven, dat men in zijn binnenste draagt, doordenken kan» (bl. 17). Er moeten verborgenheden blijven. Verklare wie kan hoe «historische kennis een hoofdstuk van de geschiedenis der menschheid» kan zijn (bl. 18); hoe men «door middel van een indruk inwerken kan op de goede gezindheid der menschen» (bl. 19); hoe men «het geluk afronden», of «een omvang bespannen» kan (bl. 21). Wandelen wij liever in het licht van sommige nieuwe bepalingen, ons door den hoogleeraar ten beste gegeven: «bij de voortplanting, heet het bl. 23, smelten twee van die levens, van verschillende zijden herkomstig, oogenblikkelijk zamen tot een *afgesloten* geheel»: «de oppervlakkige beschaving beschouwt de wereld als bloote stof voor haar handwerk» (bl. 24); «het handelen van den mensch is een voortscheppen *aan* het heelal» (bl. 25); en eindelijk (*last but not least*): «het menschelijk geslacht behoort in oorsprong en wezen tot het zamenstel van den kosmos, en zijne werkzaamheid is begrepen in de som van al wat uit de eerste bron van alle werking in het heelal is opgeweld» (bl. 26). Bedenkt men nu, dat de natuurkundigen als die eerste bron mechanische beweging noemen, dan heeft men in deze redevoering over de eenheid van den *geest*, eene belijdenis

die wel eenigszins naar materialisme riekt. Volledigheidshalve zij hier nog vermeld, dat onder de vele bepalingen die men uit deze redevoering bijéen zou kunnen zamelen, eene bepaling van hetgeen eigenlijk onder geest moet worden verstaan, vruchteloos gezocht zou worden. Geest schijnt in Leiden gangbare munt.

III.

Veel minder luchtig dan de toon dezer kritiek onwillekeurig geworden is, is de stemming waarin die kritiek zelve mij verplaatst. Dat een hoogleeraar in de wijsbegeerte aan «Neerlands oudste en meest begunstigde hoogeschool» een ongekuischten stijl mag hebben, dat men ten onzent deel kan nemen aan het hooger onderwijs, wanneer men het versmaadt, zijne denkbeelden in ook maar eenigszins duidelijk Hollandsch uit te drukken, is geen verblijdend teeken des tijds, en verraadt eene bedenkelijke minachting voor het kleinood onzer taal. Ik weet niet, hoe het komt, maar ik kan de verschijnselen op letterkundig gebied in ons vaderland niet meer afscheiden van hetgeen mij *de* staatkundige vraag bij uitnemendheid schijnt te zijn: het voortbestaan onzer nationale zelfstandigheid. Ik geloof in ernst dat een volk zoo lang in onafhankelijk aanzijn blijft als het dit verdient, en dat het ophoudt dit te verdienen, zoodra het zelf zijne eigenaardigheid verwaarloost. Onze kostelijkste eigenaardigheid, vooral tegenover een op aanhechting belusten nabuur, is onze taal. De taal, heeft men gezegd, is heel het volk. Schuilt er ook overdrijving in deze uitspraak, wat zij aan waarheid bevat, is openbaar. Maar welke toekomst zou dan een volk wachten, wanneer zijne onderwijzers, immers zij die deel nemen aan het hooger onderwijs, tot in de tegenwoordigheid van het geheele akademische publiek, eene taal mochten spreken,

die geene taal is, maar een aanéenrijging van germanismen, onjuiste beelden en onvaste bepalingen.

De oratie van den heer van Bell geeft weinig troost, al is bij hem de ontwikkeling van het eens gekozen hoofddenkbeeld veel helderder en geleidelijker dan bij den heer Land.

Het karakter der Onafhankelijke Theologie is van Dr. Bell's onderwerp. Reeds op de eerste bladzijde, reeds in den tweeden volzin, stuit ik op deze zonderlinge bepaling: «Met de uitdrukking *het moderne bewustzijn* bedoelt men die belangrijke verandering, welke in het voelen en denken enz. is begonnen plaats te grijpen.» Kan dan een bewustzijn ooit eene verandering zijn? Straks worden wij vergast op een «godsdienstig, zedelijk *leven*, dat zich in de *levens*wijze van de moderne maatschappij kleedt» (bl. 6). Een leven, dat een levenswijze aanneemt, is al een raar leven, maar zich *in iets* kleeden?.... Ik zal mijn oor eens te luisteren leggen, of ik soms hoor: ik kleed mij heden in een zijden japon; ik kleed mij in een rok.

De heer van Bell is anders niet afkeerig van populaire spreekwijzen. Op éene bladzijde (bl. 6) vind ik tot tweemalen *gaan* verbonden met een werkwoord: «men mocht *gaan* spreken» en «men is de bestanddeelen *gaan* onderscheiden» 1). Mij dunkt, niet zeer fraai. Doch het kan er beter door dan die «inzichten, waarvan in *de voordracht* der *toenmalige* theologie geen kennis werd genomen» (bl. 7). Of is de voordracht der theologie hetzelfde als het voordragen van theologie? Over de bevalligheid van dat *toenmalig* zullen wij maar heenglijden. De heer van Bell en ik hebben blijkbaar niet denzelfden letterkundigen smaak. Hij spreekt bijvoorbeeld (bl. 7) van «den tand des tijds die een onjuist praedicaat verwijderen zal;» van een

1) Bl. 7 «het is eene hachelijke onderneming — te *gaan* strijden.»

«gebied van menschelijke levensuiting;» van (bl. 8) een «overbodigen *bijvoegelijken makker* van de theologie.» Ook zijne logika zou ik niet altijd durven overnemen. Hij verklaart «rekenschap» te willen afleggen van «de waarde en de beteekenis zijner wetenschap», dat is van de theologie, en zegt nu uit dien hoofde te willen spreken over «het karakter der onafhankelijke theologie» (bl. 8). Kunnen evenwel de waarde en de beteekenis der theologie in het algemeen blijken uit het karakter van eene bepaalde soort van theologie?

Ik heb nog meer vragen op het hart. Kan eene theologie «geboren worden *te midden* van een historischen samenhang?» Kunnen modernen *saamgebonden* worden *in* een groep? Wat zijn «beginselen, voort*vloeiende* uit een grondslag?» Wat «nuancen die op een grondslag steunen?» Of, «nuancen die beheerscht worden door een grondslag?» Den heer van Bell schijnt dit een en ander geene ernstige moeilijkheid te baren. Bl. 9 vindt hij namelijk «het standvastig kenmerk onzer (dat is der moderne) theologie in een algemeenen grondslag, waaruit beginselen voortvloeien, waarop alle individueele nuancen steunen en waardoor al die nuancen beheerscht worden». Dit «standvastig kenmerk der moderne theologie» gelijkt, het zij in het voorbijgaan gezegd, bijzonder veel op het standvastig kenmerk van alle denkbare theologie. Ik kan mij althans geene godgeleerdheid voorstellen, zonder «een algemeenen grondslag», of die bij hare vertegenwoordigers geen «schakeeringen» zou toelaten.

Doch wij blijven bij den vorm. De heer van Bell zal zich zelven waarschijnlijk niet vergeven van «eene hedendaagsche anthropologie» gesproken te hebben, die «aanwijzen zal hoe belangrijk het gehalte van anthropologisch inzicht is, dat in den reuzenarbeid van Fichte en anderen werd nedergelegd» (bl. 10). Die anthropologie heeft hem

allerlei parten gespeeld. Hij is er toe gekomen om «haar onafgebroken te doen vooruitgaan met polemiek». Ja, de hoogleeraar beweert, dat «de psychologie *weder* een belangrijk deel werd van de *nieuwere* wetenschap van den mensch» (bl. 10), hetgeen zou doen vermoeden, dat zij reeds vroeger een deel daarvan had uitgemaakt. Eene soortgelijke onachtzaamheid treft ons in den volgenden volzin, — bijna een psychologisch raadsel, omdat wij nu toch van psychologie spreken: — «Zoodat men nu, als men haar, nadat zij in 't algemeen»... Neen, inderdaad, dat is al te kras, eene frase te beginnen met «zoodat men nu, als men haar, nadat zij»... Doch scheppen wij moed. Welaan dan! «Zoodat men nu, als men haar, nadat zij in 't algemeen een min of meer bepaalden inhoud heeft verkregen, gadeslaat, kan opmerken, in hetgeen zij ontkent en in hetgeen zij stelt, den rechtstreekschen invloed van de behartiging der anthropologie in haren ganschen omvang.» Wij zijn er, wat weten wij nu? «Als men haar gadeslaat, kan men iets opmerken.» Dit lijdt geen twijfel, mits men dan ook *in haar* iets trachte op te merken. De hoogleeraar zegt daarentegen: «Als men haar (de moderne theologie) gadeslaat, kan men den rechtstreekschen invloed enz. opmerken *in hetgeen zij ontkent.*» Dit is meer aan twijfel onderhevig. De nieuwere theologie ontkent bijvoorbeeld het wonder. Hoe kan men nu in het wonder «den rechtstreekschen invloed» waarnemen van anthropologische studie of van welke studie dan ook? Prof. van Bell heeft waarschijnlijk willen zeggen: in de omstandigheid, dat de moderne theologie juist dit ontkent en dat stelt, ziet men den invloed enz.

«Inhoud» (Inhalt), in figuurlijken zin, begint thans zeer in de mode te komen, evenzeer *aansluiten* en *aansluiting*. Bij den heer van Bell kan er zelfs aansluiting aan een karakter plaats hebben. «Met aansluiting, schrijft hij bl. 11,

aan het algemeen karakter van de methode enz.» Onmiddellijk daarop: «sluit de onafhankelijke theologie zich weder bij de wijsbegeerte der ervaring aan». Dit evenwel daargelaten, ervaring onderstelt waarneming, en wie over ervaring spreekt, zal gewis ook van waarneming een juist begrip hebben. Maar waarom gewaagt Dr. van Bell dan (bl. 11) van «de waarneming, *dat* de natuurwetenschappen tot navolgenswaardige voorbeelden mochten worden gesteld?» Kan men dan ooit waarnemen, dat iets *mag* geschieden? En welke regel veroorlooft het gebruik van het voegwoord *dat* na een zelfstandig naamwoord? «De waarneming, dat.» Dan mag men ook zeggen: het geloof, *dat* er een God is; de meening, *dat* er een hollandsche taal is; de bewering, *dat* men haar moet eerbiedigen; het vermoeden, *dat* dit niet altijd geschiedt. Laat ons taaleigen dit toe? Is het niet beter geloof te slaan aan de meening, *volgens welke* er eene hollandsche taal is?

Met die meening nog altijd behept, frons ik onwillekeurig de wenkbrauwen bij «een gebruik, dat voortkomt uit de nawerking van Kant,» bij een «vestiging van gemoedsleven» (bl. 12), bij de vereenzelviging van *aanstonds* en *terstond* (bl. 10 en 13); bij «het opmerken» of «het in toepassing brengen van een inzicht» (bl. 13); bij de tijdsbepaling: «in de twee eerste eeuwen *sedert* Jezus optrad» (bl. 14), aangezien hier het woord *sedert* het woord *nadat* niet schijnt te kunnen vervangen. Moeite heb ik evenzeer mij neder te leggen bij «eene onjuist geschrevene letter,» die eerst «bezield wordt door de warmte van het zuiverst hartebloed» om onmiddellijk daarop «ongeëvenaarde fijnheid en juistheid van blik te laten doorschijnen.»

Ook Prof. van Bell geeft ons bepalingen ten beste. Ziehier eene bepaling van de geschiedenis. Nadat wij een oogenblik verwijld hebben bij «de objectieve pyramiden

van Egypte,» (zijn er ook subjektieve pyramiden?) lezen wij (bl. 15): «Wat is eigenlijk de geschiedenis?» Het antwoord wordt ons niet onthouden.

De geschiedenis is «een in ieder telkens levend menschengeslacht voortgezette overlevering van berichten over hetgeen volgens het oordeel van sommige menschen, die zich met geschiedschrijving minder en meer ernstig bezig hielden, gebeurd is.»

Het is niet in het voordeel van deze bepaling der geschiedenis, dat zij juist hetgeen te bepalen was, namelijk het woord geschiedschrijving, heeft moeten bezigen. Ook wordt de duidelijkheid niet verhoogd door de vermelding van een «ieder telkens levend geslacht». Maar bovenal mis ik in deze bepaling het aandeel, dat kritiek aan elke ware geschiedenis heeft. Zegt de heer van Bell dus: «Geschiedenis is niets anders dan eene overlevering,» en meent hij natuurlijk dat zij (niet eene, maar wel degelijk) eene gezifte overlevering is, dan stuiten wij ook hier weder op gebrekkige taal.

Gebrekkige taal, dat «opheffen (aufheben) van eene mogelijkheid», dat «aarzelen van het krankzinnige warhoofd» (bl. 16), dat «vasthouden van de beheersching en doordringing van ieders individuëele eigenaardigheid door de algemeene trekken van de menschelijke natuur», maar vooral dit woord omtrent Jezus: «ook hij was in zijn gansche leven onderworpen aan de wetten van het physiologisch-psychologisch leven» (bl. 17). Wat is dat voor een soort van leven? Ik vermoed, dat de hoogleeraar de «bijvoegelijke makkers» vóór het woord *wetten* heeft willen plaatsen. Maar het is niet het eenige geval, waarin op een verschijnsel toegepast wordt hetgeen alleen van de wetenschap van dat verschijnsel kan gezegd worden. Ik lees bijvoorbeeld op bl. 17: «De onafhankelijke theologie gaat uit van hetgeen in de anthropologie als feitelijk

bestaande menschelijke toestanden en levensuitingen voorkomt.» Ik maak mij geene voorstelling van een menschelijken toestand, die, «als feitelijk bestaande» nog wel, in eene wetenschap, of ergens elders dan alleen in de werkelijkheid voorkomen kan. Ik «ben mij hieromtrent niet helder bewust» (bl. 18), en zie daarin geenszins «de wezenlijke eerbiediging van de feitelijk gegeven werkelijkheid», al wordt deze «eerbiediging, een anthropologische grondstelling» genoemd, een woord straks aangenaam afgewisseld met het nieuwe *leenstelling* (bl. 18), het bezit waarvan ons even rijk maakt als de Duitschers met hun *lehnsatz*... Maar wat zou ons ook nog van hen scheiden of onderscheiden... Komt, laat ons naar Berlijn varen, en, zonder ons helder bewust te zijn omtrent den feitelijk bestaanden laatsten grond van deze onze zonderbare levensuiting, Bismarck aangaan om annektiering.

Indien zich in mijne kritiek eenige bitterheid mengt, het is waarlijk mijne schuld niet. Terwijl duitsche aardrijkskundige leerboeken Nederland reeds rangschikken onder het hoofd: *deutsche Auszenlanden*, is het pijnlijk te zien, dat er onder onze geleerden zijn, die met onze taal lichtvaardig handelen.

Of is de uitdrukking te sterk? Wanneer ik lees dat wij «aan een levensgevoel en een levensuiting den moed danken die ons doet leven» (bl. 22); wanneer ik lees van «een uitdrukkelijk streven om (niet in ons gemoedsbestaan maar) in de kritische analyse van ons gemoedsbestaan het toevallige van het algemeene te onderscheiden» (bl. 23) en verneem, dat «dit algemeene uit onze individueele eigenaardigheden geabstraheerd moet worden», terwijl wij dit algemeene «ook in de individueele eigenaardigheden van weer andere menschen *leeren zien doorstralen*»; wanneer ik mij «eenen drieledigen metafysischen toestand van het menschelijk wezen» moet laten welgevallen,

mitsgaders «eene analyse, die behartigd wordt», en «een zin van woorden, op te vangen door het gevoel»; ja, eindelijk, een «logisch voortschrijdend, scheidend en verbindend verstand», dan word ik mistroostig, en denk onwillekeurig dat het ons geen ernst meer is met de zaken die wij bespreken, dat het in ons vaderland er niet meer op aankomt hoe wij ons aanstellen, daar er, gelijk men zegt, toch geen haan naar kraait.

IV.

Ik keer eindelijk terug tot de redevoering van Prof. de la Saussaye. Hij zal mij toegeven, dat zijne vrijmoedigheid bij het gebruik van germanismen, ja zelfs van duitsche woorden, moeilijk overtroffen kan worden. *Polizei-Staat* en *Zersplitterung* treffen ons reeds op de tweede bladzijde zijner verhandeling 1). Met Latijn en Fransch worden zij afgewisseld, zoodat wij reeds in de inleiding vergast worden op «de organisatie van de respublica literata, verheven boven de beklemmingen van den Polizeistaat» 2). Het hapert evenwel in zijn stijl vooral aan nauwkeurigheid. De zinnen zijn gewoonlijk bijna in orde, maar ook niet meer dan bijna, hetgeen op den duur vermoeit en een gevoel van onzekerheid geeft.

Een enkel voorbeeld: «Er is eene vaste overtuiging noodig, *dat* de theologische wetenschap in den cyclus der wetenschappen niet *mag* gemist worden of die cyclus wordt verbroken en daarmede de band die alle wetenschappen

1) «Vorschule», bl. 16.

2) Bl. 7. «Is niet de *kwestie* van het hooger onderwijs eene der vele *questions brûlantes* in den *politieken* strijd?» Van kleinigheden als «speciaalvakken» (bl. 11), in stede van speciale vakken, anthropocentrisch, zal ik zwijgen; — ook van volzinnen, die (zie bl. 10, 11, 19) negen, elf, ja vijftien regels lang durven zijn. «Cultuurtoestand» vind ik ook niet fraai; aan ons kultuurstelsel hebben wij waarlijk vooreerst genoeg.

verbindt» (bl. 7). Vooreerst ware: «*kan* gemist worden» beter: maar dan moest de volgorde der beide laatste deelen van den zin juist omgekeerd worden: eerst wordt de band verbroken en *daarmede* de «cyclus». Wie zal zeggen: de schoof viel uitéen en daarmede brak het koord, dat de halmen verbond?

Bl. 9 spreekt Dr. de la Saussaye van een «gedachte die het gebouw *tot* iets doet zijn»; (tot iets maakt, zweefde hem natuurlijk voor den geest): van «een harmonisch geheel, waarvan de deelen in elkander overgaan, zoodat het eene in het andere overgaat»; van een «volk dat een moment vertoont», aan welk moment hij «fijnheid en reinheid» toeschrijft. «In dat moment ging de synthetische eenheid der oostersche volken in de analytische verscheidenheid der verschillende vakken op, als de zon in hare stralen». Bij zulke volzinnen is het natuurlijk niet de vraag of men zich op de hoogte van het onderwerp bevindende, niet ten naastenbij zou kunnen bepalen wat de schrijver eigenlijk heeft willen zeggen. Stijl heeft geenerlei recht op toegevendheid. Een schrijver moet zijn lezer als zijn vijand beschouwen, dien hij in boeien te kluisteren en in triumf mede te voeren heeft. Als ik u lees, gonzen duizend gedachten om mijn hoofd; zij leiden mij gedurig af; gij moet ze eerst verbannen gelijk de heilige Bernardus het deed met de vliegen, die hem bij de inwijding eener kapel kwamen hinderen. Gij moogt niets bij mij onderstellen dan het noodige verstand; verder moet gij alles wat gij verlangt door dwang verkrijgen; mij dwingen u te volgen, dwingen u te begrijpen. Wanneer ik u misversta, is het uwe schuld. Ik ben niet gehouden, iets anders in uwe woorden te lezen dan hetgeen gij er in gelegd hebt. Gij moogt niet staat maken op mijne goedigheid.

Zeer onvoorzichtig, ik weet het, handelt hij, die, zelf schrijver, zulke eischen toegeeft. Maar al moest ik zelf,

krachtens deze eischen, des doods schuldig bevonden worden, ik zal ze niet verkorten. Wij, Hollanders, hebben noodig, dat men ons de regelen der krijgstucht op letterkundig gebied gedurig inscherpe. Vooral in den laatsten tijd neemt het zich laten gaan op dat gebied in onrustbarende evenredigheden toe, hetgeen te onvergeeflijker is, nu wij zelfs onder de levende schrijvers uitstekende voorbeelden hebben.

Prof. de la Saussaye, al heeft hij lang in het Fransch zijne gedachten uitgedrukt, zal waarschijnlijk zelf voor zijn hollandschen stijl geene toegevendheid verlangen. Kan hij verwachten, dat wij «de reinheid en fijnheid van een moment» bewonderen, van een moment dat «vertoond» wordt? Kan hij ons euvel duiden, dat wij moedeloos worden bij «een moment, waarin de synthetische eenheid der oostersche volken (ook der Chinezen bijvoorbeeld?) opging in de analytische verscheidenheid der verschillende vakken?» Analytische verscheidenheid? Ik begrijp met den besten wil niet wat bedoeld wordt. Wat door analyse verkregen wordt, is niet van zelf zonder eenheid. Ook een analytisch oordeel heeft eenheid. Heeft men willen spreken van eene verscheidenheid, uit analyse ontstaan? Dan blijft het raadselachtig hoe in zulk eene verscheidenheid, de verscheidenheid van door ontleding verkregene bestanddeelen, ooit eene eenheid *op kan gaan*. Ja, wat is in het algemeen eene eenheid die opgaat, waarin dan ook? Het beeld zal het ons niet ophelderen, al is dat beeld aan de zon ontleend. Slechts het algemeen bekende of erkende kan een beeld leveren. Maar is er iemand die de stelling voor zijne rekening neemt: de zon gaat op in hare stralen? Zij moest dan al lang schoon op zijn.

Worden nog andere voorbeelden verlangd van de onnauwkeurigheid, die ik den redenaar verwijt? Bl. 10 «ligt aan een spraakgebruik de eenheid der wetenschap ten grondslag». Men heeft natuurlijk willen spreken van het

denkbeeld of het besef dier eenheid. Bl. 11 «ligt eene praktische zijde opgesloten in den historischen oorsprong van het gebruik van een woord.» Op diezelfde bladzijde ontmoeten wij «een orgaan, dat 1°. de maatschappij met de wetenschap *verbindt*; 2°. de maatschappij *voedt*; 3°. de maatschappij haar ideaal *doet te gemoet gaan*; 4°. de wetenschap in iets *doet geworteld blijven*; 5°. de wetenschap voor verdorren *bewaart*. Dit wonderorgaan, met zoo uiteenloopende verrichtingen, is — de universiteit. Gemeenzaam uitgedrukt, de redenaar spreekt zichzelven gedurig voorbij, het schadelijkst gevolg van de onnauwkeurigheid van zijn stijl. In dezen zelfden volzin over het orgaan staat met zoovele woorden het volgende: «de maatschappij met de wetenschap verbonden en met hare resultaten gevoed, gaat *alzoo* haar ideaal te gemoet.» Maar kan Prof. de la Saussaye bedoeld hebben, dat de maatschappij haar ideaal te gemoet gaat, zoodra zij slechts regelmatig met de uitkomsten der wetenschap gevoed wordt? Neemt hij dit intellektualisme voor zijne rekening? Zijn *alzoo*, ernstig verstaan, zou ons het recht geven tot een bevestigend antwoord.

Om niet onbillijk te worden, moet men dus gedurig de uitdrukking naar de onderstelde bedoeling verbeteren. Bl. 12 wordt gevraagd of «die hoogere synthese verloren is gegaan,» en geantwoord: «de ideale opvatting dier hoogere eenheid schijnt verloren te gaan.» Raad nu, waarover gesproken wordt, over de eenheid of over de opvatting der eenheid! Maakt men zich eene duidelijke voorstelling van «eene kiem die levenwekkende kracht bezit, waardoor versteening geweerd en de dood overwonnen wordt?» (bl. 13). Versteening wordt niet geweerd, dan om voor verrotting plaats te laten. Heeft de redenaar werkelijk willen zeggen (bl. 13) «dat de kerk van het westen Aristoteles *in eere* heeft gebracht?» Zij heeft hem veeleer te schande gemaakt. Kan hij in ernst gelooven aan «een

band die bezoedelt» (bl. 14)? Heeft hij anders dan met zijne pen geschreven (bl. 16): «in de reeks der groote philosophen in Duitschland was een goed deel oorspronkelijk theologisch gevormd, of, omgekeerd de theologen philosophisch.» *Een goed deel* en *de theologen* moeten het maar te zamen met dat éene werkwoord *was* in het enkelvoud stellen. «*Een goed deel in de reeks der philosophen*» moet beteekenen *vele philosophen.*

Zullen wij voortgaan, en den vinger houden bij «eene gespannen verhouding, die slechts geringen invloed heeft op eene betrekking» (bl. 16)? Kunnen wij wijs worden uit eene «encyclopedische idee,» die «in de universiteit hare belichaming» (bl. 10) en dan nog eens in «de philosophische faculteit hare draagster» vindt (bl. 16); eene «universitaire idee» die (bl. 17) «de rijpe vrucht is eener ontwikkeling van eeuwen» en dan twee regels later plotseling «eene teedere plant» wordt, om straks «het geloof aan een zedelijken band te bewaren» en «een element van persoonlijke beschaving» te zijn?

Met onmiskenbare verontwaardiging verwerpt de hoogleeraar het vermoeden, naar hetwelk het «eene illusie zou wezen, dat er wetten zijn voor het denken, het *gewaarworden*, het *waarnemen*, het oordeelen» (bl. 17). Volgens hem zijn er dus «wetten voor het gewaarworden en het waarnemen.» Zou men nu verwachten, dat hij in éénen adem deze wetten «zekerder en meer onwederstaanbaar» zou noemen «dan die wij in de verschijnselen der zichtbare wereld *meenen* op te merken?» Vanwaar zulk een onbepaald vertrouwen in «de wetten voor het waarnemen en het oordeelen», gepaard aan zooveel twijfelzucht aangaande hetgeen, juist krachtens en volgens die wetten, waargenomen en door het oordeel vastgesteld wordt? Is men ook hier niet geneigd te gelooven, dat de redenaar zijn denkbeeld onvolledig heeft uitgedrukt? Vooral wan-

neer men bedenkt, dat het toch niet aangaat, eene wet «zekerder» dan de andere te noemen. Eene wet is er of zij is er niet, maar zoodra zij er is, moet zij volkomen zeker zijn. En dan, wat volgt? «Dat de wetten van het denken aan de wetten van het zijn correspondeeren is, naar Prof. de la Saussaye, geene illusie.» Wat nuttigheid heb ik evenwel van die overeenstemming, bijaldien ik de wetten, die ik in «het zijn» door mijn denken erken, slechts «meen op te merken?» Hij zegt: «ieder mensch kan de waarheid erkennen» (bl. 18); troostrijke leer, wanneer de mensch Helmholtz slechts *meenen* kan weinig zekere wetten in de verschijnselen der natuur *op te merken*! 1) Zoo loopt men telkens gevaar, Prof. de la Saussaye, indien men zijne woorden neemt zooals zij er staan, overtuigingen toe te dichten, die hij toch zeker niet koesteren kan. Naar bl. 18 gelooft hij blijkbaar, «dat niets subjectief kan worden tenzij het eerst objectief besta.» Maar hoe? Wanneer ik eene wet «in de verschijnselen der zichtbare wereld *meen* op te merken,» dan is het bestaan van die wet toch in elk geval tot mijne «subjectieve» meening geworden. Is hij nu nog bereid vol te houden, dat «*niets* subjectief kan worden tenzij het eerst objectief besta?» Immers neen; doch waarom dan eene stelling uitgesproken van zoo wijde strekking?

Dikwerf is het waarschijnlijk de lengte van een zin, welke de onjuistheid van elk zijner deelen voor den heer de la Saussaye onkenbaar maakt. Gewoonlijk schijnt het hem om één hoofdgedachte te doën, en dit zoozeer, dat hij min of meer onverschillig wordt voor de ondergeschikte denkbeelden, waarmede hij zijn volzin als besprenkelt. Indien de redenaar zelf de moeite wilde nemen, om elk

1) Men merkt, bovendien, geene wet op; opgemerkte verschijnselen doen ons verstand eene wet vaststellen of aannemen.

ondergeschikt denkbeeld één oogenblik op zichzelf te beschouwen, zou hij ongetwijfeld vaak zelf versteld staan van hetgeen hij van zich heeft kunnen verkrijgen te zeggen. Bl. 20 bestaat nagenoeg uit twee volzinnen, de een van tien, de ander van elf regels. In den eerste komen nu een paar zulke ondergeschikte denkbeelden voor, die ik er uit wil lichten: «Ik ben wel verre van aan de natuurwetenschap haar recht te betwisten om alle verschijnselen van het menschelijk leven, *die zich op natuurwetenschappelijken weg* (lees: auf naturwissenschaftlichem Wege) *laten verklaren*, op te nemen binnen het gebied der door haar waar te nemen en te verklaren voorwerpen.» Staat hier nu iets anders te lezen dan dit: de natuurwetenschap heeft het recht te verklaren de verschijnselen, die zij verklaren kan; of: de natuurwetenschap heeft het recht tot haar bijzonder gebied te rekenen al wat zij verklaren *kan*? Maar spreekt dit dan niet geheel van zelf? Is het noodig met een plechtig *wel verre* dit recht te handhaven? Dat zou dan toch der theologie al bijzonder fraai staan, der natuurwetenschap zelfs niet die verschijnselen, bijvoorbeeld ademhaling en spijsvertering, te gunnen, die de natuurwetenschap, naar het oordeel van de theologie zelve, in staat is te verklaren!... Ik denk er natuurlijk niet aan, den heer de la Saussaye iets zoo ongerijmds aan te wrijven; ook hier heeft de vorm, en alleen de vorm, schuld; maar die schuld is dan ook niet licht.

Een tweede voorbeeld uit dienzelfden volzin: «De natuurwetenschap moet aan de wetenschap des geestes het recht laten om den mensch op andere wijze waar te nemen en niet uit de natuur te verklaren.» Bl. 17 en 18 had de redenaar te kennen gegeven, dat er, naar zijne overtuiging, «zekere en onwederstaanbare wetten zijn voor het waarnemen enz.»; voorts «dat er «geen verschillende weg der waarheid is voor de verschillende volken». En hier is

« eene andere wijze van waarnemen » voor den theoloog en voor den fysioloog? Dr. de la Saussaye heeft waarschijnlijk willen zeggen, dat de theoloog den mensch *van eene andere zijde* waarneemt. Maar dan hetgeen volgt! « De natuurwetenschap late aan de theologie het recht *om den mensch niet uit de natuur te verklaren* ». Een mager recht, het recht om iets niet te doen! Zoo is men toch niet gewoon zich uit te drukken. Ik heb het recht om niet te stemmen. Waarom niet liever: ik ben niet tot stemmen verplicht. Ik heb het recht zeker voorwerp, wanneer het mij mishaagt, niet te koopen. Waarom niet liever: ik ben niet gehouden het te koopen. Heeft de theologie dus dat zekere recht, waarop de heer de la Saussaye zoo naijverig schijnt, dan mag men beweren: de theologie is niet gehouden den mensch uit de natuur te verklaren. Dit nu zal de natuurwetenschap moeten erkennen; zij zal, ten overstaan van ik weet niet welken onzijdigen notaris, vooruit moeten toegeven « dat de theologie, in zoo verre ook deze wetenschap des geestes is, niet verplicht kan worden den mensch uit de natuur te verklaren.» Nu, wanneer men dat verlangt, zal de natuurwetenschap, voor geld en goede woorden, zich daartoe wel laten vinden; maar men zal haar moeten vergunnen bij zichzelven en achter den rug der godgeleerdheid te mompelen: dienstmaagd of koningin, die theologie is een wonderlijk vrouwspersoon; zij verlangt uitdrukkelijk vooruit ontheven te worden van de verplichting om iets op eene bepaalde wijze te verklaren. Of die verplichting kan, naar den eisch der waarheid, nooit bestaan, maar waarom dan van haar gerept, òf die verplichting wordt door de liefde tot de waarheid voorgeschreven, maar waarom moet zij er zich dan aan onttrekken, zij, die zich bij uitnemendheid de dienares der waarheid noemt!

Met andere woorden: zoo spreekt men niet in de weten-

schap. Men laat zich geen brevet geven om datgene te doen, waarvan voortgezet onderzoek *kan* leeren dat het zeer verkeerd is. Of de mensch al dan niet uit de natuur kan verklaard worden, is een vraagstuk waaraan de wetenschap eerst begint te arbeiden. De natuurwetenschap en de wetenschap des geestes arbeiden gelijktijdig daaraan. Wat behoeft nu de laatste het op schrift te hebben, dat zij nooit gehouden zal zijn tot deze of die bepaalde verklaring de toevlucht te nemen? De eene en de andere zijn gehouden zich ten slotte die verklaring te laten welgevallen, die — de ware is.

Ik zou evenwel durven wedden, dat ook hier Dr. de la Saussaye's taal zijne gedachte verhinderd heeft tot haar recht te komen. Om wat alleen kan het hem te doen zijn? Hierbij kan hij belang hebben, dat aan de theologie niet de *hypothese* opgedrongen worde, volgens welke «het zelfbewustzijn uit de natuur te verklaren is.» Maar hoe groot is niet het onderscheid tusschen de bewering: gij zijt niet gehouden eene verklaring aan te nemen, en de bewering: gij zijt niet gehouden eene hypothese aan te nemen! Eene verklaring verklaart, eene hypothese poogt te verklaren.

De redenaar doet dus zichzelven onrecht aan wanneer hij zijne taal verwaarloost. De gedachten zijn meestal beter dan zij schijnen. Of kleeft er geene onachtzaamheid aan een zin als deze; «Ik ruil dien naam niet tegen de nederigere, maar die het ideaal der wetenschap prijs geeft, benaming» (bl. 22)? Aan de uitdrukking: «een onderzoek naar de *wijze*, *hoe* de mensch godsdienst heeft» (bl. 23)? Aan de stelling: «alle wetenschappen bewegen zich om den mensch als haar centrum» (bl. 24)? Ook de geologie en de astronomie, ook de mathesis, om van de botanie te zwijgen? Wat is het, wanneer «drie afdeelingen der theologische wetenschap (gezegd worden) hare harmonische aansluiting

te hebben gevonden aan drie takken der algemeene geestelijke wetenschap» (bl. 28); of als men «het religieuse leven stijgen laat tot het zelfbewustzijn des geloofs?» Wekt het, met het oog op het elfde hoofdstuk aan de Hebreën, niet billijke bevreemding, wanneer bl. 29 ons leert: «slechts het geloof vormt eene kennis, waarom dan ook eerst in het Nieuwe Testament, en niet in het Oude, van eene kennis gesproken wordt?» Alsof het niet juist het Nieuwe Testament ware, dat aan de heiligen van het Oude Verbond geloof toekent! Alsof het derde hoofdstuk van Genesis en het boek Job niet althans kiemen van *Gnosis* bevatte! Bovenal, alsof het optreden van de Gnosis bij sommige schrijvers van het Nieuwe Testament zich niet veel geleidelijker uit hunne bekendheid met de hellenistische beschaving verklaren liet!

Niet minder onnauwkeurig schijnt het, op de vraag: «hoedanig is het beginsel der christelijke theologie? ten antwoord te geven: «het is een persoon». Hoe schoon het klinke, een persoon kan nooit beginsel zijn eener wetenschap; alleen de opvatting van de leer omtrent een persoon kan die rol vervullen. In dit geval: de leer omtrent Kristus. Maar is het dan niet eene nieuwe onnauwkeurigheid, de Kristologie, en met name het of een dogma van den Godmensch, tot het beginsel der Theologie te maken? Men zal toch reeds zekere theologische begrippen moeten hebben om in elk dogma van dien aard niet louter onzin te zien. Zonder die zekere theologische begrippen zal men nooit tot dit dogma kunnen komen, hoe men ook geneigd zij het te formuleeren. Ik schaam mij bijna iets zoo eenvoudigs te zeggen, doch het eenvoudige moet herhaald worden, waar het door overijling miskend wordt. Geenszins loochen ik, dat er *eene* dogmatiek kan zijn, gebouwd op de kerkelijke Kristologie, en welke dus in de leer van den Godmensch haar beginsel

vindt. Maar de uitdrukking: *de* kristelijke theologie omvat veel meer dan het woord dogmatiek. Heeft de redenaar niet enkel van dogmatiek willen spreken? Hoe toch kan de persoon van Jezus het beginsel zijn van mijne tekstkritiek, van mijne beoefening der kerkgeschiedenis, van mijne isagogiek, hermeneutiek, homiletiek, al te maal belangrijke vakken, en die *de* kristelijke theologie helpen uitmaken?

Ik kan den redenaar op dit punt nog niet loslaten. Hij heeft ons zelf zijn beginsel, dat is zijne opvatting van den persoon van Jezus beschreven, zij het ook in onderstellenden vorm. Volgen wij hem daarbij op den voet, om te zien of hij gezegd heeft, hetgeen hij heeft willen zeggen (bl. 30).

«De ware mensch is verschenen; in hem is al wat menschelijk is vereenigd: in dit menschelijke is al wat goddelijk is geopenbaard.» Laten wij dat zonderlinge *al wat menschelijk is* aan zijne plaats, bedoelt Prof. de la Saussaye dan werkelijk, dat *al* wat goddelijk is, de goddelijke alomtegenwoordigheid, de goddelijke oneindigheid, de goddelijke eeuwigheid, zich in het menschelijke van Jezus geopenbaard heeft? Wanneer is dit geschied? Waar leert dit het Nieuwe Testament? Te zeggen: «de Eeniggeborene heeft ons God geopenbaard», of «de volheid der Godheid woonde in hem lichamelijk» staat toch in de verte niet gelijk met te zeggen: «al wat goddelijk is heeft zich geopenbaard in al het menschelijke dat in Jezus vereenigd was.» De hoogleeraar houde het mij ten goede, maar ook hier verdenk ik zijne taal van overdrijving. Het metafysisch wezen, de eeniggeborene in den schoot des Vaders, de vleeschgeworden Logos, die God openbaart... de voorstelling behelst in zichzelve geene tegenstrijdigheid. Maar «al wat menschelijk is, openbarende al wat goddelijk is?... Is aan deze woorden een zin te hechten?

Verder: «Dat niet de persoon van Jezus Christus uit de menschheid, maar de menschheid uit den persoon van Jezus Christus te *verklaren* is, is de hypothese der theologie, en heeft zij niettemin in hare scholen te *verklaren*.» Zelfs bij dit heilig onderwerp is aan de taal, waarin het behandeld wordt, slechts weinig zorg besteed. De theologie heeft te verklaren, dat de menschheid uit den persoon van Jezus te verklaren is,» staat er letterlijk. Iemand heeft uit te leggen, dat iets uit te leggen is, dat iets moet uitgelegd worden. Hoe kan ik uitleggen *dat iets moet*; dat kan ik beweren, bewijzen, toelichten; maar uitleggen kan ik alleen, *waarom* het moet, of waarom ik ik zeg, dat het moet. De redenaar zal bedoeld hebben: de theologie heeft te verklaren of uit te leggen wat de stelling: de menschheid moet uit Jezus verklaard worden, in zich bevat, wat zij verkondigt.

Het zij zoo, maar dan die stelling zelve! «De menschheid moet verklaard worden uit Jezus.» De redenaar zal mij zeer stompzinnig vinden, vrees ik. Oprecht gesproken, ik begrijp er niets van. Jezus is, volgens den hoogleeraar, al wat menschelijk is. De menschheid zal ook wel zijn gelijk al wat menschelijk is. Hoe verklaart men nu het een uit het ander? Of neem aan; Jezus is het waarachtig menschelijke, en de menschheid is het onvolkomen menschelijke. In beide bepalingen is het begrip *menschelijk* aanwezig. Dat begrip is, naar de la Saussaye's onderstelling, nog niet verklaard, dus gelijk x. Hoe verklaart men nu een volkomen x uit een volkomen x? Ik begrijp dat de menschheid *in* hare onvolkomenheid uit den volkomen mensch wordt verklaard, ongeveer gelijk ik mij van de eigenschappen eener lagere soort door de kennis van die eener hoogere soort rekenschap geef. Maar dan moet ik vooraf weten wat het begrip *menschheid* inhoudt. Verklaren is: het onbekende tot het bekende terugbrengen.

Nu moet de menschheid verklaard worden. Ik weet volstrekt niet wat de menschheid, dus evenmin wat menschelijk is. De persoon van Jezus moet derhalve het bekende zijn, waartoe ik dat onbekende, het menschelijke, terugbreng. Jezus is evenwel, naar des hoogleeraars bepaling: al wat menschelijk is. Maar het menschelijke is mij juist onbekend. Hoe kan Jezus dan het bekende zijn?

Hij kan het allerminst, wanneer men, gelijk bij den hoogleeraar het geval schijnt te zijn, geen «dogmatisch begrip» van Jezus heeft. «Waant niet», roept hij uit, bl. 30, «waant niet, dat ik, als ik het woord Godmensch gebruik, voor den persoon een dogmatisch begrip stel.» Deed hij het slechts, zucht ik onwillekeurig. Want een dogmatisch begrip kan ik als «beginsel» eener wetenschap aannemen. Kort te voren was beweerd, dat «het verschijnen van den Godmensch verklaart waarom de wetenschap te meer heeft gebloeid, hoe zuiverder het Christendom is opgevat geworden.» Wat hier verklaard moet worden, is, zegt de hoogleeraar, «een historisch feit». Het is duidelijk, dat hij zich vergist; het is een verband; niet eens een verband tusschen twee feiten, maar tusschen twee oordeelen, tusschen het oordeel: de wetenschap bloeit, en het oordeel: het kristendom wordt zuiver opgevat. De hoogleeraar wil dus weten, waarom hij het éene oordeel niet uit kan brengen, zonder het andere. De oorzaak van het verband tusschen die twee oordeelen wil hij dus kennen. Die oorzaak is voor hem de Godmensch, het leven, de persoonlijkheid van den Godmensch. Indien ik nu evenwel van dien Godmensch niet «een dogmatisch begrip» heb, blijft slechts het woord Godmensch over; en zal dan dat woord het genoemde verband ophelderen? Onjuiste taal heeft hem ook hier geschaad. «Dat, hoe zuiverder het Christendom is opgevat geworden, des te meer de wetenschap heeft gebloeid, is, zegt de hoogleeraar

(bl. 30), een historisch feit.» Verwonderlijk! Ik zou altijd gedacht hebben, dat het niets anders was dan eene stelling, die «historische feiten» al of niet bewijzen kunnen.

Maar de redenaar schijnt in het algemeen eene bijzondere meening omtrent het karakter van een feit te hebben. Bl. 31 heet het «een feit, dat *de* mensch verschenen is, wiens leven het kenmerk draagt van eene natuurlijkheid, oorspronkelijkheid en religieuse genialiteit, die *alle mogelijkheid van verdichting* buitensluit.» In het voorbijgaan zou ik willen doen opmerken dat hier staan moest: *alle mogelijkheid van verdicht te zijn* buitensluit. Alle verdichting is toch niet onmogelijk geworden door de komst van Jezus. Maar hoofdzaak is het zeggen, dat de komst van den waren mensch een feit is. Een feit is het slechts dat er *een* mensch «verschenen» is; dat die mensch zoo goed, zoo oorspronkelijk, zoo godsdienstig is geweest, is een oordeel van u, is uw geloof, voor welks recht gij feiten uit het leven van dien mensch kunt aanvoeren.

Eigenaardig, dat wij het zelfs niet eens zijn omtrent het karakter van een feit. Prof. Doedes heeft voor een groot jaar de opstanding van Jezus een feit genoemd. Naar mijne wijze van zien, geheel ten onrechte. Een feit moet waargenomen kunnen worden. Hoe zal men nu echter ooit waargenomen hebben, dat Jezus is opgestaan uit den dood? Iemand treedt uit het graf, ziedaar wat men heeft kunnen waarnemen. Dat deze iemand eenzelvig was met den kort te voren gestorven Jezus, is een oordeel, een geloof, eene stelling, eene leer, wat men wil, maar nooit een feit. Dat ik iemand ontmoet is een feit, dat het mijn vriend is, een oordeel; dat ik een stem hoor, een feit, dat het uw stem is, een oordeel, en zoo voort. Men heeft het thans zoo druk over feiten, dat een onderzoek naar het begrip *feit* niet overbodig kan heeten. Eerlang

zullen wij nog moeten vernemen: het is een feit, dat Goethe Duitschland's grootste dichter is.

Inderdaad meen ik Prof. de la Saussaye op mijne hand te hebben. Bl. 31 schrijft hij: « Anthropologisch is de theologie. omdat wij het wezen des menschen kennen:" hij bedoelt natuurlijk in Kristus. De theologie is dus niet anthropologisch omdat er een persoon geboren is, maar omdat ik van dien persoon « een dogmatisch begrip » heb, dat ik slechts behoef te ontleden om bekend te worden met het wezen van den mensch.

Meer zal ik van den vorm dezer verhandeling niet zeggen, ofschoon er nauwelijks eene bladzijde in voorkomt, die mij niet het recht schijnt te geven tot het maken van aanmerkingen op taal of stijl. Bl. 33 gewaagt van « eene onderstelling, gegeven door de Openbaring Gods in Christus.» Het is wel der moeite waard, eene openbaring Gods te vernemen om ten slotte van die openbaring eene simpele « onderstelling » te ontvangen. Bl. 34 acht men het nog noodig van eene « gave » te beweren, dat zij « geen voorwerp van universitair onderwijs kan zijn.» Bl. 35 noemt « leeringen en beweringen als historie; » bl. 36 « de theologie, de wetenschap van het zedelijke en religieuse, » ofschoon de geheele redevoering ons heeft willen bewijzen, dat de theologie wetenschap is van God.

V.

Ik heb een onaangenaam werk verricht, immers mannen van verdienste moeten zeggen wat ik zelf voor waarheid houd, maar hen niet streelen kan. De geleerdheid en diepzinnigheid dezer mannen is boven mijn lof verheven en geeft hun in zoo menig opzicht recht op het vertrouwen, hun geschonken. Ik heb den schijn op mij moeten nemen, als lustte het mij te knagen aan hun welverdienden roem.

Ik herhaal daarom mijne beweegreden tot deze kritiek. Zij ligt in het gelijktijdig uitkomen van drie akademische redevoeringen, welke uit het oogpunt van taal en stijl te wenschen overlaten. Deze gebeurtenis kwam mij voor van zeer ernstigen aard te zijn, en de aanwezigheid van een gevaar te verraden. Blijkt het in onzen tijd voor drie geleerden mogelijk zóo aan onze universiteiten te spreken, dan zullen wij ons spoedig op een hellend vlak bevinden, dan moet er nu reeds een hang zijn, waartegen gewaarschuwd dient te worden.

In weerwil van het vele goede, dat ons onderscheidt, staat een volk, dat in Europa schier onbekend is, en zich om den dunk van Europa, in mijn oog, veel te weinig bekommert, staat een volk, klein als het onze, bloot aan het gevaar van zich te verwaarloozen. Eene poësie van onder-onsjes; eene politiek, kleingeestig als huiselijk gekrakeel; eene spreektaal, slordig als een volkstongval; een kerkelijk leven, dat buiten de groote vragen van den tijd blijft; een hooger onderwijs, op verouderde leest geschoeid; een geniepig kiesstelsel, en ten gevolge daarvan eene volksvertegenwoordiging, waarin het land eenige moeite heeft « het uitgedrukte beeld zijner zelfstandigheid » te ontdekken; ziedaar enkele van onze eigenaardigheden, die het peil van ons bestaan niet verhoogen. De geest der kritiek is bij ons niet wakker genoeg. Ons flegma gedoogt te veel, en dreigt dien koninklijken moed te dooven, waardoor het onmogelijke beproefd, maar ook het mogelijke gevonden wordt. Wij hebben niet den hartstocht van het volmaakte.

Bij dezen stand van zaken hebben onze universiteiten eene gewichtige roeping. Zij behooren door haar voorbeeld te prediken, dat de hoogste inspanning de onmiskenbare voorwaarde is van geestelijk leven; dat zonder tucht, zonder de uiterste gestrengheid jegens onszelven, zonder

die onbarmhartigheid, waardoor wij ons gedurig de sporen in de zijde drijven, de geest kracht heeft noch zich openbaart. Zij moeten niet enkel vereenigingen van geleerden, maar inrichtingen van onderwijs zijn, waar de gedachten tintelen van verlangen om een vorm aan te nemen, om zich mede te deelen, om zich over te storten in hoofden van jonge mannen, die het der moeite waard is te overwinnen door dat edelste aller wapenen, het menschelijk woord.

Naast eene kerk, die ons vaak rhetoriek, naast eene kamer, die ons vaak keuvelen biedt en leert, geve het hooger onderwijs ons het woord, het menschelijk, het mannelijk woord, kind van overleg en bezieling, berekenen en wagen; nederigen maar onbedriegelijken tolk der gedachte. Dat woord versmaadt elk ontbeerlijk sieraad, sticht en ergert, wint en verovert. Het kan niet vernomen worden, of het wekt ontzag voor den menschelijken geest, die, geboren om te heerschen, in zijn ernstigen wil om te heerschen het waarmerk vindt van zijn gehalte.

«Toen werd tot Jezus gebracht een bezetene die stom was, en Jezus genas hem, alzoo dat de stomme sprak.» Het is dan slechts een goed werk geweest, wanneer later het spreken van dien ongelukkige de moeite heeft geloond.

OMTREKKEN.

I.

DE VROUW VAN MAX.

Dat hij ooit verlangen zou stad en hoogeschool te verlaten, had Prof. Paul Max in 1790, toen hij zich te Jena vestigde, zeker niet waarschijnlijk genoemd. Zijne kinderen jongelingsjaren had hij daar gesleten, als kweekeling van de Broedergemeente, als student aan de universiteit; en hij behoorde tot die karakters, die behoefte hebben aan herinneringen. Aan die behoefte voldeed Jena alleen, daar hij, vroeg wees, nooit met de verbeelding naar het ouderlijk huis te Leipzig kon terugkeeren. Wat aan zijn komen op de hernhuttersche school vooraf was gegaan, lag voor hem in nevelen. Onder de leiding der Broeders was zijn bewust leven begonnen. Zij waren vaders voor hem geweest; en hij bleef zijn leven door beseffen, wat hij hun voor zijn gemoed verschuldigd was.

I.

Niet terstond, zelfs niet spoedig, had hij hun invloed ondervonden. Zijn geest, redeneerend reeds op kinderlijken leeftijd, had zich eerst verzet. Als knaap van zeventien jaren, ontwikkeld en aan nadenken gewoon, had hij vaak 's nachts wakker gelegen, filosofeerende over de vraag of hij gelijken moest op de Hernhutters, inzonderheid op broeder Gottlieb, of blijven kon die hij was. Want het scheen hem, dat er eene keus moest geschieden. « Broeder

Gottlieb, zoo liepen zijne overleggingen, beziet alles uit het oogpunt van het gevoel. Hij schijnt er minder om te geven, of ik knap, dan of ik vroom en beminnelijk word. Toen hij ons de vlucht van Jakob II uit Engeland verhaalde, sprak hij alleen over het treurige van huis en vaderland te verlaten. Toen hij over Judas preekte, heeft hij ons bijna aan het weenen gebracht, zooveel medelijden boezemde hij ons in voor iemand, die, na met Jezus te hebben omgegaan, tot zulk een ontzettende misdaad gekomen was. Met groote ingenomenheid pleegt hij ons de geschiedenis mede te deelen van dien knaap die uit liefde eene onwaarheid zeide, immers, onschuldig, zichzelven kwam aangeven, om zoodoende den schuldige de straf te doen ontgaan. Heeft broeder Gottlieb nu in dit een en ander gelijk of niet? Die koning Jakob was toch een laaghartig onderdrukker van de gewetensvrijheid, een man, die de wreedste handlangers in zijn dienst hield; hij heeft loon naar werken ontvangen. Judas vind ik een persoon, om zich met diepe verontwaardiging van af te wenden, om door het strengste vonnis getroffen te worden; en wat dien knaap aangaat, als iedereen zoo handelde, zou alle rechtvaardigheid in de wereld spoedig ophouden, ja zou alle denkbeeld van recht verdwijnen. Wij zouden nooit meer den zegen op de deugd, den vloek op de misdaad zien volgen. Dat kan toch niet. Broeder Gottlieb zegt, dat alles kan, dat alles mogelijk is bij God, juist omdat God liefde is. Maar ik geloof, dat men alles beoordeelen moet in de wereld, niet naar de gewaarwordingen die daarbij in ons wakker worden, neen, veeleer naar vaste begrippen en beginselen. Daarvoor heeft de mensch zijn verstand ontvangen. Het verstand is in ons de rechter van de wereld. Kennis is richten, is verdeelen van de dingen in klassen die vaste opschriften dragen: waar en niet waar, goed en slecht, schoon en leelijk. Een rechter

kan zichniet ophouden met gemoedsbewegingen. Is kennis nu het eenige doel waarvoor het de moeite loont te leven, dan geloof ik niet, dat ik, door broeder Gottlieb te volgen, veel verder zou komen.»

Dat was aanvankelijk zijne slotsom geweest.

Nu kan men niet beweren, dat de Hernhutters er ooit bij Max in geslaagd zijn, — en hoe zou het hun of iemand ter wereld ook mogelijk zijn geweest? — het overwegend verstandelijke van zijn aanleg weg te nemen. «Kennis het eenige doel, waarvoor het de moeite loont te leven», niemand kan zulk een beginsel als jongeling straffeloos uitspreken, dat is, zonder zijn verder bestaan door die overtuiging gekleurd te zien. Toch meende Max, op later leeftijd, aan de Hernhutters verplichting te hebben. Hij bedroog zich niet, indien men althans iemand danken kan ook voor hetgeen hij ons onwillekeurig gegeven heeft. Ziehier waarvoor hij hun dank wist: De studie van Max was en bleef de Geschiedenis.

Nu had hij bij de Hernhutters waargenomen, dat gevoel hun een oog gaf voor eene zijde der werkelijkheid, die den verstandsmensch raadselachtig blijft, en hij trok daaruit het besluit, dat gevoel een machtig middel is tot kennis.

Dat besluit paste hij in dezer voege toe op zijne studie:

De Geschiedenis begrijpen, is zich rekenschap geven van de machten, die in haar werken.

Een dezer machten is hartstocht.

De hartstocht der menschheid uit zich evenwel op eene wijze die het verstand van den toeschouwer onophoudelijk beleedigt.

Wie derhalve de menschheid alleen met de oogen van het verstand waarneemt, moet in haar zien — een krankzinnige.

Wat zal ons die krankzinnige doen begrijpen? Sympathie voor hare aandoeningen: dus gevoel.

Denk u eene moeder in waanzin, omdat haar kind voor hare oogen verbrijzeld werd. Wie beseft wat moederliefde heet, en begrijpt niet haar uitzinnigst weeklagen? Wie in staat is al de diepten der jaloerschheid te peilen, staat ook niet verwonderd bij Medea's anders zoo onnatuurlijke daad; en niemand die weet van welk een liefdegloed het hart eener vrouw verzengd kan worden, noemt Dido's zelfmoord onverklaarbaar.

De menschheid is die moeder, is Medea, is Dido, en de Geschiedenis het tooneel van hare aangrijpende tragedie. Op dat tooneel zien wij de menschheid beurtelings hare droombeelden vormen en verbreken, hare idealen omarmen en verloochenen, om troost te zoeken voor haar lijden; om hare gramschap te boeten wegens ondervondene teleurstelling. Nu baadt zij het schoone lichaam in de weelde der natuur, om het straks, in verachting der natuur, open te rijten met de wreedheid van haar ascetisme. Nu verlustigt zij zich in al wat haar omgeeft; beziet, betast het, bootst het na; en, niet tevreden met de duizenderlei vormen die zij om zich vindt, volgt zij hare aandrift tot het vermeerderen en veredelen van die vormen, naar den eisch van haar gevoel voor zinnelijk schoon, om straks, in hare walging van wetenschap en kunst, zich te verdiepen in onzienlijke dingen, het hoofd vol van gedachten der eeuwigheid, de ziel bezet door een God, Wiens oneindigheid al het eindige doet verbleeken, en Wiens jaloerschheid het offer vraagt van al wat op aarde van Hem de aandacht kan afleiden. Voor en door alles, ook door het tegenstrijdigste, korteren of langeren tijd, in geestdrift te ontvlammen, heeft die gevoelige, prikkelbare, licht verleidbare menschheid zich in staat betoond het afzichtelijke te vergoddelijken, het onzinnige te idealiseeren, en het schoonste onder de voeten te treden. In elke lucht kan zij ademen, tieren onder de ongunstigste voorwaarden.

Eene geprostitueerde menigwerven, heeft zij niettemin de kracht behouden, om uit haren schoot voort te brengen edele, onbegrepene kinderen, heroën van den godsdienst. Dezen, met den trek van den waanzin hunner moeder diep gegrift in het aandoenlijk gelaat, hebben van uit den nacht van zonde en lijden, die allen overdekt, eene wereld te voorschijn getooverd van goddelijke reinheid en volkomenheid, en woorden doen ruischen waarbij het menschenhart wegsmelt van verrukking. De menschheid is inderdaad eene vrouw gekweld door onrust, verteerd van liefde, ten doode bedroefd, hemelhoog juichend, naar gelang zij terugbeeft voor de dwingelandij van haar eigen hartstocht of in de weelde der zelfvergetelheid zich overgeven kan.

Aan deze dramatische opvatting der Geschiedenis bleef Paul Max getrouw, toen hij, na eene korte afwezigheid in Italië, zich, op vier en twintigjarigen leeftijd, te Jena vestigde, en daar als privaatdocent, straks als hoogleeraar werkzaam was. Hoe meer hij zich door zijn lessen genoopt vond deze zijne opvatting toe te lichten, hoe meer hij aanleiding had te peinzen over die sympathie, die liefde, die hij den sleutel van een groot gedeelte der Geschiedenis had genoemd.

Liefde als middel tot kennis opgevat, was in zijn oog eene zuiver artistieke liefde. Hij die kunstenaar is in de ziel, — daargelaten of hij eenige kunstvaardigheid heeft, — beziet de wereld enkel uit het oogpunt der harmonie, en wil dus niets in haar missen, dat de verscheidenheid minder groot, de eenheid minder volledig zou maken. De menschenvriend wil daarentegen alles uit de wereld verwijderen wat zonde en ellende heet. Hun beider liefde is daarom van een geheel anderen aard. De menschenvriend helpt den brand blusschen, die, in den nacht uitgebroken, hem daarom des te gevaarlijker voorkomt;

maar de kunstenaar hoopt, dat men er nog niet spoedig mede slage, want hij is inmiddels bezig met de belichting gade te slaan, die op de omliggende huizen of in het voorbijstroomende water door den brand geworpen wordt. Terwijl medelijden te hulp snelt om den vader en zijne twee zonen uit de noodlottige omklemming der slangen te redden, ontwerpt, bij dienzelfden aanblik die dat medelijden gaande maakte, de kunstenaar zijne groep van Laokoön. Het godsdienstig gevoel veroordeelt en bestrijdt al datgene waardoor het geschaad zou worden, de kunst daarentegen leeft evenzeer van de vroomheid van Antigone als van de Godbeleedigende rebellie van Prometheus. De zedelijkheid laakt het vieren van de teugels aan den hartstocht, maar het treurspel van Shakespeare zou van gebrek omgekomen zijn, indien het in eenig opzicht den hartstocht minder geweldig had moeten voorstellen dan eene blinde natuurmacht. Het Kristendom, het Protestantisme haalt de beelden omver, waarmede het eene afgodische vereering verbonden weet, maar de schoonheidszin stoort er zich niet aan, en bewondert de Venus Capitolina en de Mater Dolorosa. De waarheidszin wraakt de geveinsdheid en wendt zich van haar af, maar Molière's Tartuffe bereidt genot aan hem, wiens aandacht door de juistheid der teekening geheel ingenomen wordt.

Al heeft dus de kunstenaar medegevoel voor het lijden der menschheid, dat medegevoel wordt niet in hem eene liefde, die tot handelen dringt. Zijne liefde heeft tot doel, niet het gelukkig maken, maar het kennen van den medemensch. Door de artistieke liefde nemen wij in ons op, maar geven wij onszelven niet, zien wij helderder maar openen wij niet der blinden oogen. De artistieke liefde sluit daarom eene diepe en verfijnde zelfzucht niet buiten. Wel verdraagt zij alle dingen, maar geenszins hoopt zij alle dingen, want voor haar is er geene Toekomst, waarop

zij hopen zou. Zij kent den berg der Verheerlijking, maar Golgotha kent zij niet. Met die andere liefde heeft zij alles gemeen, behalve den gloed die handelen, en de teederheid die lijden doet. Haar naam is Muze en niet Heiland.

Dat oordeel bracht Max in verband met eene overweging, die op zijn leven grooten invloed moest uitoefenen.

Zijn leven was de ingetogenheid zelve. Jaren achtereen bewoonde hij te Jena dezelfde vertrekken in het huis van den heer en mevrouw Weber. Hij week niet van zijne schrijftafel. Behoefte aan afleiding kende hij niet. In zijne studie was hij gelukkig, zonder stormen in zijne ziel, zonder wonde in zijn hart. Eene zekere hartstochtelijkheid is den kunstenaar eigen; zij bleef dus ook hem niet vreemd en werd in het nasporen en teruggeven van historische toestanden geheel verbruikt; zijn voorkeur en weerzin hechtten zich aan personen over wie zich het graf reeds sedert lang, soms reeds sedert eeuwen gesloten had. Wat evenwel de liefde in den engeren zin betreft, de liefde tusschen het hart eens mans en dat eener vrouw, uit de Geschiedenis kende hij haar, hare macht, haar uitsluitend karakter, haar gewelddadig in bezit nemen van al de vermogens van ziel en geest; hij kon zich met de verbeelding in haar verdiepen, zelfs hare werking met gloeiende verven beschrijven; maar, had iemand in zijn bijzijn op de mogelijkheid gezinspeeld, dat die liefde ooit voor hem eene persoonlijke gewaarwording wierd, hij zou, misschien met een glimlach, geantwoord hebben: niet voor mij.

Met een glimlach alleen? En indien ook al met geene andere uitdrukking, kan een glimlach niet een zekere bitterheid aanduiden, gelijk uit een gevoel van onvermogen geboren wordt? In elk menschenleven komen de oogenblikken voor, waarin zulk een: niet voor mij, met meer of minder gelatenheid, met eene licht bevende lip, uitgesproken wordt; in die drie woorden plegen wij dan, vaak

met zekeren humor in de ziel, de korte slotsom van diepe ervaringen neder te leggen. Lang hadden wij nog gedacht, dat het wel voor ons zou zijn, ons er mede gevleid, er op gehoopt, ons aan een stroohalm vastgehouden. Waarom zou het niet voor ons zijn, zoo goed als voor een ander? Hebben ook wij niet recht op ons deel? Zou het ook aan ons niet besteed zijn? Toen volgden bange dagen, murmureering, opstand tegen, worsteling met God... Er zijn er, die in dezen strijd ondergaan; maar anderen komen tot rust, en zeggen met dien glimlach van Max: niet voor mij. Zoo sprak reeds menige kinderlooze bij den aanblik van moederweelde.

Dat Max zoo sprak, en met zooveel beslistheid het geluk der liefde niet voor zich weggelegd achtte, was nu juist het gevolg van zijn oordeel over het karakter der artistieke liefde. Het viel licht in zijn oog, met betooverde zinnen, in eene opwelling des gevoels, aan eene vrouw te zeggen, dat men haar lief heeft, maar die weinige woorden te mogen uitspreken, hield hij voor het uitsluitend voorrecht van hem, die, wetende van welke soort van liefde het hart eener vrouw alleen leven kan, na ernstig zelfonderzoek, in staat is ten volle de overtuiging te koesteren: ik kan mij geven, eens voor altijd en zonder voorbehoud, ik heb aan te bieden wat dat hart eischen mag en eischt. Deze overtuiging nu achtte hij met de artistieke liefde niet vereenigbaar. Eene gebeurtenis in zijn leven bevestigde hem in dat oordeel. Hij maakte de kennis van Goethe.

Hij had den man gevonden, die in zeldzame mate zijn eigen ideaal verwezenlijkte, immers die kunstenaarssympathie voor de volle werkelijkheid aan den dag legde, waarin hijzelf het geheim van alle diepe en vruchtbare kennis van de geschiedenis der menschheid had ontdekt. Goethe's hart scheen hem even groot als diens verstand, zoo dikwerf hij den dichter te Jena ontvangen of te Weimar

bezocht had. Welk eene mildheid, dacht hij, welk eene zachtheid in de beoordeeling van anderen; met welk eene edelmoedigheid verplaatst Goethe zich in toestanden, die hem toch niet kunnen aantrekken, vereenzelvigt hij zich met karakters, waarvan het niet zou kunnen bevreemden, wanneer hij ze voor geslotene boeken verklaarde of voor onleesbaar schrift; welk een in zich opnemen van het vreemdsoortigste, welk een zuiver en hartelijk medegevoel!

Onder dien weldadigen indruk, had Max met eene nieuwe en vroolijke belangstelling de wereld gadegeslagen en hare geschiedenis met meer ijver bestudeerd. Hij had zijn blik en zijn hart verruimd gevonden. Wat was er, dat men met Goethe behoefde over het hoofd te zien, te haten of met onverschilligheid te behandelen? Wat kon men met hem niet begrijpen of niet plaatsen? De wereld, met 's dichters oog aanschouwd, scheen zich in een warm licht te baden. Meer dan ooit was Max gelukkig in zijn onbaatzuchtig kunstenaarsleven, en tevreden met die esthetische liefde, waaraan hij zich tot hiertoe zoo onverdeeld had overgegeven.

Bij dien eersten indruk kwam evenwel later een tweede. In Goethe's uitingen was zeker nooit een spoor van bitterheid of haat, maar wel iets dat in het oog van Max begon te zweemen naar de koelheid van een al te zuiver wetenschappelijke behandeling der menschelijke natuur. Bij wijlen wilde het Max voorkomen, alsof Goethe met dat groote middel tot kennis: liefde, warm medegevoel, reeds afgerekend had, het reeds achter zich had liggen, en nu voortaan slechts bezig was met de verkregene uitkomsten in stelselmatige orde te schikken, in loketten van wetenschappelijke titels voorzien. Ook scheen de dichter-wijsgeer aan die uitkomsten niet anders meer gehecht te zijn dan in zooverre zij wetenschappelijke rangschikking of benaming toelieten, en het bijéengegaarde niet meer lief te hebben als het overblijfsel van hetgeen eens aan levende

wezens had behoord, maar louter als een voorraad, waaruit zijne algemeene begrippen inhoud moesten ontleenen.

Het is de vraag of het Max zoozeer getroffen zou hebben, wanneer zijne eigene opmerkingen niet eenen steun hadden gevonden in hetgeen Goethe hem omtrent vroegere levenservaringen, omtrent liefdesbetrekkingen toevertrouwde. Goethe sprak over elke liefde, zooals hij over een geschiedkundigen toestand had kunnen spreken, waaruit een algemeen besluit, eene wet op te maken valt. Hij had de menschheid liefgehad, hij had de vrouw liefgehad, beiden op dezelfde, op artistieke wijze, beiden zonder toewijding, zonder een oogenblik te vergeten hoever hij gaan wilde, zonder ooit op te houden èn zijn gevoel èn het tijdelijk voorwerp van zijn hartstocht waar te nemen met het oog op de mogelijkheid van later met die waarneming winst te doen voor zijne kunst.

Max maakte er Goethe geen verwijt van, dat deze, naar zijn oordeel, een vrouwenhart, en meer dan één, aan de kunst had opgeofferd. Hij achtte hier een geval aanwezig, waarin gewone regelen niet meer toegepast kunnen worden. Een kunstenaar die zoo hoog stond als Goethe, moest zekere gewaarwordingen, niet slechts door studie en verbeelding, maar door eigene ervaring leeren kennen. Hij moest de lippen hebben geperst op de gloeiende wangen en ademloos gehangen hebben aan den hijgenden boezem. Hij moest krank geweest zijn van liefde en genezen zijn, om de diepste aandoening te kunnen wedergeven, en juist dientengevolge aan alle andere aandoeningen van de menschelijke ziel eene uitdrukking te kunnen verleenen. De voorwaarde, waarop dit voor Goethe mogelijk was geworden, het breken van een vrouwenhart, was in niemands oog smartelijker dan in dat van Paul Max, maar de ontwikkeling van ons geslacht was aan sommige harde voorwaarden gebonden.

Voor zichzelven trok hij evenwel uit zijne opmerkingen dit gevolg: niemand, die slechts als Goethe kan liefhebben, mag een vrouw daaraan wagen; de artistieke liefde kan aan haar eigen telkens bewogen, en telkens in andere richting bewogen leven, geen ander leven verbinden zonder dit laatste ongelukkig te maken. De kunstenaar kan niet teruggeven wat hem geschonken wordt door de vrouw die hem liefheeft. Zij is bij hem: hij is reeds elders. Hij is voor haar alles, zij voor hem hoogstens veel. Hij kan haar ten slotte slechts eene teleurstelling bereiden, die te dieper ondervonden moet worden, naarmate het eerste ontwaken van zijne liefde meer geschikt was omtrent het karakter en den duur dier liefde de arme vrouw zijner keuze te begoochelen. Dus: de kunstenaar zij als de priester, ongehuwd.

In deze overleggingen van Max, in dit zijn gevoel van plicht en verantwoordelijkheid, was wellicht nog de invloed zijner hernhuttersche opvoeding zichtbaar. Misten ook zijne godsdienstige overtuigingen alle bepaaldheid, hij kon niet met zooveel gemak en natuurlijkheid als Goethe een Griek, een Heiden zijn. Onze oordeelen en handelingen hangen veel minder van onze zedelijke begrippen af, dan van de gezindheid en richting, die wij, opgegroeid in een zekere atmosfeer, ons onwillekeurig hebben eigen gemaakt.

II.

Zijne ideale opvatting van het huwelijksleven werd versterkt door een aandoenlijk tafereel waarvan hij omstreeks dezen tijd getuige was.

In het late najaar van 1804 bracht hij zijn gewoon avondbezoek aan den Heer en Mevrouw Weber. Terwijl hij anders terstond bij zijn aankloppen met een vriendelijk «binnen» van Agnes (zoo heette Mevrouw Weber) ont-

vangen werd, en zijn stoel door hare dochter Lioba aangeschoven vond bij haardstede of theetafel, scheen men thans zijn aankloppen niet te hooren. Weifelend gluurde hij in het vertrek. Het meewarige van hetgeen hij zag, belette hem zich te verwijderen. Weber's gelaat was in Agnes' boezem verborgen. Lioba lag neergeknield voor haren vader.

De echtgenooten hadden eene noodlottige tijding bekomen. Ten gevolge van de staatkundige omstandigheden was een handelsontwerp van Weber op treurige wijze mislukt, en die mislukking roofde een zeer aanzienlijk deel van het vermogen, dat zij gehoopt hadden eens aan de destijds zeventienjarige Lioba, hun eenig kind, te kunnen achterlaten.

De brief werd aan Max ter lezing gegeven; maar nauwelijks had hij de lezing ten einde gebracht, of zijne opmerkzaamheid werd reeds geheel ingenomen door Agnes, die, ook thans geheel zichzelve, de wangen van aandoening slechts iets hooger getint, met nog zachter en weldadiger uitdrukking in de blauwe, mijmerende oogen, bezig was met haren man te troosten. Nu overlaadde zij Weber met kussen, als had zij een kind het leed weggekust, straks sprak zij hem van hare liefde, die hem blijven zou in voor- en tegenspoed. Het was duidelijk dat zij slaagde. De ongelukkige man lichtte het hoofd op, en zag zijne Agnes aan, als wilde hij zich overtuigen, dat hij het lieve en liefhebbende schepsel werkelijk in zijne armen had. Weldra werd het tusschen de echtgenooten een ware wedstrijd van edele gezindheden. Weber vergat, dat de vrucht van zoovele jaren werkzaamheid voor hem te loor was gegaan, om alleen te bedenken, hoeveel minder lieflijk het leven thans voor Agnes worden moest. Van hare zijde, was zij er bijna door ontstemd, dat Weber sprak over hetgeen zij zou moeten ontberen. Armoede met hem was

overvloed; overvloed, zonder hem, armoede. Zoo korte tijd was er verloopen sedert Max binnengetreden was, en reeds zag hij Agnes weder glimlachen door de tranen, terwijl zij zoo eenvoudig en zieldoordringend vroeg, wat zij dan eigenlijk verloren hadden. Weber behield immers zijn helder verstand; zij kon immers met lesgeven hare welgeoefende stem ten nutte maken; en zou het hun ooit aan moed ontbreken om te arbeiden, zoolang zij het doen mochten voor hun eenig kind?

Daar Weber en zijne vrouw maatregelen hadden te beramen, vergezelde Lioba, op verlangen harer ouders, Max naar diens studeerkamer.

Elke plek was haar in de studeerkamer bekend. Elk boek in de bibliotheek van den geleerde had zij in het donker kunnen vinden. Daar had zij reeds op haar derde jaar onder het oog van Max gespeeld. Op zijn knie had zij hare heldentochten ondernomen door de geheimzinnige teekenen van haar eerste leesboek; aan zijn schrijftafel het meeste zich ingeprent van hetgeen thans in haar hoofd van zeventien jaren zoo goed als het kon gehuisvest was. Voor eenige maanden was er een einde gekomen aan haar leertijd, en daarmede aan haren geregelden arbeid in de kamer van den hoogleeraar; maar eene nieuwe aanleiding bracht haar van tijd tot tijd op hare oude plaats terug. De hoogleeraar moest zijne oogen zeer ontzien, en Lioba las hem dikwerf voor.

Ook dien avond vervulde zij hare taak met innig genoegen. Nu hare ouders toch aanvankelijk getroost schenen, en bovendien aan elkander zoo volkomen genoeg schenen te hebben, was zij er niet rouwig om, dat de brief van dezen avond haar ten slotte de gelegenheid had verschaft om weder eens tot hare geliefkoosde bezigheid terug te keeren. Zij wist eigenlijk niet recht waarom zij die bezigheid zoo aangenaam vond. Stelde zij zooveel belang in

hetgeen zij gemeenlijk voorlas; dezen avond, bijvoorbeeld, in het «System der gesammten Philosophie», dat Schelling in handschrift Max toegezonden had? Begreep zij in den regel hetgeen hare lieve lippen uitspraken? Toonde zij door vragen dat begrijpen althans haar doel was? Het is moeilijk een bevestigend antwoord te geven. Maar zij had een duister besef, dat, als Prof. Max studeerde, er iets belangwekkends gaande was, iets dat vroeg of laat op de wereld invloed kon uitoefenen. Daarop speelde hare vrouwelijke fantasie. Door het studeeren van Prof. Max gemakkelijker te maken, had zij een gevoel, alsof zij aandeel had aan dat belangwekkende iets. Het was haar reeds eens gebeurd, aan den voet eener bladzijde in een geschrift van den hoogleeraar eene aanhaling te vinden, die hij door haar voorlezen had leeren kennen, die zij voor hem uitgeschreven had. Zij had gekleurd toen zij de aanhaling gevonden had, want het was haar voorgekomen, dat iedereen dier plaats de betrekking aan zou zien, die zij er op had. Bovendien had zij zich herinnerd, waar zij in het studeervertrek gezeten, wat zij dien dag had aangehad, toen zij die plaats had voorgelezen. Nog liever dan het voorlezen, was haar het opschrijven van hetgeen Max dikteerde. Dan liep hij gemeenlijk door het vertrek met de handen op den rug. Soms, — en het was haar het liefst, — was hij zoo verzonken in zijn onderwerp, dat hij geene bewustheid scheen te hebben van hare tegenwoordigheid. Maar dan kon zij hem rustig gadeslaan, zijne oogen zien tintelen, terwijl zij kleiner werden, alsof hij iets in de verte wilde waarnemen. Als hij in vuur geraakte, bewoog hij gaarne de rechterhand op en neer, als deed hij zijn best om het juiste woord te grijpen. Ook was er in zijn dikteeren niets werktuigelijks, meende zij; het was meer een reciteeren, waarbij de buigbare stem, nu van aandoening zwellend als een orgeltoon, dan bij

ironie fijn, schier als een fluit, beurtelings al de gewaarwordingen weergaf van zijne edele ziel. Want dat Prof. Max eene edele ziel had, zou Lioba desgevorderd tegenover de geheele wereld volgehouden hebben: kende zij niet een oude weduwe in wier levensonderhoud alleen zijne mildheid voorzag?

Van oudsher heeft de vrouw het verstaan, uit zeer onvoldoende premissen veelomvattende gevolgen te trekken.

III.

Ten gevolge van den slag die de Webers getroffen had, moesten zij in den aanvang van 1805 hun huis verlaten. Het was een treurig oogenblik, toen zij en Max uit elkander gingen, om voortaan lief en leed niet langer onder één en hetzelfde dak te ondervinden. Lioba schreide. Maar een nog pijnlijker scheiding zou weldra volgen. De staatkundige verwikkelingen van Europa, gevolg van Napoleon's oorlogen, verijdelden namelijk voor Weber alle hoop op eene spoedige herleving van den handel, zoodat de zorg voor het onderhoud van het gezin alleen voor rekening kwam van Agnes, die aan deze verplichting met het geven van zangles beantwoordde. Met de grootste bekommering zag Weber haar dagelijks uitgaan; en het bleek, dat hij slechts al te goede reden daartoe had. Reeds kwelde haar een onoverwinnelijk hoesten; doorschijnender werd het gelaat; elken avond scheen zij meer uitgeput neder te zinken.

Zoo sleepte zij zich nog den geheelen zomer voort. Het warme jaargetijde bracht eenige beterschap, die haar dan ook bij vernieuwing moed deed vatten. Toen de najaarsbladen vielen, scheen zij zelfs weer een oogenblik tot hare vorige kracht en opgeruimdheid terug te keeren. Maar het was het oude en bedriegelijke spel der tering. Tegen het naderen van het Kerstfeest moest zij de kamer en

zelfs het bed houden. Een week later, op den laatsten dag van het jaar, verliet zij hen in wier liefde zij gelukkig was geweest tot den einde.

Lioba had hare moeder trouw verpleegd, en gemeend haar van tijd tot tijd uit eene kleine verzameling van gedachten te moeten voorlezen, die zij als herinnering aan gesprekken met Max opgeteekend had. Over het algemeen had Agnes ze met welgevallen aangehoord, maar éene gedachte was er in voorgekomen, die een onaangenamen indruk op haar had gemaakt, een indruk als van een plotseling gevoel van koude.

Ziehier wat, naar Lioba's aanteekeningen, Max gezegd had:

«Het menschelijk leven moet, als een kunstwerk, eenheid in verscheidenheid zijn. Die verscheidenheid ontstaat door de edele gewaarwordingen, die wij ondervinden; voor de vrouw, door waarlijk, dochter, echtgenoote, moeder te zijn. Verzoend sterft, wie gevoeld heeft, wat het beste deel van zijn wezen gevoelen kon.»

De Lioba, die woorden van Prof. Max opteekende, en juist dit woord voor deze gelegenheid uitgekozen had, was blijkbaar het kind niet meer, dat alleen op zijne bijgeloovige fantasie den indruk ontvangt, dien meerderheid van geest in staat is te geven.

Hare zelfstandigheid kon, na den dood harer moeder, niet anders dan toenemen. Geroepen de plaats van Agnes bij Weber zooveel mogelijk te vervullen, kweet zij zich uitnemend van haar taak. Agnes scheen haar als erfdeel die voorkomendheid, die trouw, die toewijding gelaten te hebben, waardoor zij zelve eerst rozen gekweekt, daarna ze om het kruis gewonden had, dat zoo onvoorziens aan de echtgenooten was opgelegd.

Toch had de natuur er voor gezorgd, dat Lioba wel troosten kon, maar Agnes niet kon doen vergeten. Daar-

voor was het verschil tusschen dochter en moeder te groot. Had bij Agnes de opgeruimdheid de gevoeligheid niet uitgesloten, de eerste eigenschap was Lioba niet ten deel gevallen, en, — misschien juist daardoor, — de tweede in veel sterker mate bij haar aanwezig. Agnes had inderdaad een veel harmonischer natuur, gevormd door tucht en zelfbeheersching. Gevormd was alles in haar. Bij Lioba daarentegen meer oorspronkelijkheid, meer vanzelfheid, frisscher opwelling, krachtiger opbruisching van gevoel: grooter ongelijkheid dientengevolge van stemming. Zij stelde hooger eischen aan het leven. Terwijl Agnes haar gevoel in verschillende richtingen had geopenbaard, en het door verschillende registers had laten spreken, geleek Lioba daarentegen veel meer een éensnarig instrument. Dát alleen scheen haar gelukkig te kunnen maken, wat in staat zou blijken haar geheele gemoed uitsluitend in te nemen, en al haar gevoel, in zijne gansche kracht, in werking te stellen. Het mijmerende, het zachtgeloovige van hare blonde moeder bleef haar vreemd; zij, met hare schitterende donkere oogen, wist wat zij wilde, wilde met eene zekere onstuimigheid, en hield schatten van liefde in haar hart besloten, waarvan de ontsluiting haar leven of haar dood moest zijn.

Max bleef voor Weber een oprecht vriend. Zij zagen elkander dagelijks. Hunne oude betrekking had zelfs mogelijk gemaakt, dat Max, na den dood van Agnes, een voorschot aangeboden en Weber het aangenomen had, ofschoon het dreigen van een oorlog tusschen Pruisen en Frankrijk den laatste weinig uitzicht opende op de kans van deze schuld van eer binnen korten tijd te kunnen afdoen.

In weerwil van hunnen vriendschappelijken en vertrouwelijken omgang, ware er toch bijna een oorzaak van verwijdering tusschen hen beiden gerezen.

Weber had namelijk, ook uit geldelijke behoefte, zijnen neef Wilhelm, die zijn laatste studiejaar te Jena wilde doorbrengen, op diens verzoek bij zich in huis genomen. Max had Weber niet verheeld, dat hij dat afkeurde, en wel omdat in de voortdurende tegenwoordigheid van den student een gevaar kon liggen voor Lioba. Glimlachend had Weber deze opmerking beantwoord, en ten slotte gezegd, dat Max zich niet zoo «door zijn gevoel moest laten medeslepen».

Dit had Max gekrenkt. Hij wist dat hij uit een goed beginsel gesproken had, en nu scheen men zijne bedoelingen te verdenken. «Zich niet door zijn gevoel laten medeslepen;» de uitdrukking kwam hem voor zonderling gekozen te zijn. Alsof eenig ander gevoel hem had kunnen besturen, dan dat van vaderlijke voorzorg. Ware hij een jong mensch geweest, en had men hem eene beweging van jaloerschheid toegeschreven, men had niet anders kunnen spreken. Zoo meende hij, en het griefde hem.

Dat de vader hem miskend had, was evenwel in zijn oog geen reden om de dochter niet te waarschuwen. Misschien zou hij er nog eenigen tijd mede gewacht hebben, maar het woord was er uit, eer hij er aan dacht. Hij had, hetgeen hoogst zelden gebeurde, Lioba alleen op de wandeling ontmoet. Zij waren verder samengegaan. Nooit was hij zoozeer als toen getroffen geweest van hare levendigheid, hare indrukkelijkheid, die, naar zijn oor deel, voor een jong man de anders zoo ernstige schoonheid van de negentienjarige dubbel aantrekkelijk moest maken. Max had eenvoudig en openhartig gesproken, de zaak noemende bij haren naam: Lioba moest waken over haar hart: Wilhelm was geen karakter dat haar leek.

De vermaning had eene zeer bijzondere uitwerking. Lioba kleurde, verlangde met ongeduld naar het oogenblik waarop Max afscheid van haar zou nemen, ijlde toen

naar huis, verbergde snikkend haar gelaat in het kussen van haar bed, en gevoelde zich zoo gelukkig, als zij zich haar leven lang nog niet gevoeld had.

Noch aan haren vader, noch aan Wilhelm werd het gesprek door haar medegedeeld, zoodat voor den laatste een geheim moest blijven, waarom hij sinds dien dag hare schoonheid verhoogd vond, en voor den eerste waarom hij haar nog nooit zoo opgeruimd had gezien. Een dier dagen deed zij zelfs wat zij nog nooit, maar Agnes bij haar leven zoo dikwerf gedaan had: zij zong door huis. Toen Weber het hoorde, had hij een oogenblik van begoocheling; hij dacht Agnes te hooren; de tranen schoten hem in de oogen. Daarop werd hij driftig, vloog uit de kamer, en bracht Lioba met een ongewoon scherpe terechtwijzing onder het oog, hoe ongepast zij handelde, daar zij blijkbaar vergat in welke hoog ernstige dagen zij leefde.

Zonder het plotseling opkomen voor zijne ziel van het beeld zijner vrouw, zou de overweging, aan den ernst des tijds ontleend, op zichzelve wellicht niet in staat geweest zijn om Weber uit zijn gewonen vriendelijken toon te doen vallen. Maar, hoe dit zij, hij had gelijk; de dagen in het najaar van 1806 waren buitengemeen ernstig, de staatkundige gezichteinder was uiterst somber. Napoleon rukte tegen Pruisen op.

Toch was het niet in de eerste plaats dit algemeene dat Weber in zekere spanning bracht en hem bijzonder prikkelbaar maakte. Misschien zou hij zijn arm kind eerder eenige oogenblikken van dartelheid gegund hebben, indien hij niet toen reeds geweten had, wat hij voor zijne dochter nog verborgen had gehouden, en nu schier op onberadene wijze haar mededeelde. Weber, die tegen het eind van het jaar eerst veertig moest worden, had eene oproeping ontvangen voor het leger. Binnen acht dagen moest hij reeds onder de wapenen zijn.

Lioba's lust tot zingen was vergaan, de ontmoeting van dien dag haar uit de herinnering gewischt. Ter nauwernood kon zij de kracht verzamelen om voor het vertrek van haren vader het noodige in gereedheid te brengen. Zij wist niet waar zij stond, waar zij ging. Het denkbeeld van een oorlog was voor haar het verschrikkelijkste van alle denkbeelden. Onmogelijk kon haar vader ontsnappen aan zulk een gevaar. Reeds zag zij hem gewond, doodelijk gewond van het slagveld gedragen. Nooit zou zij hem wederzien, nooit.

De dag des afscheids was gekomen. Eén dag vóor Webers vertrek zou Lioba naar Weimar reizen, om daar tijdens de afwezigheid van haren vader te vertoeven. Dit afscheid viel haar veel zwaarder dan het vaarwel dat zij aan hare moeder had moeten toeroepen. Om dat sterfbed had zij Engelen aanschouwd, gereed de ziel mede te voeren, die gelukkig was het kranke omhulsel achter te laten. Nu zag zij kogels een gezond en krachtig leven plotseling vernietigen.

Na haar vertrek bleef Weber alleen over; Wilhelm was reeds vroeger onder de wapens geroepen. Al had hij gepoogd Lioba te troosten met de waarschijnlijkheid, dat hij, als tot de *landwehr* behoorende, niet in het vuur zou komen, al hoopte hijzelf op deze kans om voor zijn kind te kunnen blijven leven, hij nam niettemin zijne maatregelen ook voor het geval, dat hij niet weer zou keeren. In dat geval moest Lioba, als wees in Jena terug, alles door zijne hand geschikt, ingericht, voorbereid vinden; hare oogen moesten zien, hoe haar vader tot op het laatst aan haar gedacht, voor haar gezorgd had.

Den laatsten nacht brengt hij in ernstige gebeden door. De toekomst van Lioba vervult hem geheel. Lang ligt hij neergeknield, met gevouwen handen en gesloten oogen, maar zonder een woord uit te spreken. Hij kan niet bidden. Het is alsof er zich iets stelt tusschen zijn God en zijne

ziel, zoolang hij zijne arme Lioba daar alleen ziet staan in de wereld. Hij, indien een kogel hem wegnam, ging naar het Vaderhuis, ging tot zijne Agnes, hij vreesde het sterven niet; maar wat zou van haar worden! Hij durft Agnes niet onder de oogen komen, wanneer hij niet alles gedaan heeft om de toekomst van hun dierbaar kind te verzekeren. Nu fluistert er eene stem: wees niet bezorgd voor den dag van morgen; werp uwe bekommernissen op den Heer; en het schijnt hem een gevaarlijk vooruitloopen, een gebrek aan geloof een bepaalden wensch ten aanzien van Lioba uit te spreken. Straks bedenkt hij, dat voorzorg geen bezorgdheid is, dat men aan de hand Gods de omstandigheden mag trachten te leiden. Zoo blijft hij eenige uren door een innerlijken strijd geslingerd, die de ziel belet zich voor haren Schepper te ontsluiten.

Het moeten geene minder krachtige krijgslieden zijn, die, den nacht eer zij op het slagveld treden, een worsteling doorstaan met die geheimzinnige Macht, in wier raadsbesluiten, voor de wijsheid der engelen verborgen, het geloovig gebed met een heldenmoed doordringt die aan den diepsten eerbied niet schaadt.

Eindelijk is de strijd gestreden. Met tranen van dankbaarheid stort hij zijn innigen wensch uit. De naam van Lioba wijkt niet van zijne lippen, en met haren naam is een andere naam verbonden.

Toen Max hem den volgenden dag naar het rijtuig begeleidde, dat hem weg zou voeren, wachtte Weber tot het allerlaatste oogenblik, om toen met zichtbare aandoening tot zijnen vriend te zeggen: «Max, zij heeft u lief, ik heb dezen nacht gebeden; ... laat zij niet de vrouw worden van Wilhelm». Zonder een antwoord af te wachten reed hij weg, en weldra was hij uit het gezicht van zijnen vriend, die hem niet vergezellen kon, omdat hij wegens zijne oogen voor den dienst was afgekeurd.

IV.

Het was de achtste Oktober toen Weber wegreed. Zes dagen later greep de slag bij Jena plaats. Twee dagen na dat onheil voor Pruisen, ontving Max eenige regelen van Wilhelm, waarin hem het sneuvelen van den geliefden vriend medegedeeld, en tegelijk opgedragen werd, de ontzettende tijding aan Lioba over te brengen, met de verzekering, dat hij, Wilhelm, het haar nooit aan zijn steun en vriendschap zou laten ontbreken.

Max had zich natuurlijk in de week, die sedert het vertrek van Weber verloopen was, met niets anders bezig gehouden dan met diens laatste woorden, welke een verschrikkelijke gebeurtenis in den laatsten wensch van een stervende veranderd had. Hij was tot een besluit gekomen. Het levenslot had anders over hem beslist dan hij verwacht had, zijne vroegere overleggingen verijdeld, en blijkbaar de kalme belangeloosheid van een kunstenaarsleven niet voor hem weggelegd. Hij was in betrekking gekomen tot eene vrouw die hem aantrok, niet door, plotseling betooverd, haar onwillekeurig het hart te ontsluiten, maar door eene dier beschikkingen die aan de menschelijke berekening ontsnappen. Mocht hij opzettelijk in tegenspraak handelen met het vurig gebed van een vriend, van een vader? een gebed uitgesproken in den laatsten nacht eer die teerhartige vader zich in het strijdgewoel begaf, waarin hij zoo spoedig als slachtoffer vallen zou? Indien Max ook al eens aannam, dat zijne vroegere overleggingen onberispelijk waren geweest, en hij dienovereenkomstig zich ongeschikt moest achten aan eene vrouw die liefde te geven, die alleen haar gelukkig maakt, hier, zeide hij tot zichzelven, hier gold het niet eene vrouw in het algemeen, het gold hier Lioba. Zou Lioba wel iets

gelukkiger worden, wanneer hij zich terugtrok en het veld vrij liet aan dien Wilhelm, in wien hij zoo weinig vertrouwen kon stellen? Maar wie verzekerde hem, dat hij Lioba niet gelukkig zou kunnen maken? Zij had hem immers reeds lief, eer hij nog iets voor haar had kunnen doen. Zij kende hem sedert hare kinderjaren. Zij wist wat zij van hem te wachten, wat hij te geven had. Het groote verschil in leeftijd zou evenzeer op hare eischen invloed uitoefenen. Het was duidelijk, dat zij, eene wees zonder broeder of zuster, meer een bijna vaderlijke vriendschap en leiding verlangde, dan zulk eene uitstorting en samensmelting der zielen, als begeerd wordt en natuurlijk is, waar aan beide zijden jonkheid het bloed in vlam zet, en haar tooverglans over alles verspreidt. Werd dit verlangd, zocht Lioba een trouwen vriend, een arm waarop zij leunen, een zachte en vaste hand die haar leiden kon, dan, meende hij, was het geene aanmatiging, geene roekeloosheid te beproeven wat hij kon doen om Webers wensch te vervullen.

Tot dat besluit gekomen zijnde, ging Max naar Weimar.

Maar eens te Weimar en met Lioba alleen, dacht hij aan besluit noch redeneering. Lioba, die reeds van den slag bij Jena had gehoord, zag Max niet eerder binnenkomen, of haar voorgevoel wist reeds waarom hij kwam; zij liep op hem toe, viel met het hoofd op zijne borst, hing aan zijnen hals, en gaf lucht aan de hartverscheurendste weeklachten. Max voelde haar hart breken op het zijne; de tranen vloeiden hem langs de wangen. Hij kon niet spreken. Nooit had hij het beeld van droever verlatenheid gezien. Hoe klemde zij hem vast in hare wanhopige omarming, als had zij noodig dit te doen om niet in een afgrond neder te zinken. Max gevoelde diep in dat oogenblik, hoe Lioba's leven gesnoerd werd aan het zijne. Het was hem of er plotseling schellen vielen van

de oogen, of een ongekende gloed zijn boezem doortintelde. Maar hij dacht er niet over na. Over niets dacht hij na. Hij was één gewaarwording, één aandoening; en toen eindelijk zijne lippen zich ontsloten, scheen dat geheele kunstenaarsleven hem in al zijne erbarmelijkheid te ontzinken. Toen was het geen droomen meer, gelijk tot hier, voor het schaduwbeeld der kunst, maar leven in de onmiddellijke aanraking met de volle werkelijkheid; geen gedeeld zijn meer van hetgeen de natuur verbonden heeft, maar zalige eenheid van geest en zinnen. In de volle mannelijke kracht, hield hij voor het eerst eene vrouw in zijne armen. Hij vond woorden gedrenkt met onuitsprekelijke teederheid. Vader, moeder, vriend, alles wilde hij zijn voor Lioba. Daarvoor was zijn hart maagdelijk gebleven tot op de onbeschrijfelijke ondervinding van dit uur. Voor Lioba al de geuren van de lente die zij in zijn gemoed had doen ontluiken; voor haar al de overvloed eener liefde, die, na jaren gesluimerd te hebben, zich van hare eigenlijke bestemming en, juist daardoor, van hare kracht en diepte bewust was geworden.

Het was te veel voor Lioba. Vooral toen zij van Max vernomen had, welke de laatste woorden van haren vader waren geweest, overstelpten haar de tegenstrijdigste aandoeningen, en ijlde zij naar hare kamer om de eenzaamheid te zoeken.

Max keerde reeds den volgenden dag naar Jena terug, terwijl zijne bruid te Weimar zou blijven tot eene week vóór het huwelijk, dat tegen kersttijd gesloten zou worden. Gedurende dien tijd zagen zij elkander niet, en had Max het zeer volhandig met allerlei materiëele bemoeiingen. Lioba had hem, op zijn verzoek, alles overgelaten, en hij stelde er hoogen prijs op, de woning, waarin hij haar ontvangen zou, op het vriendelijkst en uitgelezenst in te richten. Alles moest harmonie ademen, en den stempel

dragen van den smaak en den kunstzin der bewoners. In haar boudoir was alles er op berekend om aan de jonge vrouw eene opgeruimde stemming te verzekeren: de levendige kleur van tapijt, behang en gordijnen, twee zonnige landschappen, eene bloementafel, eene Venus van Medicis.

De woning was gereed tot op zijn studeerkamer toe. Uit het vertrek dat hem tot dusver daartoe gediend had, liet hij derwaarts, een paar dagen vóor zijn huwelijk, al de oude meubelen overbrengen. De nieuwe studeerkamer mocht hem in geen enkel opzicht er aan herinneren, dat zij nieuw was. Schrijftafel, bibliotheek, het geheel moest er uitzien alsof het niet van zijne plaats ware geweest. Hij bereikte zijn doel, in zulk eene mate zelfs, dat, toen alles zich in de gewenschte orde bevond, de begoocheling eenige oogenblikken volkomen was. Zijn aandacht was op een boek gevallen: hij had gemeend het slechts even in te zien, maar was er staande in blijven lezen, wel een uur lang. Toen hij het boek nederlegde, waande hij zich in zijne oude studeerkamer. Niet eerder kwam hij tot bezinning, dan toen werklieden zijne tegenwoordigheid verlangden in een aangrenzend vertrek. Daar bevond hij zich plotseling als in eene andere wereld. Alles wat hij om zich zag had hijzelf uitgezocht, gekocht, in orde laten brengen, en toch was het hem, alsof hij het voor den eersten keer aanschouwde; of liever: het was hem alsof dat alles voor iemand anders, en niet voor hem bestemd was. Dat een nieuw leven beginnen; dat hij die vertrekken met Lioba bewonen zou; dat hij, Max, met zijne gedachten over, met zijne eischen aan het huwelijk, zich reeds over twee dagen in dien staat zou begeven, het wilde er in het eerste oogenblik niet bij hem in, en toen het denkbeeld hem weer eigen was geworden, gaf het hem een zekeren schok. Hij kon althans Lioba, die inmiddels te

Jena aangekomen was, niet onmiddellijk weer opzoeken gelijk zijn oorspronkelijk voornemen was geweest; hij maakte eerst buiten de stad eene eenzame wandeling. Allerlei ging door zijne ziel: twijfelingen, zelfbeschuldigingen, vragen aan de toekomst. Toevallig stond hij eindelijk op de plek, waar hij voor eenige maanden Lioba dien raad betreffende Wilhelm gegeven had. Hij herinnerde zich nog ieder woord, maar zijne woorden van weleer klonken hem nu in het oor als de taal eener onbegrijpelijke vermetelheid. Was dan de mensch, was dan ook de denkende mensch geen meester van zichzelven?.... Konden opwellingen des gevoels elk verstand overrompelen, den spot drijven met elk besluit?.... Over zulke vragen liepen voornamelijk zijne gedachten. Doch hij schijnt tot een slotsom gekomen. Zijn aangezicht staat althans op eens veel helderder, nu hij in de stad terugkeert en bijna overluid deze woorden uitspreekt: «hoe het zij, Lioba moet gelukkig zijn; dat is thans mijn plicht».

Het huwelijk werd ingezegend door Broeder Gottlieb, denzelfden Hernhutter, over wiens verhalen Max reeds als jongeling zooveel had nagedacht. De toespraak was in overeenstemming met het geheele karakter eener plechtigheid, waarbij de bruidkrans, om zoo te spreken, naast den immortellen krans lag.

Na de huwelijksinzegening werden de immortellen n et vergeten, werd het graf van de geliefde ouders niet verwaarloosd: niettemin gaf Lioba zich met kinderlijken eenvoud over aan haar geluk. Daar zij gedurende den tijd van hare verloving Max niet gezien had, gevoelde zij in de allereerste dagen van haar nieuwe leven nog wel eenigen schroom. Het scheen nog de voortzetting van het gelukkig voorheen te zijn. Soms woonden in hare verbeelding de lieve ouders nog beneden, en ging zij straks weer tot hen, na Max bij diens arbeid behulpzaam te

zijn geweest. Maar een eigenaardig genot was het haar, dien schroom langzamerhand te zien wijken, gelijk men een nevel ziet optrekken, die eerst zwaar over het landschap hing. Toen de nevel geweken was, stond Max in zulk een betooverend licht voor haar, en dat licht straalde van hem af op alles in zijne omgeving. Met de innigste weelde kon zij hem onafgebroken aanzien; zij meende dat gelaat zoo goed te kennen, maar dagelijks ontdekte zij nieuwe trekken; dagelijks werd dat voorhoofd belangrijker, dat oog dieper. Hoe velerlei waren niet de uitdrukkingen die zij in zijn wezen bespiedde, en hoe verrukkelijk was het telkens den sleutel tot elke uitdrukking te vinden. Zij had het bewustzijn, of liever het verheffend voorgevoel van eens en weldra het innerlijk leven van een rijken en diepen geest mede te zullen leven. Dat medeleven was voor haar als een reis in de Alpen; een genieten met beven, maar daardoor juist gestadig verhoogd. De vrees werd veel minder opgewekt door de gevaren van den weg, dan door de onzekerheid of men met den moedigen reiziger altijd gelijken tred zou kunnen houden, of men reeds vooruit zou kunnen raden de richting waarin hij zich bewegen wilde. Haar oog werd gedurig tot hem opgeslagen, als om het zijne te ondervragen. Hare geheele zielsstemming hing af van eene voor anderen onwaarneembare verandering in zijn gelaat, van een plooi om zijn mond. Ook hare liefde was de onrust zelve. Nu scheen zij zalig in het gevoel, dat zij zich met hem verdiepen kon in hetgeen zijnen geest de hoogste belangstelling inboezemde, dan was haar dit weder niet genoeg, en trachtte zij, jaloersch van de aantrekkingskracht waarmee de wetenschap hem boeide, op schier kinderlijke wijze zijne aandacht van alle studie af te leiden om die uitsluitend op haar persoon te vestigen. Met zeker gedruisch liep zij door het vertrek. Zij nam zijn boek weg. Zij plaatste

zich op zijn knie en sloeg de armen om zijn hals of achter hem en hield de handen voor zijne oogen. Straks beloofde zij rustig te zullen blijven, en zette zich tegenover hem, om hem met hare groote donkere oogen, van zoo schoone lange wimpers voorzien, aan te staren, tot er, wellicht van het staren alleen, een traan opwelde, die haar nog beminnelijker maakte; en vroeg Max haar soms naar de reden, dan was het antwoord: «omdat ik u zoo plaag, en gij een engel van geduld zijt».

Misschien zal men oordeelen, dat in dit een en ander nog iets van den vroegeren schroom zichtbaar was, dat zij zich nog niet volkomen de vrouw van Max gevoelde.

Het was inderdaad de eerste fase van hare huwelijksliefde. In die fase ging haar hart uit van het vaste geloof, dat zij bemind werd gelijk zij beminde. Het was reeds veel, indien het haar soms bevreemdde, dat de liefde, waarvan zij zich het voorwerp wist, niet altijd juist op die wijze openbaar werd, die zij, — gewis, voegde zij er bij, in hare vrouwelijke onwetendheid, — zich had voorgesteld. Aan de liefde wedervaart eenerlei als aan het geloof, dat lang kan leven van wat bestemd scheen het te dooden. Maar ook voor de liefde komt de tijd der kritiek; de tijd, waarin zij niet langer, hetgeen zij waarneemt, duidt naar eene vooraf vaststaande overtuiging, maar, omgekeerd, hare overtuiging opmaakt uit hetgeen zij waarneemt.

Eene uitwendige omstandigheid deed voor Lioba die tweede fase sneller aanbreken dan wellicht anders het geval zou zijn geweest.

Op den dag van de trouwplechtigheid was het geheele huis in de volkomenste orde, met uitzondering van haar boudoir. De landschappen ontbraken nog. Max had dat kleine vertrek, waaraan hij al zijne kunstenaarszorg te koste had gelegd, Lioba niet willen laten zien, eer het die volledige eenheid vertoonde waarvan het, naar zijne

bedoeling, de uitdrukking moest zijn. Hij had haar zelfs niet medegedeeld dat hij een boudoir voor haar had laten inrichten, den sleutel zorgvuldig bij zich gehouden, en hare nieuwsgierigheid niet weinig geprikkeld met die geheimzinnige kamer, die zij niet zien mocht. Lachend had zij hem gevraagd, of het wellicht de kamer was, waarin Blauwbaard zijne slachtoffers bewaarde, en waarin ook zij dus vroeg of laat te recht moest komen.

Eindelijk hadden de landschappen hunne bestemming bereikt. Max had ze doen ophangen onder het gunstigste licht. De hoogleeraar was met het geheel zeer tevreden. Hij achtte het volkomen een boudoir voor Lioba. Hare ernstige schoonheid zou tegen dien lichten, levendigen achtergrond verrukkelijk uitkomen. Hij zag haar reeds op dien sofa, als in den sluier van hare lange zwarte lokken, eene Griekin gelijk.

Toen ging hij haar afhalen uit zijn studeervertrek, om haar aan zijn arm het kleine klassieke heiligdom feestelijk binnen te leiden. Zijn hart klopte van vreugd, nu hij wist, dat hij haar over een oogenblik zoo gelukkig zou zien. Hij zou haar de verzekering kunnen geven, dat kleuren, patronen, vazen, versiersel, spiegellijst, alles naar den eisch der kunst was.

Lioba ging al niet in een bijzonder opgeruimde stemming door de lange gang, die het studeervertrek scheidde van het boudoir. Dat geheimzinnige, het statige van die wandeling maakte haar zenuwachtig. De deur ging open. De vriendelijkste zonnestraal, een der eersten van het jaar, schoot juist door het openstaande venster, dat op tuinen het uitzicht gaf. Maar het openstaan van dat venster veroorzaakte een tocht, die Lioba eene rilling gaf. Zonder veel anders te zeggen, dan «keurig, allerliefst,» en soortgelijke alledaagschheden meer, nam zij het smaakvolle vertrek op. Maar toen Max eenigszins deemoedig en met

die eigenaardige uitdrukking op het gelaat die eene teleurstelling verbergen moet, Lioba gevraagd had, of «het boudoir haar nog al beviel», liet zij het hoofd op zijnen schouder rusten, barstte zij uit in tranen, en sprak daarna met zulk een weemoed in hare stem: «zoover van uw kamer; waarom mocht ik niet bij u blijven?»

Lioba verweet zich later, dat zij Max deze teleurstelling bereid had; zij vroeg er hem zelfs vergeving voor, dat zij zoo terstond aan den eersten indruk gehoor gegeven had; zij erkende niet genoeg bedacht te hebben, hoe oprecht Max gewenscht had haar een gelukkig oogenblik te verschaffen, zij deed zelfs soms haar best om een half uur in het boudoir te slijten, en dit aangenaam te vinden. Maar dat deed zij weldra met opzet niet meer; want zoodra zij zich daar bevond, werd het kleine vertrek altijd onwillekeurig het uitgangspunt van de somberste overleggingen. Waarom, was de gedurig wederkeerende vraag, waarom heeft hij aan zulk een afzonderlijk boudoir voor mij gedacht? En zij vond geen antwoord, dan dat hij en zij, voor zijn gevoel, toch twee levens leidden, dat hij zich niet in elk oogenblik van zijn bestaan geheel één en vereenzelvigd met haar dacht, dat zij iets was naast en niet in zijn gewone geestesleven. Zij kon zich te minder begrijpen, dat hij nu nog in zoovele dingen met zijne geheele ziel belangstelde, naarmate zij juist de ervaring gemaakt had, dat hare belangstelling in velerlei zaken na haar huwelijk sterk afgenomen en bezig was om zich uitsluitend op Max te vereenigen. Vroeger was het haar vaak lief geweest te bespeuren, hoe Max op kon gaan in de stof zijner studie en daardoor niets of niemand in zijne omgeving scheen waar te nemen: thans was niets haar pijnlijker dan die soort van geestelijke afwezigheid, die haar in eene akelige eenzaamheid terugwierp, waarin zij zichzelve zoo verlaten voorkwam. Was er dan buiten

de wereld der liefde nog eene andere, waardig een menschenhart te vervullen? Dat een man een zeker gedeelte van den dag aan zijn beroep, aan zijne kostwinning wijdde, ziedaar eene noodzakelijkheid waaraan sommige vrouwen zich onderwerpen moesten; maar zij had niet een dier slaven van het praktische leven getrouwd; integendeel, een dier aristokraten van den geest, die, buiten de gewone voorwaarden geplaatst, vrijheid hebben om de richting van hun hart te volgen. Max behoefde daarom niet ledig te zitten; indien slechts geene gedachte, geene gewaarwording hem bevredigde, waarin zij niet haar aandeel had; geene gedachte die hij even goed had kunnen denken, geene gewaarwording die hij even goed had kunnen ondervinden ook zonder haar.

Nadat soortgelijke beschouwingen haar eenige maanden hadden gekweld, begon zij eene zekere aantrekkingskracht te gevoelen tot datzelfde boudoir, dat haar in den aanvang met louter weerzin had vervuld. Als Max haar minder zag, zou zijn hart wellicht meer naar zijne Lioba uitgaan. Ook zocht zij een prikkel in de zekere zelfkwelling, die zij zich oplegde met haar lijden te doen verwijlen in een louter vroolijke omgeving. Zeer kort nadat zij de gewoonte had aangenomen om daar dagelijks eenigen tijd te vertoeven, kwam Max haar in het boudoir opzoeken. Hij was spraakzamer dan ooit. Reeds dat hij kwam, deed haar hart kloppen. Iets in zijn oog, in zijne stem maakte op haar den indruk, dat zijne ziel bij haar was. Hij had zijne hand zoo zacht en vertrouwelijk op haren schouder gelegd. Eerst had zij hare stem niet genoeg in hare macht om iets van beteekenis te kunnen uitbrengen. Maar toen het in hare borst niet meer zoo hevig bonsde, en zij juist gereed was om hem te zeggen, hoe gelukkig zij zich gevoelde, richtte hij toevallig het oog op het beeld van de Venus van Medicis. Hij begon over de schoonheden van dat

beeld uit te weiden. Al sprekende stond hij op. Hij plaatste zich er voor, en raakte, bij zijne uitlegging, den schouder van de Venus aan, juist zooals hij even te voren Lioba aangeraakt had. Daarbij zag zij die eigenaardige tinteling zijner oogen, vast wederkeerend kenmerk, zoo vaak hij recht van iets vervuld was. Zij had zijne oogen willen bedekken; zijne hand van het beeld willen wegnemen; nog liever dat beeld verbrijzeld. Maar zij bedwong zich, veinsde belangstelling in hetgeen Max haar mededeelde, en zou, had Max er een oog voor gehad, hare aandoening slechts verraden hebben door eenige bitterheid in den glimlach die hare lippen plooide.

Ditmaal bleef haar dus ook de balsem der tranen onthouden. Veinzen bij smartgevoel bewijst, dat men begonnen is met aan de mogelijkheid van vertroosting te twijfelen. In die «kunstbeschouwing», gelijk zij het noemde, daar ter plaatse, en onder die omstandigheden gehouden, zag Lioba een gebrek aan takt, dat haar eene zekere minachting inboezemde. Van de overwinning, die zij over zichzelve had moeten behalen om, naar hetgeen zij toch voor zijn wensch moest houden, van het boudoir gebruik te maken, had hij dus niets bespeurd? Geen gedachte overgehad voor het gevoel, dat haar zeer moest doen, nu zij hem voor het eerst als eene visite ontving? Hij had haar aangeraakt en niet bemerkt hoe zij trilde? Lief met haar gesproken, maar den weerklank in hare ziel niet gehoord? In plaats daarvan had hij Venus aangeraakt, en met geestdrift over Venus uitgeweid. Zulk eene linkschheid, oordeelde zij, was slechts mogelijk, wanneer die rijke, die eenige bron van alle fijn gevoel, waarachtige liefde, niet meer vloeit.

Bovendien, dat hij in staat was geweest een Venusbeeld te plaatsen in het boudoir eener jonge vrouw, en met zooveel gemakkelijkheid haar aandacht op het klassieke

naakt gevestigd had, redeneerende en demonstreerende alsof hij een kollege gaf, reeds dat teekende voor haar geheel den man. Zij herinnerde zich, dat hij haar vroeger eens met groote ingenomenheid het volgende verhaal uit de middeleeuwen had medegedeeld: een jong man in Italië had, deelnemende aan spelen in een tuin, op zijn verlovingsfeest, zijn trouwring opgehangen aan den vooruitstekenden wijsvinger van een Venusbeeld, dat zich in dien tuin bevond. Toen hij later den ring wilde terugnemen, hield Venus dien vast tusschen wijsvinger en duim. Dat had Max indertijd een treffend zinnebeeld genoemd van de kieschheid van het kristelijk gevoel tegenover de godin der heidensche liefde. Maar zoo is het, besloot zij, zoo is het: het katholicisme waardeeren in zijn schuwheid tegenover het zuiver zinnelijk Schoon, en niet beseffen, dat dit Schoon de vrouw die lief heeft even onaangenaam aandoet; alles begrijpen, uitgenomen het hart zijner vrouw.

Vrouwelijke fierheid belette haar lang, iets van hare droevige stemming te laten doorschemeren zelfs voor den vriend harer jeugd. Wilhelm was reeds terug van het leger en had zich te Jena gevestigd. Met welke gewaarwordingen hij de tijding eerst van Lioba's verloving, daarna die van haar huwelijk ontvangen had, laat zich wellicht reeds eenigszins opmaken uit hetgeen hij Max verzocht had uit zijn naam aan Lioba mede te deelen, toen hij het bericht van Webers overlijden had gemeld. Daaruit schijnt in elk geval te blijken, dat hij nog nooit in Max den toekomstigen echtgenoot van Lioba had gezien. Toen hij wel gedwongen was geweest dit te doen, had het al zijn leedgevoel gaande gemaakt. Na den oorlog te Jena terug, enkel met het voornemen om van Max en Lioba afscheid te nemen, had hij voor de laatste een minder teeder gevoel van vriendschap moeten koesteren, om niet terstond in te zien, dat zij niet gelukkig was. Dit inzicht had zijn voornemen

veranderd. Ofschoon in oprechtheid het besluit eerbiedigende, dat Lioba er toe geleid had, hare hand aan Max te schenken; ofschoon hij, ware zij in haar huwelijk gelukkig geweest, zelfs liever zich van haar verwijderd had, het was hem onmogelijk dit te doen, nu hij haar zag lijden. Een edelmoedig gevoel drong hem te blijven, en zich getrouw te betoonen aan zijne belofte van haar ten allen tijde met raad en daad bij te staan. Onder eenig voorwendsel had hij dus zijne reisplannen opgegeven en eene woning te Jena gehuurd. Zijn verkeer in het huis van Max was voor Lioba eene afleiding, die zij zich te eerder gunde, daar zij er niet aan dacht Wilhelm haar lijden te klagen en in de verte niet vermoedde, dat deze er iets van bespeurde. Toch mengde zich in hare betrekking tot Wilhelm eene kleine, onschuldige, vrouwelijke berekening.

Was het dan volstrekt onmogelijk, dat het aanschouwen van hun omgang Max inniger aan haar verbond? Kon er niet eene beweging van jaloerschheid in hem wakker worden, die haar ten goede kwam? Aan deze hoop begon zij zich vast te houden, toen de tijd den indruk van het laatste tafereel in haar boudoir eenigszins minder levendig had gemaakt. Weldra deed zich een gelegenheid voor, die haar onmiddellijk uitzicht gaf op de verwezenlijking van hare verwachting. Na met Max, toen hij naar zijn kollege was gegaan, eene afspraak gemaakt te hebben, verliet zij het huis, om met Wilhelm, die haar inmiddels was komen bezoeken, eene wandeling te ondernemen, die haar verhinderen moest de afspraak gestand te doen. Te huis komende, hoopte zij met hare geheele ziel Max een weinig ontstemd te zullen vinden. Zij werd teleurgesteld. Hij was reeds op de studeerkamer en even vriendelijk als altoos.

De maat werd in haar oog volgemeten, toen eene on-

verwachte aanleiding haar tot een uitbarsting bracht in de tegenwoordigheid van een ander.

De dagen die op het zoo even vermelde gevolgd waren, behoorden tot de ongelukkigsten van haar huwelijksleven. In het begin bedroefd, daarna bedroefd, verbitterd en fier, had zij tot dusver, in weerwil van haar lijden, de beminnelijkheid van haar karakter kunnen bewaren. De jongste teleurstelling die het kinderspel eener aangenomene en haar zoo kwalijk afgaande koketterie in eene vernedering had doen eindigen, tastte die beminnelijkheid aan. Zij had aanvallen van slecht humeur; zij gevoelde het, en gevoelde tevens, dat zij er niets tegen vermocht: het kwam over haar als eene koorts, als eene prikkeling, die haar aandreef om iets onaangenaams te doen en te zeggen. Niemand leed er meer onder dan zijzelve; herhaalde malen had zij Max reeds verschooning gevraagd en verzocht er geen acht op te willen slaan. De oorzaak, zeide zij hem, lag in haar gestel, in haren fysieken toestand, en Max moest haar eens goed de les lezen, dan zou het wel overgaan.

Zoo had zij gesproken, maar in stilte gehoopt, dat één woord uit zijn hart haar genezen zou. Bij gebrek van zulk een woord ontving zij iets anders.

Weder had zij eene wandeling gemaakt met Wilhelm. In zijn gezelschap kwam zij terug in haar boudoir. Terstond werd hare aandacht getrokken door eene kleine ronde doos op de tafel, gewikkeld in papier. Het opschrift luidde: «het lesje van uw man». De inhoud was eene prachtige camée.

Toen bezat zij zich niet langer. Zij werd bleek van drift, wierp de camée op den grond, vertrad die onder hare voeten, en riep uit: «Zoo behandelt hij mij».

Toen was ook Wilhelm zichzelven niet langer meester; hij had alles geraden, en sloeg, niet wetende wat hij deed, de armen om haar met de woorden: «mijne, mijne

Lioba, hoe is het mogelijk u anders dan met zijne geheele ziel lief te hebben!» Maar niet eerder had Lioba die woorden gehoord, of hare wangen kleurden zich hoogrood van schaamte, en, zich losrukkende uit Wilhelms omarming, vroeg zij hem met de grootste ontroering, hare oogen vlammende van toorn: «wie geeft u het recht mij te beleedigen? denkt gij soms, dat Max mij niet liefheeft?»

Op dat eigen oogenblik, terwijl zij beiden ontdaan, en met gloeiende aangezichten tegenover elkander stonden, terwijl de camée nog ter aarde lag, trad Max binnen. Lioba's laatste woorden had hij evenwel niet kunnen hooren. Zij had te veel door Max geleden om Max te willen inlichten; zij hield nog te veel van Wilhelm om dezen in een daglicht te stellen dat èn ongunstig èn toch valsch zou zijn. Zij liet Max dus denken wat hij wilde. Wat de diep gekrenkte man zich ten volle gerechtigd achtte te denken, vermoedt elk. Hoe had hij ook op de gedachte kunnen komen van de ware, inderdaad niemand onteerende, toedracht der zaak! Zijne dwaling was onvermijdelijk. Maar op dat oogenblik bedwong hij zich, en sprak over onverschillige dingen. Met Lioba zelf roerde hij ook later het pijnlijk onderwerp nooit aan; aan Wilhelm schreef hij dienzelfden avond eenige regelen in den derden persoon, om alle betrekking met den «eerroover» af te breken. Maar toen hij die regelen weggezonden had, verborg hij zijn gelaat in zijne handen, en sprak hij bij zichzelven, denkende aan dien raad dien hij Lioba weleer ongeroepen had gegeven: «ik had die twee jonge harten niet moeten scheiden, zij hadden elkander gelukkig kunnen maken».

V.

Goed, dat Lioba van deze opmerking, die alleen reeds in staat zou geweest zijn haar hart te breken, niets vernam.

Zij lag met de koorts te bed. De schokken van dien dag hadden haar eene hevige bloedspuwing veroorzaakt, die zich de volgende dagen herhaalde. Zij zou het bed niet meer verlaten. De strijd des levens was gestreden. Het bleek weldra, dat zij de kiem in zich droeg van de kwaal harer moeder, en dat eene gevleugelde tering de schoone jonge vrouw voortzweepte naar een vroegtijdig graf.

Max week niet van hare lijdenssponde. Hij trachtte haar te troosten met die wijsgeerige beschouwingen, waaraan Lioba vroeger het woord ontleend had, dat zij aan het sterfbed van hare moeder had voorgelezen; slechts werden die beschouwingen in zoover gewijzigd, dat Max het kunstwerk des levens als voltooibaar voorstelde in eene wereld van hoogere harmonie dan die hier beneden wordt gekend. Lioba verzocht hem echter daar niet meer van te spreken, zeggende dat zij bij die denkbeelden, die reeds niet vermocht hadden hare moeder te troosten, leven noch sterven kon.

Terwijl de laatste geestelijke gemeenschap tusschen haar en Max op die wijze afgesneden werd, te meer daar zij niet kon spreken zonder zich nieuw bloedverlies te berokkenen, lag Lioba zwijgend neder. Hare hand hield evenwel den arm van Max onafgebroken krampachtig vast. Verwijderde hij zich, dan bleef hare hand buiten het ziekbed hangen, hem verbeidende. Hoe klemde zij zich met beide handen aan hem vast, toen eindelijk de doodstrijd aanbrak. Zij zat eenigszins overeind in haar bed, door hoofdkussens gesteund. Voor het laatst zag zij hem aan met hare groote donkere oogen, en liet toen het moede hoofd nederzinken op zijn arm; weinige oogenblikken later was zij niet meer.

Ziedaar waarom Prof. Max verlangde Jena en de hoogeschool dier stad te verlaten. Toen in het volgende jaar dat verlangen door een beroep naar Leipzig bevredigd

werd, bezocht Max den avond vóor zijn vertrek Lioba's graf aan den arm van broeder Gottlieb. De ondergaande zon verlichtte het zacht gelaat van den kristenleeraar, tolk sedert zoovele jaren van een alles verzoenende liefde. Toen zij het kerkhof verlieten, was de avond reeds gevallen over het weemoedige graf, bij hetwelk de grijsaard den naam had uitgesproken van den Man der smarten die rust geeft aan de vermoeiden.

T. Wever
Antiquariat
Bremerhaven